

Шайгөзова Ж. Н., Күлсариева С. П.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚОЛӨНЕРІ

АТЛАСЫ

АТЛАС «РЕМЕСЛА СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСТАНА»
ATLAS «CRAFTS OF MODERN KAZAKHSTAN»

ISBN 978-601-7448-21-9

9 786017 448219

Қазақстан Республикасының
Ғылым және жоғары білім
министрлігі

Министерство науки
и высшего образования
Республики Казахстан

Ministry of Science and Higher
Education of the Republic of
Kazakhstan

**KAZAKH RESEARCH
INSTITUTE OF CULTURE**

Қазақ ғылыми-зерттеу
мәдениет институты

Казахский научно-
исследовательский
институт культуры

Kazakh Research
Institute of Culture

In support of the 20th anniversary
of the 2003 Convention

unesco

Intangible Cultural Heritage

2003 жылғы Материалдық
емес мәдени мұраны қорғау туралы
ЮНЕСКО конвенциясының
20 жылдығына арналған

К 20-летию Конвенции ЮНЕСКО
об охране нематериального
культурного наследия 2003 года

To the 20th anniversary of the
Convention for the Safeguarding
of the Intangible Cultural
Heritage the year 2023

Шайғозова Ж. Н., Күлсариева С. П.
Шайгозова Ж. Н., Кульсариева С. П.
Shaygozova Zh. N., Kulsariyeva S. P.

«ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚОЛӨНЕРІ» АТЛАСЫ АТЛАС «РЕМЕСЛА СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСТАНА» ATLAS «CRAFTS OF MODERN KAZAKHSTAN»

Алматы/ Almaty, 2023

УДК 7.0 (574)
ББК 85.1 (5Каз)
Қ22

Рецензенттер

Философия ғылымдарының докторы,
профессор **А. Б. Наурзбаева**

Өнертану кандидаты, профессор
О. В. Батурина

Қ22 Шайгөзова Ж. Н., Күлсариева С. П.
«Қазіргі Қазақстанның қолөнері»
атласы – Алматы: ҚазҒЗМИ, 2023. – 250 б.

ISBN 978-601-7448-21-9

Бұл басылым Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің АР09259862 **«Қазіргі Қазақстанның дәстүрлі қолөнерін зерттеу: жағдайы және сақтау жолдарын іздестіру» (2021-2023 жж.)** жобасы аясында дайындалған. Атлас Қазақстанның дәстүрлі қолөнерінің қазіргі жағдайы бойынша далалық материалдардан алынған қысқаша тарихи мәліметтер мен деректерді қамтиды. Тарихи және далалық материалдарға сүйене отырып, құрастырушы авторлар дәстүрлі қолөнер түрлерін: зергерлік, ұсталық, ағаш және басқа материалдарды көркем өңдеу, кілем тоқу, кестелеу және т.б. сипаттайды. Қазіргі заманғы шеберлерге, яғни Қазақстанның материалдық емес мәдени мұрасының осы маңызды бөлігін жеткізушілерге ерекше назар аударылады.

Атлас барлық шығармашылық және педагогикалық мамандықтардың студенттері мен оқытушыларына, мәдени саясат саласындағы мамандарға және қалың оқырман қауымға арналады.

Мұрағаттық фотосуреттер Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік кинофотоқұжаттар және дыбыс жазбалары мұрағаты тарапынан ұсынылды. Қалған фотосуреттерді осы жоба аясында Алексей Каменский мен Аман Ибрагимов дайындаған, сондай-ақ шеберлердің өздері ұсынған.

ISBN 978-601-7448-21-9

УДК 7.0 (574)
ББК 85.1 (5Каз)

© Шайгөзова Ж. Н., Күлсариева С. П.
© Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігі
© Қазақ ғылыми-зерттеу мәдениет институты
© Қазақстан Республикасының
Материалдық емес мәдени мұраны
қорғау жөніндегі ұлттық комитеті

Рецензенты

Доктор философских наук, профессор
А. Б. Наурзбаева

Кандидат искусствоведения, профессор
О. В. Батурина

Шайгозова Ж. Н., Кульсариева С. П.
Атлас «Ремесла современного Казахстана». –
Алматы: КазНИИК, 2023. – 250 с.

Данное издание подготовлено в рамках проекта Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан АР09259862 **«Исследование традиционных ремесел современного Казахстана: состояние и поиск путей сохранения» (2021–2023 гг.)**. Атлас содержит краткие исторические сведения и данные с полевых материалов по современному состоянию традиционных ремесел Казахстана. На основе исторических и полевых материалов авторы-составители описывают такие традиционные ремесла как: ювелирное, кузнечное, художественную обработку дерева и других материалов, ковроткачество, вышивку и многое другое. Особое внимание сосредоточено на современных мастерах – носителях этой значимой части нематериального культурного наследия Казахстана.

Атлас адресован студентам и преподавателям всех творческих и педагогических специальностей, специалистам в области культурной политики и широкому кругу читателей.

Архивные фотографии любезно предоставлены Центральным государственным архивом кинофотодокументов и звукозаписи РК. Остальные фотографии подготовлены в рамках настоящего проекта Алексеем Каменским и Аманом Ибрагимовым, а также предоставлены самими мастерами.

© Шайгозова Ж. Н., Кульсариева С. П.
© Министерство науки и высшего
образования Республики Казахстан
© Казахский научно-исследовательский институт
© Национальный комитет по охране
нематериального культурного наследия
Республики Казахстан

Reviewers

Doctor of Philosophy, Professor **A. B. Naurzbayeva**

Candidate of sciences in the History of Art, Professor
O. V. Baturina

Shaygozova Zh. N., Kulsariyeva S.P.
Atlas “Crafts of modern Kazakhstan”.
KazRIC, 2023. 250 p.

This publication was prepared within the project AR09259862 **“Research of traditional crafts of modern Kazakhstan: the state and search for ways of preservation” (2021-2023)** of Ministry of science and higher education of the Republic of Kazakhstan. The atlas contains brief historical information and field data on the current state of traditional crafts of Kazakhstan. Based on historical and field data authors-compilers describe such traditional crafts as jewelry, blacksmithing, artistic processing of wood and other materials, carpet weaving, embroidery and many others. Particular attention is paid to contemporary artisans, bearers of this significant part of Kazakhstan’s intangible cultural heritage.

The atlas is aimed at students and teachers of all creative and pedagogical specialties, specialists in cultural policy and a wide range of readers.

The archive photographs were kindly provided by the Central State Archive of Film and Photo Documents and Sound Recording of the Republic of Kazakhstan. The rest of the photographs were prepared as part of this project by Alexei Kamensky and Aman Ibragimov, as well as provided by the masters themselves.

© Shaygozova Zh. N., Kulsariyeva S. P.
© Ministry of science and higher
education of the Republic of Kazakhstan
© Kazakh Research Institute
© National Committee for the
Safeguarding of Intangible Cultural
Heritage of the Republic of Kazakhstan

МАЗМҰНЫ

Кіріспе

1. Зергерлік өнер
және металл өңдеу

2. Ұсталық өнер.

3. Ағашты көркем өңдеу.

4. Былғары мен теріні
көркем өңдеу

5. Қыш қолөнер және керамика.

6. Сүйек өңдеу өнері

7. Тас өңдеу өнері.

8. Киізді көркем өңдеу
(киіз басу)

9. Қазақтың түкті және тықыр
кілем тоқу өнері

10. Дәстүрлі қазақ кестесі

11. Ши тоқу өнері

12. Құрақ құрау

Қорытынды

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

СОДЕРЖАНИЕ**CONTENT**

Введение.	Introduction16
1. Ювелирное искусство и металлопластика.	1. Jewellery and metalwork47
2. Кузнечное дело	2. Blacksmithing73
3. Художественная обработка дерева	3. Artistic woodworking.83
4. Художественная обработка кожи и меха.	4. Artistic processing of leather and fur109
5. Гончарное ремесло и керамика.	5. Pottery and ceramics127
6. Косторезное искусство	6. Bone carving art139
7. Камнерезное искусство	7. Art of stonemasonry149
8. Художественная обработка войлока (войлоковаляние).	8. Artistic felting (felt-making)155
9. Казахское ворсовое и безворсовое ковроткачество	9. Kazakh tufted and lint-free carpet weaving173
10. Традиционная казахская вышивка ...	10. Traditional Kazakh embroidery ...189
11. Чий – искусство плетения циновок. ...	11. Chee grass – the art of mat weaving 209
12. Құрақ құрау – лоскутное шитье.	12. Qūraq qūrau – patchwork technique.219
Заключение	Conclusion.236
Список использованных источников	References.238

Этникалық бірегейліктің негізгі белгісі – халықтың алуан түрлі мұрасы. Бұл Атласта әр қолөнердің тарихи дереккөздерде сипатталуымен салыстыра көрсетілген қазіргі заманғы Қазақстанның қолөнері бойынша ауқымды материал ұсынылады.

Қазіргі уақытта мәдени мұра өзінің көрінісінің барлық аспектілерін қоса алғанда, жіті назар аударатын нысан болып табылады. Бұл басылым 2012 жылы Материалдық емес мәдени мұраны қорғау туралы халықаралық конвенцияға қол қойылғаннан кейін Қазақстан Республикасы қабылдаған міндеттемелерге сәйкес біздің зерттеу тобымыз дайындаған Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің АР09259862 «Қазіргі Қазақстанның дәстүрлі қолөнерін зерттеу: жағдайы және сақтау жолдарын іздестіру» жобасы аясында әзірленген. Бұл міндеттемелер біздің елімізді және қоғамды материалдық емес мәдени мұраның маңызды бағыттарының бірі ретінде қолөнердің жай-күйін үнемі бақылауға шақырады.

Соңғы жүз жыл ішінде әртүрлі қолөнердің жай-күйіне әсер еткен тарихи себептерге егжей-тегжейлі тоқталмай, біз Атласта сипатталған қолөнердің әрқайсысының өміршеңдігінің қазіргі қауіптері мен тәуекелдерін көрсеттік.

Жобада белгіленген мақсатқа жету үшін Қазақстанның әртүрлі өңірлерінде далалық зерттеулер жүргізіліп, оның барысында ҚР қолөнершілерінің дерекқоры толтырылды. Қолөнердің әрбір түрін анықтау, яғни таныстыру мен сипаттаудан басқа, материалдық емес мәдени мұра нысандардың ұлттық тізіміндегі әрбір элементті түгендеу үшін файлдың міндетті бөлігі болып табылатын фото және бейне құжаттамада материалдардың ауқымды көлемі алынды. Бұл материалдар осы Атластың иллюстрацияларына негіз болды.

Осы басылымда есімдері көрсетілген қолөнершілердің көпшілігі 10 жылдан астам шеберлерге қолдау көрсетіп, олардың өндірістік мәселелерін шешуге көмектесіп, сондай-ақ олардың өнімдерін шетелде ілгерілетуге атсалысып келе жатқан Қазақстан Қолөнершілер одағының мүшелері.

Шамамен 15 жыл бұрын Қазақстанда қолөнер өндірісін дамытуды ынталандыру, неғұрлым дарынды және болашағы зор қолөнершілерді анықтау, отандық қолөнер бұйымдарын өндірушілердің жетістіктері мен әлеуетін жұртшылыққа жеткізу мақсатында «Шебер» қазақ қолөнершілерінің республикалық байқауы өткізіле бастады.

Бұл Атлас сіздерге далалық экспедициялар кезінде біздің зерттеу тобымыз жазып, тіркеп алған дәстүрлі қолөнер түрлерімен танысуға мүмкіндік береді.

Қолөнердің түрлі саласында еңбек етіп жүрген шеберлерді көріп қана қоймай, олардың керемет туындыларымен танысып, біз тәнті болған шығармашылықтарын сіздер де тамашалай аласыздар.

А. Р. Хазбулатов

жобаның ғылыми жетекшісі,
PhD философия докторы, профессор

Основополагающим признаком этнической идентичности является наследие народа во всем его многообразии. В настоящем Атласе представлен обширный материал по ремеслам современного Казахстана, показанный в сравнении с тем, как было описано каждое ремесло в исторических источниках.

В настоящее время культурное наследие является объектом пристального внимания, включая все аспекты его проявления. Настоящее издание выполнено в рамках проекта Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан АР09259862 «Исследование традиционных ремесел современного Казахстана: состояние и поиск путей сохранения», подготовленного нашей исследовательской группой в соответствии с принятыми Республикой Казахстан обязательствами после подписания Международной Конвенции об охране нематериального культурного наследия в 2012 году. Эти обязательства призывают нашу страну и общество вести постоянный мониторинг состояния ремесел как одной из важнейших областей нематериального культурного наследия.

Не останавливаясь подробно на исторических причинах, которые повлияли на состояние различных ремесел за прошедшие сто лет, мы показали существующие в настоящее время угрозы и риски жизнеспособности по каждому из ремесел, которым даны описания в Атласе.

Для достижения цели, обозначенной в проекте, были проведены полевые исследования в различных регионах Казахстана, во время которых наполнялась база данных ремесленников РК. Помимо идентификации каждого вида ремесла, то есть ознакомления и описания, был получен массивный материал по фото и видео документированию, которые являются обязательной частью файла для инвентаризации каждого элемента в Национальный перечень нематериального культурного наследия. Эти материалы стали основой для иллюстраций данного Атласа.

Многие из ремесленников, чьи имена отражены в настоящем издании являются членами Союза ремесленников Казахстана, который на протяжении более 10 лет поддерживает мастеров, помогает им в решении производственных вопросов, а также участвует в продвижении их продукции в зарубежные страны.

Почти 15 лет назад в Казахстане стали проводить республиканский конкурс казахстанских ремесленников «Шебер», чтобы стимулировать развитие ремесленного производства в Казахстане, выявить наиболее талантливых и перспективных ремесленников, информировать общественность о достижениях и потенциале отечественных производителей ремесленных изделий.

Настоящий Атлас дает вам возможность ознакомиться с теми видами традиционных ремесел, многие из которых были зафиксированы нашей исследовательской группой во время полевых экспедиций. Вы можете увидеть не только мастеров, работающих в различных областях ремесла, но и познакомиться с их замечательными произведениями и разделить наше восхищение их творчеством.

А. Р. Хазбулатов

Научный руководитель проекта,
доктор философии PhD, профессор

The fundamental feature of ethnic identity is the heritage of the people come in all shapes and sizes. This Atlas presents extensive material on the crafts of modern Kazakhstan, shown in comparison with how each craft was described in historical sources.

Currently, cultural heritage is the object of closer attention, including all aspects of its manifestation. This publication was made within the framework of the project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan AP09259862 « Research of traditional crafts of modern Kazakhstan: the state and search for ways of preservation», prepared by our research team in accordance with the obligations assumed by the Republic of Kazakhstan after the signing of the International Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage in 2012. These commitments call on our country and society to constantly monitor the state of handicrafts as one of the most important areas of intangible cultural heritage.

Without dwelling in detail on the historical reasons that have affected the state of various crafts over the past hundred years, we have shown the current threats and risks to viability for each of the crafts that are described in the Atlas.

In order to achieve the goal outlined in the project, field research was conducted in different regions of Kazakhstan, during which a database of Kazakh craftsmen was completed. In addition to the identification of each type of craft, i.e. familiarization and description, a massive amount of photo and video documentation material was obtained, which is a compulsory part of the file for the inventory of each element in the National Inventory of Intangible Cultural Heritage. These materials became the basis for the illustrations in this Atlas.

Many of the artisans whose names are reflected in this publication are members of the Union of Artisans of Kazakhstan, which has been supporting artisans for more than 10 years, helping them in solving production issues, and also participating in the promotion of their products to foreign countries.

Almost 15 years ago in Kazakhstan, they started holding the national competition of Kazakh artisans «Sheber» to stimulate the development of handicraft production in Kazakhstan, identify the most talented and promising artisans, and inform the public about the achievements and potential of domestic producers of handicraft products.

The present Atlas gives you the opportunity to get acquainted with the types of traditional crafts, many of which have been recorded by our research team during field expeditions. You can see not only the artisans working in various fields of craftsmanship, but also get to know their remarkable works and share our admiration for their work.

A. R. Khazbulatov
Scientific leader of the project,
PhD, Professor

Қазақ ғылыми-зерттеу мәдениет институтының жобасы аясындағы Қазақстан Республикасының Материалдық емес мәдени мұраны қорғау жөніндегі ұлттық комитеті сарапшыларының далалық зерттеулері барысында жүргізген дәстүрлі қолөнердің жай-күйін зерттеу материалдары оқырмандар мен зерттеушілер назарына ұсынылып отырған Атластың негізіне алынды.

Қазақстандағы халықтық кәсіп пен майдагерлік қолөнердің бастауы сонау ежелден кең байтақ даланы мекендеген тайпалардың сан ғасырлық тарихына барып тіреледі. Мал шаруашылығы мен егіншілік экономикасымен айқындалған көшпелі өмір салты, бір жағынан, көшпенділердің дәстүрлі мәдениетінің айрықша белгілерін анықтаса, екінші жағынан, оның өзін-өзі қамтамасыз етуіне ықпал етті. Көшпенділер өз үйлеріне, киім-кешектеріне, тұрмыстық заттарына ерекше колорит бере отырып, оның табиғи тұрғындары болып қала берген дала кеңістігінің ресурстарын шебер пайдаланды.

Қазақтардың тұрмыстық кәсібінің дәстүрлі түрлері қазақ үйінің негізгі сәні болған бұйымдар: киіз өндірісі, тоқыма, кілем тоқу, кесте тігу және ши тоқу болды. Қазақтардың қолөнер кәсібі көшпелі шаруашылықпен байланысты болды. Ағаш өңдеу киіз үйдің ағаш бөлшектерін, ер-тоқымдарды, арбаларды, ұсталық қолөнер бұйымдарын – егіншілікке қажетті құрал-саймандарды, шаруашылық және тұрмыстық бұйымдарды берді. Зергерлердің өнері жылқының, киімнің, тұрмыстық заттардың әр түрлі әшекейлері мен жабдықтарын жасауға қызмет етті. Сүйек пен мүйізді мал шаруашылығы өнімдерінің қалдықтары ретінде қазақтар сүйек ою өнерінде пайдаланған. Қазақтар үшін былғарыдан жасалған бұйымдардың маңызы аз болмады, шикізат ретінде жануарлардың терісі пайдаланылды: етік тігу, былғары бұйымдар жасау, теріден ыдыс жасау, киім-кешек дайындау.

Табиғатпен үйлесімді өмір сүру қабілеті соңғы екі ғасырда айтарлықтай жоғалып кетті және тұрақты дамудың жаһандық стратегиялары оны қалпына келтіруге бағытталған. Өткеннің туындыларын еске түсіретін және ХХІ ғасырдағы дизайн эстетикасын көрсететін заманауи стильмен үйлесетін қолөнер тәжірибесін қайта құру қуанышты құбылыс ретінде жігерлендіреді.

Дәстүрлі қолөнерге деген қызығушылық әлемдік мәдениеттердің мозаикасындағы этномәдени болмысымызды түсінуге деген табанды ұмтылысымыздан да туындайды. Өкінішке орай, түрлі түсті реңктердің, ою-өрнектердің мағыналық мәні ұмытылды, өткеннің көптеген дағдылары жоғалды, алайда бүгінгі шеберлердің құлшынысы мен қажырлы ізденісінің арқасында қалпына келтірілуде.

2003 жылы ЮНЕСКО қабылдаған Материалдық емес мәдени мұраны қорғау туралы конвенция осы мақсаттарға бағытталған. 2012 жылдан бастап Ұлттық комитет Қолөнершілер одағымен бірлесіп, қолөнер шеберлігін анықтау, құжаттау және жастарға білім мен дағдыны беру жұмыстарын жүргізуде. Дүниежүзілік мұралар тізіміне қазақтың киіз үйін жасау, қатырма дайындау, қазақтың домбыра өнері енді. Келесі кезекте қолөнершілердің басқа да туындылары тұр, олардың көпшілігін біртіндеп қайта жаңғыртуға тура келеді.

Атластың ЮНЕСКО Конвенциясының жиырма жылдық мерейтойында шығуы зерттеушілердің тұрмыстық және майдагерлік қолөнердің табиғи-географиялық және тарихи аймақтандырудың жаңа аспектілерін зерттеуде қызығушылығын тудыратыны сөзсіз. Атлас мұражай қызметкерлеріне, өлкетанушыларға және тарихи-мәдени факультеттер мен шығармашылық оқу орындарының студенттеріне жақсы оқу-әдістемелік көмек болады.

Р. Р. Мұзафаров

Қазақстан Республикасының Материалдық емес мәдени мұраны қорғау жөніндегі ұлттық комитеті төрағасының орынбасары

В основу предлагаемого читателям и исследователям Атласа легли материалы изучения состояния традиционных ремесел, выполненных в ходе полевых исследований экспертами Национального Комитета Республики Казахстан по охране нематериального культурного наследия в рамках проекта Казахского научно-исследовательского института культуры.

Истоки народных промыслов и кустарных ремесел в Казахстане уходят вглубь многовековой истории племен, издревле обитавших на бескрайних степных просторах. Кочевой образ жизни, обусловленный скотоводческо-земледельческой экономикой, с одной стороны, обусловил отличительные признаки традиционной культуры кочевников, а с другой – способствовал ее самодостаточности. Кочевники умело использовали ресурсы степного пространства, оставаясь его естественными обитателями, привнося при этом, уникальный колорит в свои жилища, одежду, предметы быта.

Традиционными видами домашних промыслов казахов являлись: войлочное производство, ткачество, предметы которого были главным украшением жилища казахов, ковроделие, вышивка и плетение циновки. Ремесленные занятия казахов были связаны с кочевым хозяйством. Обработка дерева давала деревянные части юрты, седла, повозок, изделия кузнечного ремесла – необходимые орудия труда для земледелия, предметы хозяйственного и бытового назначения. Искусство ювелиров служило для создания различных украшений и убранства коня, одежды, предметов быта. Кости и рога, как отходы продуктов скотоводства, использовались казахами в косторезном ремесле. Немаловажное значение для казахов имели предметы из кожи, сырьем для которых служили шкуры животных: это и сапожное, скорняжное ремесла, изготовление кожаных сосудов, одежды.

Умение жить в согласии с природой во многом утеряно за два прошедших века, и глобальные стратегии устойчивого развития направлены на его восстановление. Отрадным явлением служит воссоздание ремесленных практик в сочетании с современным стилем – напоминающем о творениях прошлого и отражающем эстетику дизайна XXI века.

Интерес к традиционным ремеслам вызван также нашим настойчивым стремлением понять свою этнокультурную идентичность в мозаике культур мира. К сожалению, смысловое значение различных цветовых оттенков, орнамента забыто, а многие навыки прошлого утрачены и восстанавливаются путем наития и кропотливых поисков сегодняшних мастеров.

На эти цели направлена Конвенция об охране нематериального культурного наследия, принятая ЮНЕСКО в 2003 году. Начиная с 2012 года Национальный Комитет совместно с Союзом ремесленников проводит работу по выявлению, документированию ремесленного мастерства и передаче знаний и навыков молодежи. В список всемирного наследия вошло искусство изготовления казахской юрты, приготовление катырмы, казахская домбра. На очереди другие творения ремесленников, многие из которых приходится возрождать по крупицам.

Выпуск Атласа в юбилейный год двадцатилетия Конвенции ЮНЕСКО, безусловно, привлечет интерес исследователей к изучению новых аспектов природно-географического и исторического районирования домашних и кустарных ремесел. Атлас станет хорошим учебно-методическим подспорьем для музейных работников, краеведов и студентов историко-культурологических факультетов и творческих учебных заведений.

Р. Р. Музафаров

Заместитель Председателя Национального Комитета
Республики Казахстан по нематериальному
культурному наследию

The Atlas is based on a study of traditional crafts, carried out by experts of the National Committee for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, as part of a project of the Kazakh Research Institute of Culture.

The origins of folk crafts and handicrafts in Kazakhstan go back to centuries-old history of tribes that inhabited the vast steppe expanses from the earliest times. The nomadic way of life caused by cattle breeding and agricultural economy on one hand determined the distinctive features of the traditional culture of nomads, and on the other hand promoted its self-sufficiency. The nomads skillfully used the resources of the steppe space, remaining its natural inhabitants, while bringing a unique coloring to their dwellings, clothes and household articles.

The traditional types of crafts were felt weaving, carpet weaving, embroidery and mat weaving. The Kazakh handicrafts were connected to the nomadic economy. The woodworking was used for making wooden parts for yurts, saddles, carts, forge tools for farming, household appliances. The art of jewellers served to create various jewellery and decoration for horses, clothes, and household items. Bones and horns as waste products of cattle breeding were used in the Kazakh bone-carving crafts. The Kazakhs also used leather goods made of animal skins for various purposes such as shoemaking, skinning, and making leather containers and clothes.

The ability to live in harmony with nature has been largely lost in the past two centuries, and global strategies for sustainable development aim to restore it. The recreation of craft practices combined with contemporary style – recalling the creations of the past and reflecting the design aesthetics of the twenty-first century is a welcome development.

Interest in traditional craftsmanship is also driven by our insistence on understanding our ethno-cultural identity in the mosaic of the world's cultures. Unfortunately, the semantic meaning of different colour shades and ornaments has been forgotten, and many skills of the past are lost and are being restored through the insights and painstaking research of today's artisans.

The Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, adopted by UNESCO in 2003 is aimed to these goals. Since 2012, the National Committee has worked with the Union of Artisans to identify, document craftsmanship and transfer knowledge and skills to young people. The World Heritage List includes the art of making Kazakh yurts, qatyrma making and Kazakh dombyra. Other craftsmen's creations are to come, many of which have to be painstakingly restored.

The release of the Atlas in the twentieth anniversary of the UNESCO Convention will undoubtedly attract the interest of researchers to study new aspects of natural, geographical and historical zoning of domestic and artisanal crafts. The atlas will be a good teaching support for museum workers, local historians and students of historical and cultural faculties and art schools.

R. R. Muzafarov
Deputy Chairman of the National
Committee for Intangible Cultural Heritage
of the Republic of Kazakhstan

Қазақтың дәстүрлі қолөнері: қазіргі таңдағы өміршеңдігі және болашаққа көзқарас

Материалдық емес мәдени мұра (бұдан әрі – МеММ) ЮНЕСКО терминологиясында белгілі бір халықтың болмысын көрсететін тірі дәстүрлі мәдениетпен берік байланыс ретінде қарастырылады және сонымен бірге жекелеген аймақтардың біріктіруші факторы ретінде олардың алғашқы мәдени ортақтығын баса көрсетеді. Сондықтан да болар, ЮНЕСКО қазір бірнеше мемлекеттердің көпұлтты номинацияларына үлкен мән беріп отыр. Ортақ мәдени тәжірибелер бейбіт тату көршіліктің негізгі жолы болып табылады және дипломатияның өзекті құралы ретінде әрекет етеді.

Қазіргі уақытта Қазақстанның материалдық емес мәдени мұрасының ұлттық тізіміне 48 элемент кірсе, оның 13-і ЮНЕСКО-ның репрезентативті тізіміне енгізілгеннен кейін әлемдік деңгейде мойындалды. Оның ішінде 5 ұлттық және 8 көпұлтты элементтер бар. Тікелей қазақтың мәдени мұрасы – «Домбыра күй өнері» (2014), «Қазақ күресі» (2016), «Қазақтың дәстүрлі асық ойындары» (2017), «Қазақ жылқышыларының көктемгі салт-жоралары» (2018), «Ортеке – қазақтың дәстүрлі орындаушылық өнері» (2022).

Сегіз элемент бірнеше елдің мәдени мұрасына қатысты: «Киіз үй жасаудағы дәстүрлі білімдер мен дағдылар» (2014), «Айтыс импровизациялау өнері» (2015), «Наурыз» және «Шелпек дайындау мәдениеті және нан үзу: қатырма» (2016), «Қорқыт ата (Қорқұт) мұрасы: эпостық мәдениет, халық ертегілері мен музыкасы» (2018), «Дәстүрлі интеллектуалдық және стратегиялық Тоғыз құмалақ ойыны» (2020), «Құсбегілік – адамзаттың тірі мұрасы» (2021) және «Қожанасыр (Қожа Насреддин) туралы дәстүрлі әңгімелер мен анекдоттар» (2022). Осы уақытқа дейін қол жеткізгендердің барлығы элементтерді тасымалдаушылардың да, Қазақстан Республикасының Материалдық емес мәдени мұраны қорғау жөніндегі ұлттық комитеті сарапшыларының да еңбегі болып табылады.

Жалпы, 2003 жылғы Конвенцияға сәйкес МеММ-ге бес негізгі саланың элементтері кіреді: ауызша дәстүрлер мен сөйлеу формалары, оның ішінде материалдық емес мәдени мұраның тасымалдаушысы ретіндегі тіл; орындаушылық өнер; әдет-ғұрыптар, салт-дәстүрлер, мерекелер; табиғат пен ғаламға қатысты білім мен ғұрыптар, сондай-ақ дәстүрлі қолөнерге байланысты білім мен дағдылар.

Дегенмен, МеММ-нің белгіленген аймақтарының арасындағы шекаралар өте шартты, элементтер көбінесе бір-бірімен тығыз байланысты және бірден МеММ-нің бірнеше аймағына жатуы мүмкін екенін атап өткен жөн, мұны дәстүрлі қазақ қолөнері айқын көрсетеді. Рәсімдер, ғұрыптар, мерекелер, музыка, ғалам туралы түсініктер мен әлемді қабылдау, мифтер, аңыздар, ырымдар және тағы басқалар олардың шоғырына үйлесімді түрде «тоқылған» немесе олармен байланысты. Бұл дегеніміз, егер біз дәстүрлі қолөнер немесе қолөнер технологиясының кез келген түрін жоғалтсақ, біз бір қарағанда көрінгеннен әлдеқайда көп жоғалту қаупі бар.

Қолөнер пайда болады, өмір сүреді және дамиды, кеңейеді және таралады, содан кейін уақыт ағымында технологияның, өндірістің, идеологияның дамуымен немесе тіпті тіршілік формасының өзгеруімен, мысалы, XX ғасырда қазақтарда жартылай көшпелі өмір салтынан отырықшы өмір салтына көшу кезінде орын алған кейбір жағдайларда жойылып, өледі деп айтуға болады. Мұны табиғи тарихи процесс ретінде қарастыруға болады. Бірақ, ЮНЕСКО-ның біріккен ғалымдары мен мамандары, бүкіл әлемдік қоғамдастық жоғары цифрлық технологиялар дәуірінде өмір сүріп жатсақ та, МеММ-ді сақтауға және танымал етуге мүдделі, өйткені ол халықтардың өзіндік белгісі болып табылады.

Мұны жойылып бара жатқан тілдердің мысалынан байқауға болады. Жиырма жылдан астам уақыт бұрын, биологтар сирек кезде-

сетін жануарларды, құстарды, өсімдіктерді және т.б. (биомәдени мұра) тіркегендері сияқты, лингвистер де әлемнің әр түрлі халықтарының жойылып бара жатқан тілдерінің іздерін сақтау үшін бірлесіп әрекет ете бастады. Тіл мамандары кез келген тілдің жойылуы – жалпыадамзаттық мұраның бір бөлшегінен айырылу дегенді білдіретініне сенімді, ана тілі – өзін-өзі тану мен ұрпақтар сабақтасығының көрінісі екенін түсінеді. Барлық МеММ туралы да осылай айтуға болады. Сондықтан Қазақстанға дәстүрлі қолөнер саласындағы білімді, іскерлікті және дағдыларды қоса алғанда, МеММ қорғаудың барлық бағыттары бойынша жоспарлы жұмысты неғұрлым белсендірек жүргізу қажет.

Аталған бағыттағы отандық ғалымдардың осындай бастамаларының бірі Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің АР09259862 «Қазіргі Қазақстанның дәстүрлі қолөнерін зерттеу: жағдайы және сақтау жолдарын іздестіру» (2021–2023) жобасы болып табылады. Осы жобаның зерттеу тобының мүшелерінің арасында көбісі Қазақстан Республикасының Материалдық емес мәдени мұраны қорғау жөніндегі ұлттық комитеті сертификатталған сарапшылары болып табылады, олар бір жобаны жүзеге асыру арқылы қазақстандық қолөнерді қорғау жөніндегі барлық өзекті мәселелерді шешу мүмкін еместігін түсінеді. Еліміздің ең шалғай өңірлерінен одан да көп шеберлерді қамту үшін одан да тереңдетілген зерттеулер қажет.

Бұл басылым белгіленген жоба нәтижелерінің бірі болып табылады және дәстүрлі қолөнер сияқты Қазақстан МеММ-нің маңызды бағытына арналған, олардың кейбіреулері XX ғасырдың урбанизациясына немесе әлеуметтік-саяси оқиғаларына қарамастан, Қазақстан қолөнершілер одағының және басқа да отандық үкіметтік емес ұйымдардың және жай ғана шебер-ынтагерлердің белсенді қолдауымен ХХІ ғасырда да белсенді жұмысын жалғастыруда. Бұл қазіргі кезеңдегі және ең алдымен ұлттың мәдени коды ретіндегі қолөнердің маңыздылығы мен жоғары әлеуетін тағы бір мәрте көрсетеді.

Осы басылымның авторлары қолөнерді МеММ бөлігі ретінде зерттей отырып, оны тек «қолөнер өндірісінің» бірегей түрі – кол өнері ретінде түсінуден ғана емес, сонымен бірге оны тұтас мәдени құбылыс әлдеқайда тереңірек ұсынуға ұмтылды. Кез келген халық сан ғасырлар бойы сан алуан тәсілдермен,

құралдармен, әдістермен ең маңызды ақпаратты жинақтап, сақтап, жеткізуге ұмтылып келгені сөзсіз. Оны жеткізу үшін халықта қасиеттілік, құндылық және құрмет мөрімен белгіленген ерекше уақыт, ерекше орын немесе ерекше нәрсе/әрекет/құбылыс/үдеріс болды. Бұл бағытта отандық этнографиялық әдебиеттер халықтың қолөнерге деген киелі әрекет ретіндегі көзқарасы туралы мысалдарға толы, қолөнершілердің өздері де терең қастерлі, құрметті адамдар дәрежесіне көтерілгенін халық эпитеттері дәлелдейді: хас шебер (нағыз, шынайы шебер), түйін түйетін шебер (шебер, шілтер тоқушы), шебердің қолы көпке ортақ (шебердің қолы бүкіл халыққа қызмет етеді) және т. б. Біздің ойымызша, шеберлерге деген осы көзқарас бүгінде сақталған сияқты. Елімізде әлі де аз емес қолөнершілерді осы жоғары марапатқа ұсыну үшін Қазақстан Қолөнершілер одағы ұйымдастырған халық дауысы да осыны айғақтайды. Қазіргі уақытта бұл адамдар қазақ қолөнерінің сақталуына және одан әрі дамуына соңғы мүмкіндік болып табылады. ЮНЕСКО терминологиясы бойынша мұндай шеберлер «Тірі адам қазынасы» деп аталады.

Әсіресе, бұл үдерісте басқа мәдени ортада өмір сүргеніне қарамастан, көптеген мәдени құндылықтарды, соның ішінде қолөнер мен кәсіптерді сақтай білген, ал тарихи отанында ата-баба дәстүрін жалғастырып, осы баға жетпес сыйды өскелең ұрпаққа жеткізуге ұмтылып жатқан Қытай, Моңғолия және басқа да елдерден келген этникалық қазақтар – қандастардың әлеуетін атап өткіміз келеді.

Бұл басылымдағы материал қолөнердің белгілі бір түрінің кейбір тарихи аспектілері мен қазіргі жағдайын ашатын бірнеше бөлімге бөлінген. Бұрынғы замандағы қолөнердің жай-күйін неғұрлым толық көрнекі бейнелеу үшін атласта архивтік және этнографиялық фотосуреттер, сондай-ақ Қазақстанның заманауи бірегей шеберлері туралы ақпарат ұсынылған. Құрастырушы авторлар әдейі қазақтың байырғы дәстүрлеріне басымдық бере отырып, қолөнердің дәстүрлі аспектісіне баса назар аударды.

Қолөнердің кейбір түрлері бойынша жағдай мәз еместігін айта кеткен жөн, біздің ойымызша, көп ұзамай орны толмас жоғалтулар орын алуы мүмкін. Осы жобаның шеңберінде зерттеу тобының мүшелері жүргізген далалық зерттеулер, шеберлердің өздерінен және Қазақстан қолөнершілер одағының төрағасы, ҚР

МеММ қорғау жөніндегі Ұлттық комитетінің мүшесі А. А. Бекқұловамен консультациялар барысында алынған құнды мәліметтер, сондай-ақ жобаға қатысушылардың көркемдік білім беру және этнография саласындағы көпжылдық жұмысы осындай жағдайдың мәлімдемесін көрсетті. Қазақтың кілем тоқу, тері мен сүйекті дәстүрлі өңдеу, зергерліктің кейбір әдістері, музыкалық аспаптарға арналған табиғи ішектер жасау және т. б. салаларда ерекше көңіл күйзелтетін жағдай байқалады. Өнертанушы М. Э. Сұлтанованың сөзімен айтқанда: уақыт күтпейді...

Мұның бәрі ресурстарды бірнеше деңгейде жұмылдыруды талап етеді. Біріншіден, отандық өнімге деген қызығушылықты арттыру және оның бәсекеге қабілеттілік деңгейі шетелдік кәдесый өнімдерін әкелуге тыйым салудан/шектеуден бастап, отандық қолөнершілікті дамытуды ынталандыратын заңнамалық актілерді әзірлеуге дейінгі проблемалардың тұтас кешеніне негізделеді деп санаймыз. Бұл мәселеде Өзбекстанның тәжірибесіне сүйенуге болады, мұнда заңнамалық деңгейде шетелден кәдесыйлар әкелуге тыйым салынған, бұл, әрине, өз нарығының дамуына түрткі болды.

Екіншіден, бұл ұлттық деңгейде белгілі бір қолөнер бұйымдарын жасаудың түпнұсқа технологияларын меңгерген тасымалдаушыларды нақты қолдау (бұл субсидиялар бөлуді, шеберханалар ашуды және т.б. білдіреді) және, әрине, өндіріс процесін құжаттау (тіркеу, бейне және фото бекіту).

Үшінші аспект – шикізатқа қолжетімділікті қамтамасыз ету. Далалық мәліметтерге сәйкес, қазіргі уақытта мал шаруашылығының дамуы айтарлықтай қарқынды дамып келеді және бұл тері өнеркәсібінің шикізат базасын дамытуға жақсы негіз бола алады. Бірақ, белгілі болғанындай, тері өңдейтін кәсіпорындар жабылып қалған, ал қазақтың көне былғары өңдеу технологиясымен санаулы ғана шеберлер айналысады, яғни елімізде табиғи әдістермен тері өңдеу іс жүзінде жоқ. Өз нарығында жоғары сапалы жүн бар болса да, қазір шеберлер басқа елдерден сатып алуға мәжбүр болған жүнге қатысты да жағдай осындай.

Өкінішке орай, қолөнер ел бюджетінің маңызды кіріс көзі екендігі туралы акт жөнінде мемлекеттік деңгейде түсінік жоқ. Сондай-ақ, қолөнершілерді қолдау еліміздің көптеген тұрғындарын, әсіресе ауылдық жерлерде тұратындарды жұмыс орындарымен қамтамасыз қамтамасыз етіп отыр. Туризм дамыған

жерлердегі мәдениет және шығармашылық индустриясының бір бөлігі ретінде қолөнер бұйымдары өңірлердің экономикалық өсуінде маңызды рөл атқарады, бұл Тұрақты дамудың 2030 жылға дейінгі күн тәртібінде қойылған мақсаттарға қол жеткізу үшін маңызды.

Әрине, МеММ-нің басқа түрлері сияқты қорғаудың негізгі мақсаттарының бірі дәстүрлі қолөнермен байланысты білім мен дағдылардың болашақ ұрпаққа берілуін қамтамасыз ету болып табылады, осылайша қолөнер одан әрі жалғасады, оларды жасаушылардың өмір сүруін қамтамасыз етеді және шығармашылық әлеуетті көрсетеді. Сондықтан, тағы бір мәселелер кешені формалды және бейресми білім беру арқылы жас шеберлер ұрпағын дайындау болып табылады. Көптеген қолөнер дәстүрлерінде бұрыннан келе жатқан оқыту мен шәкірт тәрбиелеу жүйесі бар. Түркі мәдениетінің төсінде отандық көркемдік білім беру жүйесінде толық жүзеге асатын ұста-шәкірт жүйесі жатыр. Сонымен қатар, XX ғасырдың екінші жартысында қалыптасқан дәстүр бойынша көптеген шеберлер/қолөнершілер, яғни бұл кәсіптік училищелердің, көркемөнер колледждерінің және жоғары оқу орындарының түлектері, олар өз шеберханаларында өз бетінше жұмыс істейді немесе бұл қызметті педагогикалық қызметпен ұштастырады. Қолөнершілердің аз ғана пайызы ата-бабасының жолын жалғастырып келе жатқан қолөнершілер немесе өздігінен білім алғандар (шамамен 30 %).

Бүгінгі таңда елімізде Астана, Алматы, Шымкент қалалары мен Қазақстан Республикасының облыс орталықтары бөлінісінде Egov сайтында ұсынылған колледждер мен лицейлердің ресми тізіміне сәйкес 752 оқу орны бар. Оның ішінде республика бойынша сәндік-қолданбалы өнер шеберлері мен дизайнерлерді дайындайтын 8 оқу орны ғана, бұл 1,06 % құрайды. Жоғары оқу орындарында да жағдай осындай, қазіргі уақытта тек екі шығармашылық жоғары оқу орны бар: Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы (Алматы) және Ұлттық өнер университеті (Астана).

Қазақстанның мәдениет және өнер қайраткерлерінің негізгі үлесін түлектері құрайтын еліміздегі педагогикалық жоғары оқу орындарындағы бейнелеу өнері кафедраларының жабыла бастағаны қатты алаңдатады. Атап айтқанда, еліміздің тұңғыш жоғары оқу орны – Абай атындағы Қазақ ұлттық педаго-

гикалық университетінде «Сәндік-қолданбалы өнер» мамандығы жабылды. Дәл осы мамандықта бір кездері көрнекті шеберлердің тұтас бір шоғыры, яғни Жолаушы Тұрдығұлов, Майра Нұрке, Болат Атамқұлов, Ердос Рақымбеков және т. б. оқып, еңбек еткен.

Осылайша, Қазақстан Республикасында қарастырылып отырған МеММ саласын-

да кәсіби қолөнершілер ғана емес, сонымен қатар қолөнер өндірісін ұйымдастырумен байланысты бірқатар салалас кәсіптерде кадрларға үлкен қажеттілік байқалады, дегенмен, Аспен институтының (АҚШ) жұмыспен қамтылғандар саны туралы мәліметтеріне сәйкес, әлем бойынша қолөнер саласы ауыл шаруашылығынан кейін екінші орында тұр.

Традиционные ремесла казахов: жизнеспособность в настоящем и взгляд в будущее

Нематериальное культурное наследие (далее НКН) в терминологии ЮНЕСКО рассматривается в прочной связи с живой традиционной культурой, отражающей самобытность того или иного народа и, вместе с тем, как объединяющий фактор отдельных регионов, подчеркивающий их изначальную культурную общность. Возможно, поэтому ЮНЕСКО сейчас уделяет большое внимание многонациональным номинациям от нескольких государств. Общие культурные практики являются главным путем к мирному добрососедству и выступают как актуальное средство дипломатии.

На данный момент Национальный перечень нематериального культурного наследия Казахстана включает 48 элементов, 13 из которых после включения в Репрезентативный список ЮНЕСКО признаны на мировом уровне. Из них 5 национальных и 8 многонациональных элементов. Непосредственно казахское культурное наследие – «Искусство домбрового кюя» (2014), «Казакша курес» (2016), «Традиционная казахская игры в асыки» (2017), «Традиционные весенние обряды казахских коневодов» (2018), «Ортеке – традиционное исполнительское искусство казахов» (2022).

Восемь элементов относятся к культурному наследию нескольких стран: «Традиционные знания и навыки в изготовлении юрты» (2014), «Искусство импровизации айтыса» (2015), «Наурыз» и «Культура приготовления лепешек и разделение хлеба: катырма» (2016), «Наследие Коркыт ата (Коркут): эпическая культура, народные сказки и музыка» (2018), «Традиционная интеллектуальная и стратегическая игра: тогыз кумалак» (2020), «Соколиная охота – живое наследие человечества» (2021) и «Традиционные рассказы и анекдоты о Кожанасыре (Ходже Насреддине)» (2022). Все, что достигнуто на сегодняшний день, является заслугой как самих носителей элементов, так и экспертов Национального комитета по охране НКН РК.

В целом, к НКН, согласно Конвенции 2003 относятся элементы из пяти основных областей, к которым относятся: устные традиции и формы выражения, включая язык в качестве носителя нематериального культурного наследия; исполнительские искусства; обычаи, обряды, празднества; знания и обычаи, относящиеся к природе и вселенной, а также знания и навыки, связанные с традиционными ремеслами.

Однако, нужно отметить, что границы между обозначенными областями НКН весьма условны, элементы зачастую тесно связаны между собой и могут относиться сразу к нескольким областям НКН, что ярко демонстрируют нам традиционные казахские ремесла. В их ткань гармонично «вплетены» или с ними связаны обряды, ритуалы, празднества, музыка, представления о вселенной и восприятие мира, мифы, легенды, суеверия и многое другое. Это означает, что, теряя какой-либо вид традиционного ремесла или ремесленную технологию, мы рискуем потерять гораздо больше, чем кажется на первый взгляд.

В некоторых случаях можно сказать, что ремесла рождаются, живут и развиваются, ширятся и распространяются, а затем угасают и умирают в потоке времени: с развитием технологий, производства, идеологии или даже со сменой формы жизнедеятельности, как, например, произошло в XX веке у казахов с переходом от полукочевого образа жизни на оседлый. Можно рассматривать это как естественный исторический процесс. Но, ученые и специалисты, объединенные ЮНЕСКО, все мировое сообщество заинтересовано в сохранении и популяризации НКН даже в век высоких цифровых технологий, потому что оно является маркером идентичности народов.

Наиболее ярко это можно проследить на примере исчезающих языков. Более двух десятков лет назад лингвисты стали действовать

сообща, чтобы сохранить хотя бы следы исчезающих языков разных народов мира, подобно тому как биологи ведут учет редких видов животных, птиц, растений и т.д. (биокультурного наследия). Лингвисты уверены в том, что исчезновение любого языка означает потерю частицы общечеловеческого наследия, понимая, что родной язык – это выражение самосознания и связи поколений. Аналогичное можно сказать и про все НКН. Поэтому Казахстану необходимо более активно вести планомерную работу во всех направлениях охраны НКН, включая знания, умения и навыки в области традиционных ремесел.

Одной из таких инициатив отечественных ученых в обозначенном направлении является проект Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан АР09259862 «Исследование традиционных ремесел современного Казахстана: состояние и поиск путей сохранения» (2021–2023 гг.). Среди членов исследовательской группы данного проекта многие являются сертифицированными экспертами Национального комитета по охране НКН РК, которые в то же время осознают, что реализацией одного проекта невозможно решить все наболевшие вопросы по охране казахстанского ремесла. Необходимы еще более углубленные исследования, охват еще большего числа мастеров из самых отдаленных регионов страны.

Данное издание – один из результатов обозначенного проекта и посвящено такому значимому направлению НКН Казахстана как традиционные ремесла, некоторые из которых, несмотря на урбанизацию или социально-политические события XX века, при активной поддержке Союза ремесленников Казахстана и других отечественных неправительственных организаций и просто мастеров-энтузиастов активно продолжают функционировать и в XXI веке. Это лишний раз подчеркивает значимость и высокий потенциал ремесел на современном этапе и, прежде всего в качестве культурного кода нации.

Исследуя, ремесла как часть НКН авторы настоящего издания исходили из его понимания не только как уникальной формы «ручного производства» – қол өнері, но и стремились представить его гораздо глубже, как целостный культурный феномен. Несомненно, любой народ стремился веками аккумулировать, сохранять и транслировать наиболее

значимую информацию различными путями, средствами и способами. Для ее передачи существовали особое время, особое место или особая вещь/действие/явление/процесс, отмеченные в народе печатью сакральности, ценности и почитания. В этом направлении отечественная этнографическая литература изобилует примерами о народном отношении к ремеслу как священному действию, а самих ремесленников возводили в ранг глубоко почитаемых и уважаемых людей, о чем говорят народные эпитеты: хас шебер (настоящий, подлинный мастер), түйін түйетін шебер (мастер, вьющий кружева), шебердің қолы көпке ортақ (руки мастера служат всему народу) и многие другие. Думается, такое отношение сохранилось к мастерам и сегодня. Это подчеркивает и организованное Союзом ремесленников Казахстана народное голосование по номинированию мастеров на эту высокую награду, каких еще есть немало в стране. В настоящий момент эти люди – последняя возможность для сохранения и дальнейшего развития казахских ремесел. Таких мастеров по терминологии ЮНЕСКО называют «Живые человеческие сокровища».

Особенно, в этом процессе хотелось бы отметить потенциал кандасов – этнических казахов из КНР, Монголии и других стран, которые, не смотря на жизнь в другой культурной среде сумели сберечь многие культурные ценности, включая ремесла и промыслы, а на исторической родине стремятся продолжать исконные традиции предков и передавать этот бесценный дар молодому поколению.

Материал в данном издании поделен на несколько разделов, которые раскрывают некоторые исторические аспекты и современное состояние того или иного вида ремесла. Для более полной наглядной картины состояния ремесел в прежние времена в Атласе представлены архивные и этнографические фотографии, а также информация об современных уникальных мастерах Казахстана. Авторы-составители намеренно сфокусировались именно на традиционном аспекте ремесел, отдавая приоритет исконным казахским традициям.

Отметим, что по некоторым видам ремесел ситуация сложилась не самым лучшим образом, а потери, на наш взгляд в скором времени могут стать невосполнимыми. Констатацию такого положения дел показали полевые исследования, проведенные членами

исследовательской группы в рамках настоящего проекта, ценные сведения, полученные от самих мастеров и в ходе консультаций с председателем Союза ремесленников Казахстана, членом Национального комитета по охране НКН РК А. А. Беккуловой, а также многолетняя работа участников проекта в сфере художественного образования и этнографии. Особенно удручающее положение дел наблюдается в области казахского ворсового ковроткачества, традиционной обработки кожи и кости, некоторых техник зергерства, изготовления натуральных струн для музыкальных инструментов и многого другого. Здесь, выражаясь словами искусствоведа М. Э. Султановой хочется сказать: время не ждет...

Все это требует мобилизации ресурсов на нескольких уровнях. Во-первых, считаем, что повышение интереса к отечественной продукции и уровень ее конкурентоспособности зиждется на целом комплексе проблем – от запрета/ограничения ввоза иностранной сувенирной продукции до разработки законодательных актов, стимулирующих развитие отечественного ремесленничества. В этом вопросе можно опереться на опыт Узбекистана, где на законодательном уровне запрещен ввоз сувенирных изделий из-за рубежа, что, безусловно, стимулировало развитие собственного рынка.

Во-вторых, это реальная поддержка носителей, которые владеют аутентичными технологиями изготовления тех или иных ремесленных изделий на национальном уровне (это подразумевает выделение субсидий, открытие мастерских и т. д.) и, конечно же документирование процесса изготовления (запись, видео и фото фиксация).

Третий аспект – это обеспечение доступа к сырью. Согласно полевым данным, в настоящий момент развитие животноводства развивается достаточно активно и это могло бы стать хорошей базой для развития сырьевой базы кожевенного ремесла. Но, как выяснилось, предприятия, на которых перерабатывалась кожа, закрыты, а старинными казахскими технологиями обработки кожи практикуют всего несколько мастеров, то есть, в стране практически отсутствует переработка кожи натуральными методами. Аналогично обстоят дела с шерстью, которую сейчас мастера вынуждены приобретать из других стран, несмотря на наличие качественной шерсти на собственном рынке.

К сожалению, на государственном уровне отсутствует понимание акта, что ремесленничество является важной статьей дохода в бюджет страны. Кроме того, поддержка мастеров-ремесленников обеспечивает рабочими местами многих жителей страны, особенно тех, кто проживает в сельской местности. Продукция ремесленного производства как часть индустрии культуры и творчества в местах развитого туризма играет большую роль для экономического роста регионов, что важно для достижения целей, поставленных в Повестке дня в области устойчивого развития на период до 2030 года.

Безусловно, что одной из главных целей охраны, как и в случае с другими формами НКН, является обеспечение передачи знаний и навыков, связанных с традиционным ремеслом, будущим поколениям, с тем чтобы ремесла могли продолжать производиться, обеспечивая средства к существованию их создателям и отражая творческий потенциал. Поэтому другим комплексом проблем является обучение молодых поколений мастеров через формальное и неформальное образование. Многие ремесленные традиции имеют вековые системы обучения и ученичества. В лоне тюркской культуры – это система ұста-шәкірт, которая смогла полностью реализоваться в системе отечественного художественного образования. В то же время, по сложившейся во второй половине XX в. традиции, многие мастера/ремесленники – это выпускники профессиональных училищ, художественных колледжей и вузов, которые работают самостоятельно в своих мастерских, либо совмещают эту деятельность с педагогической. Небольшой процент мастеров составляют потомственные ремесленники или самоучки (приблизительно 30 %).

На сегодняшний день в стране, согласно официальному списку колледжей и лицеев, представленному на Egov в разрезе городов Астана, Алматы, Шымкент и областных центров РК, значатся 752 учебных заведений. Из них только 8 учебных заведений по всей стране, готовящих мастеров декоративно-прикладного искусства и дизайнеров, что составляет 1,06 %. Аналогично обстоят дела с высшим образованием, на данный момент функционируют только два творческих вуза: Казахская национальная академия искусств им. Т. Жургенова (Алматы) и Национальный университет искусств (Астана).

Очень тревожно то, что в педагогических вузах страны повсеместно стали закрываться кафедры изобразительного искусства, выпускники которых составляли основную долю деятелей культуры и искусства Казахстана. В том числе, закрыта специальность «Декоративно-прикладное искусство» в первом вузе страны – Казахском национальном педагогическом университете имени Абая. Именно, на этой специальности обучались и работали некогда целая плеяда именитых мастеров – Жолаушы Турдыгулов, Майра Нурке, Болат Атамкулов, Ердос Рақымбеков и многие другие.

Таким образом, в рассматриваемой области НКН в Республике Казахстан наблюдается огромная потребность в кадрах, не только профессиональных ремесленников, но и ряда смежных профессий, связанных с организацией ремесленного производства. Тем более, что по данным Института Аспен (США), ремесленный сектор во всем мире по количеству занятых стоит на втором месте после сельского хозяйства.

Traditional crafts of the Kazakhs: viability in the present and vision for the future

Intangible cultural heritage (hereafter ICH), in UNESCO terminology, is seen as a strong link to a living traditional culture that reflects the identity of a people and, at the same time, as a unifying factor of individual regions, emphasizing their original cultural commonality. Perhaps this is why UNESCO now focuses on multinational nominations from several States. Shared cultural practices are the main route to peaceful good-neighbourliness and act as a relevant means of diplomacy.

At the moment, the National Inventory of Intangible Cultural Heritage of Kazakhstan includes 48 elements, 13 of which are globally recognised after their inclusion in the UNESCO Representative List. Of these, 5 are national and 8 multinational elements. Directly Kazakh cultural heritage – “Art of dombra küi” (2014), “Kazakh Küresi” (2016), “Kazakh traditional Assyk games” (2017), “Traditional spring festive rites of the Kazakh horse breeders” (2018), “Orteke is traditional performing art in Kazakhstan” (2022).

Eight elements relate to the cultural heritage of several countries: “Traditional Knowledge and Skills in Yurt Making” (2014), “Aitys, art of improvisation” (2015), “Nauryz” and “Flatbread making and sharing culture: Qatyrma” (2016), “Heritage of Qorqyt Ata, epic culture, folk tales and music” (2018), “Traditional intelligence and strategy game: Toqyz qūmalaq” (2020), “Falconry, a living human heritage” (2021) and “Traditional Stories and Anecdotes of Qozhanasyr (Hoja Nasreddin)” (2022). All that has been achieved to date is a credit to both the bearers of the elements themselves and the experts of the National Committee for the Safeguarding of the ICH of the Republic of Kazakhstan.

In general, ICH under the 2003 Convention includes elements from five main fields, which are: oral traditions and expressions, including language as a vehicle of the intangible cultural heritage; performing arts; customs, rituals and festive events; knowledge and practices

concerning nature and the universe; and knowledge and skills related to traditional handicrafts.

However, it should be noted that the boundaries between these domains of ICH are very contingent, and elements are often closely related to each other and can belong to several domains of ICH, which is clearly demonstrated by traditional Kazakh crafts. Rituals, rituals, festivals, music, ideas and perceptions of the universe, myths, legends, superstitions and many other things are harmoniously “woven” into their fabric. This means that when we lose any type of traditional craft or craft technology, we risk losing much more than meets the eye.

In some cases it can be said that crafts are born, live and develop, expand and spread, and then fade and die in the flow of time: with the development of technology, production, ideology or even with a change of livelihood, as, for example, happened in the twentieth century with the transition from a semi-nomadic to a settled way of life among the Kazakhs. This can be seen as a natural historical process. However, scientists and specialists united by UNESCO and the entire world community are interested in the preservation and popularization of ICH, even in the age of high digital technology, because it is a marker of the identity of peoples.

This is most evident in the case of endangered languages. Since more than two decades ago, linguists have been working together to preserve at least traces of endangered languages from around the world, just as biologists keep records of rare species of animals, birds, plants, etc. (biocultural heritage). Linguists are convinced that the disappearance of any language means the removal of a part of the human heritage, understanding that the mother tongue is an expression of identity and connection between generations. The same can be said of all ICH. Therefore, Kazakhstan needs to work more actively and systematically in all areas of

protection of ICH, including knowledge, skills and abilities in the field of traditional crafts.

One such initiative of domestic scientists in the abovementioned direction is the project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan AP09259862 "Research of traditional crafts of modern Kazakhstan: the state and search for ways of preservation" (2021-2023). Many members of the research group in this project are certified experts of the National Committee for the Safeguarding of the ICH of Kazakhstan, who also understand that the project alone can not solve all the pressing issues in the field of protection of Kazakh crafts. There is a need for more in-depth research, reaching out to even more artisans from the most remote regions of the country.

This publication is one of the results of the specified project and is dedicated to such an important area of Kazakhstan's ICH as traditional crafts, some of which, despite urbanization or socio-political events of the 20th century, still actively function in the 21st century with active support of the Kazakhstan Artisans' Union and other domestic non-governmental organizations and enthusiastic craftsmen. This once again emphasizes the importance and high potential of handicrafts at the present stage, primarily as the cultural code of the nation.

While studying crafts as part of ICH, the authors of this publication proceeded from its understanding not only as a unique form of "manual production" – qol öneri, but also sought to present it much deeper, as a holistic cultural phenomenon. Undoubtedly, for centuries any nation has sought to accumulate, preserve and transmit the most significant information in various ways, means and methods. For its transmission there was a special time, a special place or a special thing/action/process, marked by sacredness, value and reverence. In this direction, the national ethnographic literature abounds in examples of the popular attitude towards the craft as a sacred action, and the craftsmen themselves were elevated to the rank of deeply honoured and respected people, which is proved by popular epithets: Has sheber (real, genuine master), tüyin tüyetin sheber (master, who weaves lace), sheberdiñ qoly köpke ortaқ (master's hands serve the people) and many others. It seems that this attitude towards the craftsmen has been preserved to this day. This is underlined by the popular vote organized by the Kazakhstan Artisans' Union to nominate masters

for this high award, of which there are still many in the country. At present these people are the last chance for the preservation and further development of Kazakh crafts. Such craftsmen are known as "Living Human Treasures" in UNESCO terminology.

In this process, we would like to highlight – qandas the potential of ethnic Kazakhs from China, Mongolia and other countries, who, despite living in a different cultural environment, have managed to retain many cultural values, including crafts and trades, and in their historic homeland strive to continue the ancestral traditions and pass on this priceless gift to the younger generation.

The material in this edition is divided into several sections, which reveal some historical aspects and the current state of a particular type of craft. To give a fuller picture of the state of crafts in earlier times, the Atlas includes archival and ethnographic photos, as well as information about the contemporary unique masters of Kazakhstan. The authors have intentionally focused on the traditional aspect of crafts, giving priority to the original Kazakh traditions.

We note that for some types of handicrafts the situation is not the best, and the losses, in our opinion, may soon become irreplaceable. The field research carried out by the members of the research group as part of this project, the valuable information received from the masters themselves and in consultation with A. A. Bekkulova, chairperson of the Union of Craftsmen of Kazakhstan, member of the National Committee for the Safeguarding of the ICH of the Republic of Kazakhstan, and the long-term work of project participants in the field of art education and ethnography have confirmed this state of affairs. The situation is particularly depressing in the field of Kazakh carpet weaving, traditional processing of leather and bone, some zherger techniques, production of natural strings for musical instruments and much more. In the words of art historian M. Sultanova, we would like to say: time is running out...

All this needs mobilisation of resources at several levels. First, we believe that increased interest in domestic products and the level of their competitiveness rests on a whole set of issues – from banning/restricting the importation of foreign souvenirs to the development of legislation to stimulate the development of domestic handicrafts. In this regard, we can draw on the experience of Uzbekistan, where

imports of souvenir products from abroad are prohibited by law, which has certainly stimulated the development of its own market.

Secondly, there is real support for carriers who possess authentic techniques for making certain handicrafts at the national level (this implies subsidies, opening workshops, etc.) and, of course, documenting the making process (recording, video and photo fixation).

The third aspect is ensuring access to raw materials. According to field data, livestock development is currently quite active and this could be a good base for the development of a raw material base for leather crafts. But, as it turned out, enterprises, where leather was processed, are closed, and only a few craftsmen are practicing ancient Kazakh technologies of leather processing, i.e. there is practically no processing of leather by natural methods in the country. The same is true of wool, which craftsmen are now forced to buy from other countries, despite the availability of quality wool in their own market.

Unfortunately, there is a lack of understanding at the state level of the act that artisanship is an important revenue stream for the national budget. In addition, the support of master artisans provides jobs for many inhabitants of the country, especially those who live in rural areas. Handicraft products as part of the cultural and creative industries in developed tourism destinations play a major role for the economic growth of the regions, which is important for achieving the 2030 Agenda for Sustainable Development goals.

Undoubtedly, one of the main objectives of safeguarding, as in the case of other forms of ICH, is to ensure the transmission of knowledge and skills related to traditional crafts to future generations so that crafts can continue to be produced, providing livelihoods for their creators and reflecting creative potential. Training younger generations of craftsmen through formal and non-formal education is therefore another set of challenges. Many craft

traditions have centuries-old systems of training and apprenticeship. In the Turkic cultural tradition, this is the system of *ūsta-shäkirt*, which could be fully implemented in the system of domestic art education. At the same time, according to the tradition established during second half of 20th century, many masters/craftsmen are graduates of vocational schools, art colleges and higher educational institutions, who work independently in their workshops or combine this activity with pedagogical one. A small percentage of artisans are hereditary or self-taught (approximately 30 %).

Today, according to the official list of colleges and lyceums provided on Egov by the cities of Nur-Sultan, Almaty, Shymkent and region centres of Kazakhstan, there are 752 educational institutions in the country. Of these, only 8 institutions nationwide are training masters of arts, crafts and designers, which is 1.06 %. The situation with higher education is similar, with only two creative universities: Kazakh National Academy of Arts named after T. Zhurgenov (Almaty) and National University of Arts (Astana).

One of the most alarming phenomena is the widespread closure of fine arts departments in pedagogical colleges, whose graduates had represented the major share of Kazakh artists and cultural workers. The Department of Decorative and Applied Arts at Abai Kazakh National Pedagogical University, the number one university in the country, was also shut down. A number of famous masters – Zholaushy Turdygulov, Maira Nurke, Bolat Atamkulov, Erdos Rakymbekov and many others – used to study and work in this field.

Thus, in the considered field of ICH in the Republic of Kazakhstan there is a huge need for human resources, not only professional artisans, but also a number of professions related to the organization of craft production, despite the fact that, according to the Aspen Institute (USA), the craft sector worldwide by the number of employees is in second place after agriculture.

**ҚР ОРТАЛЫҚ МЕМЛЕКЕТТІК
КИНОФОТОҚҰЖАТТАР
ЖӘНЕ ДЫБЫС ЖАЗБАЛАРЫ
МҰРАҒАТЫНЫҢ ҚОРЛАРЫ**

**ФОНДЫ ЦЕНТРАЛЬНОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА
КИНОФОТОДОКУМЕНТОВ
И ЗВУКОЗАПИСИ РК**

**THE CENTRAL STATE ARCHIVE
OF FILM, PHOTO DOCUMENTS,
AND SOUND RECORDING
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

Карутц Р. Қырғыздардың киіз жасауы. Маңғышлақ.
«Маңғыстаудағы түрікмендер мен қырғыздар»
кітабынан репродукция. Гурьев облысы. 1903.

Карутц Р. Изготовление войлока у киргизов.
Мангишлак. Репродукция с книги «Туркмены и киргизы
на Мангишлаке». Гурьевская область. 1903.

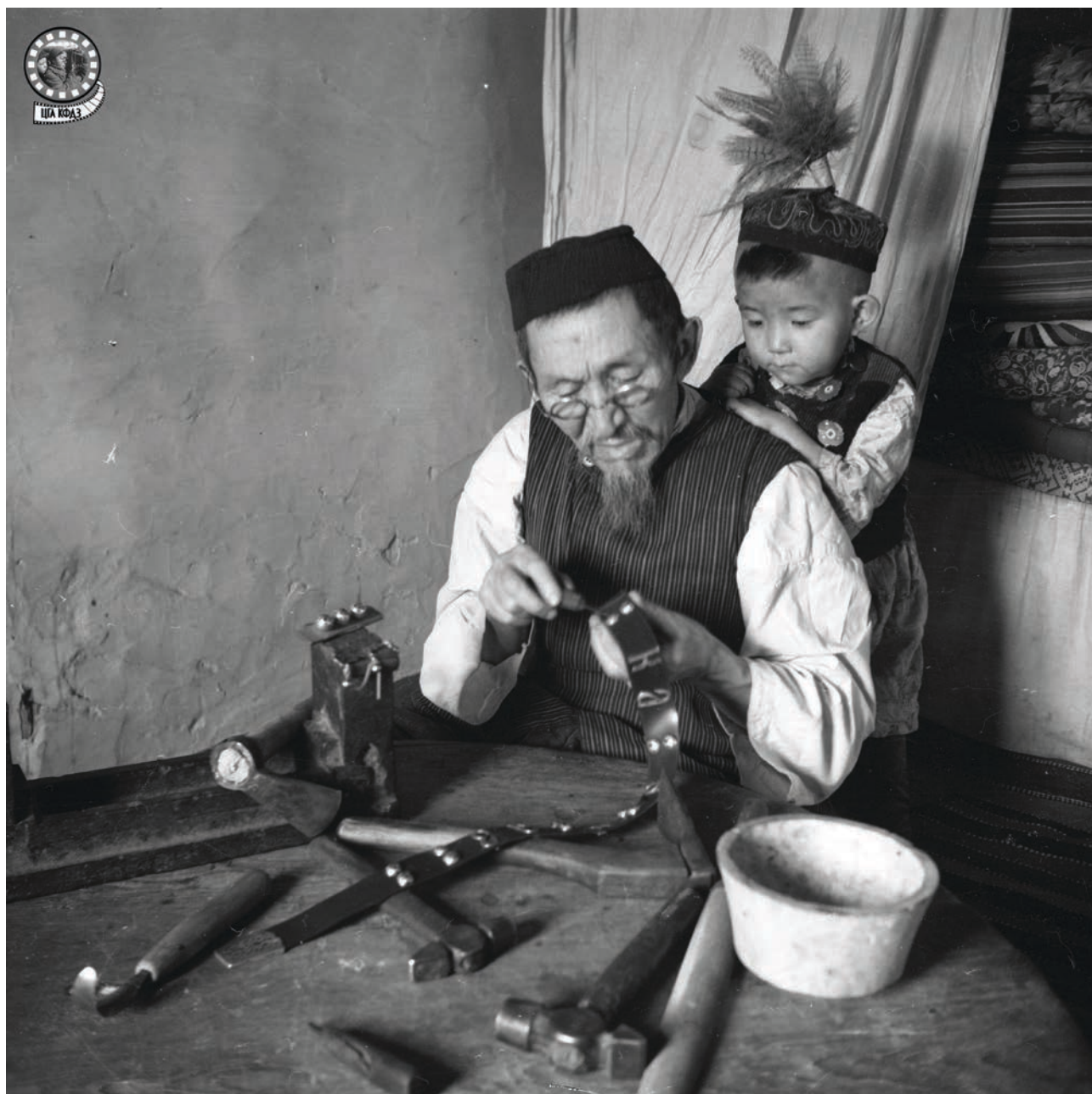
Karutz R. Making the felt among the Kyrgyz people.
Mangyshlak. Reproduction from the book «Turkmens and
Kyrgyz in Mangyshlak». Guryev region. 1903.

Будневич И. «Шебер». Ырғалбеков Смайыл – зергер, 2-ші Бүкілодақтық халық шығармашылығы фестивалінің лауреаты, КСРО Суретшілер одағы байқауының дипломанты, қыздарымен. Жамбыл облысы. 1970 ж.

Будневич И. «Умелец». Иргалбеков Смаил – ювелир, лауреат 2-го Всесоюзного фестиваля народного творчества, дипломант конкурса Союза художников художников СССР с дочерьми. Джамбульская область. 1970 г.

Budnevich I. «A craftsman». Irgalbekov Smail – jeweler, laureate of the 2nd All-Union Festival of Folk Art, diploma winner of the competition of the Union of Artists of the USSR with his daughters. Jambyl region. 1970

Багаев Д. П. Исалинов Әбдікәрім – металл оюдың халық шебері жұмыс үстінде. Павлодар. 1957 ж.

Багаев Д. П. Исалинов Абдыкарим – народный умелец резьбы по металлу во время работы. Павлодар. 1957 г.

Bagaev D. P. Isalynov Abdykarim – craftsman of metal carving at work. Pavlodar. 1957

Галинский В. Қайлыбаев Қ. – темір ұстасы, былғарыдан, күміс металдан ұлттық бұйымдар жасау шебері, Нарынқол ауданы «Коммунизм» совхозы. Алматы облысы, 1988 ж.

Галинский В. Кайлыбаев К. – кузнец, народный умелец по изготовлению национальных изделий из кожи, серебра металла, совхоза «Коммунизм» Нарынкольского района. Алма-Атинская область, 1988 г.

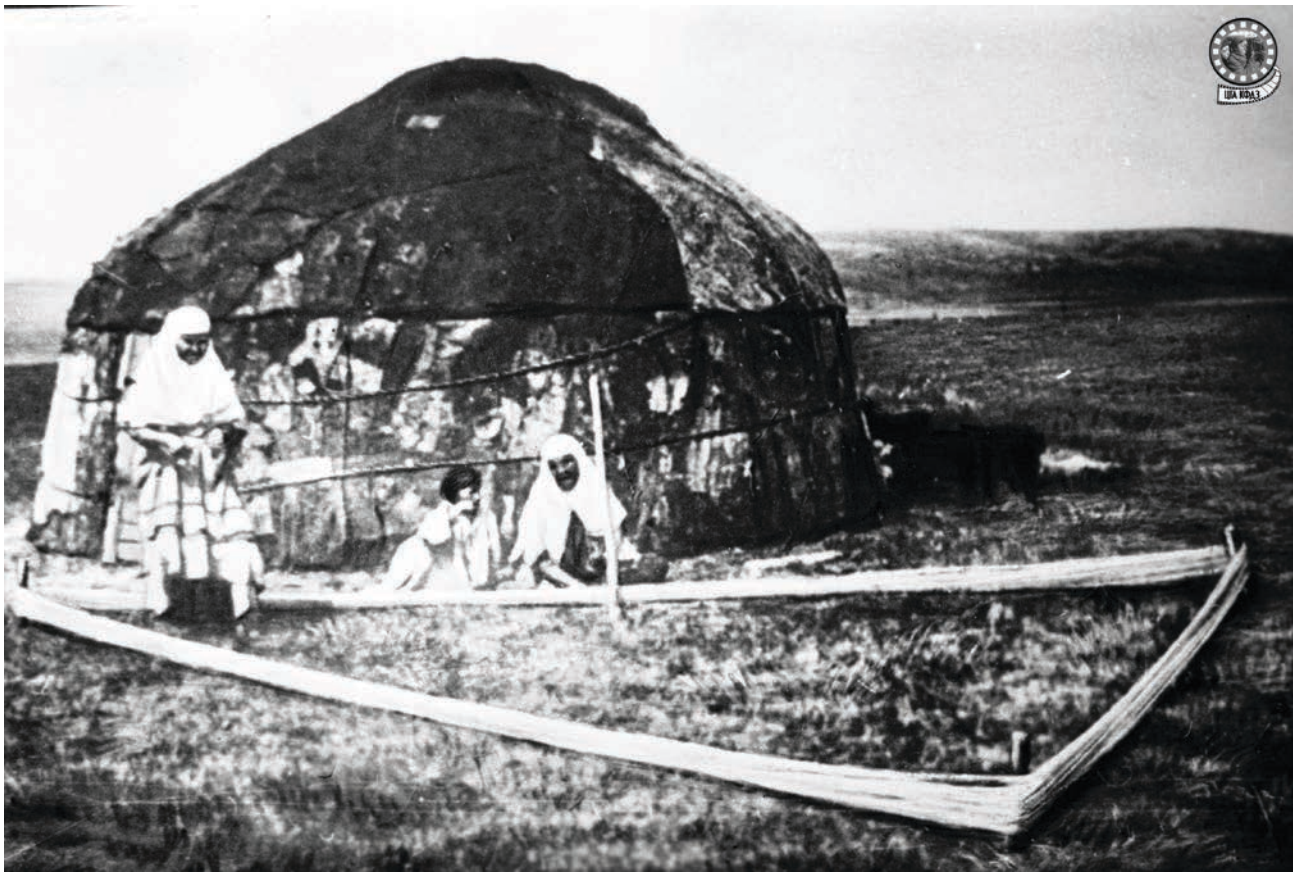
Galinsky V. Kailybaev K. – blacksmith, craftsman for the making of national goods from leather, silver metal, state farm «Communism» of the Narynkol region. Alma-Ata region, 1988

Лейбин П. Қазақ әйелдері кілем тоқуда. Верный.

Лейбин П. Женщины-казашки ткут ковер. Верный.

Leibin P. Kazakh women are weaving a carpet. Verniy.

Партархивтің репродукциясы. Алаша (кілем) тоқуға арналған түрлі-түсті жіптерді тарату. 1927 г.

Репродукция партархива. Раскладка разноцветных ниток для вязки алаша (ковра). 1927 г.

Reproduction of the party archive. Layout of multi-colored threads for knitting alash (carpet). 1927

«Өрмек» станогында алаша тоқу.
Қазақстан. 1910–1912 жж.

Изготовление алаши на станке «Өрмек».
Казахстан. 1910–1912 гг.

Making the alasha on the “Örmek” machine.
Kazakhstan. 1910–1912.

Будневич И. Әзірбаева С. –
кестеші, халық шебері (портрет). Алматы. 1975 ж.

Будневич И. Азербайева С. – вышивальщица,
народная мастерица (портрет). Алма-Ата. 1975 г.

Budnevich I. Azerbayeva S. – embroiderer, folk
craftswoman (portrait). Alma-Ata. 1975

Воротников В. Сембаева Ш. – ұлттық қазақ кілем, сырмақтарының шебері, Ұлан ауданы, «Ленинский» ауылынан, немерелерімен. Шығыс Қазақстан облысы. 1987 ж.

Воротников В. Сембаева Ш. – мастер по изготовлению национальных казахских ковров, сырмак из села «Ленинский», Уланского района со своими внучками. Восточно-Казахстанская область. 1987 г.

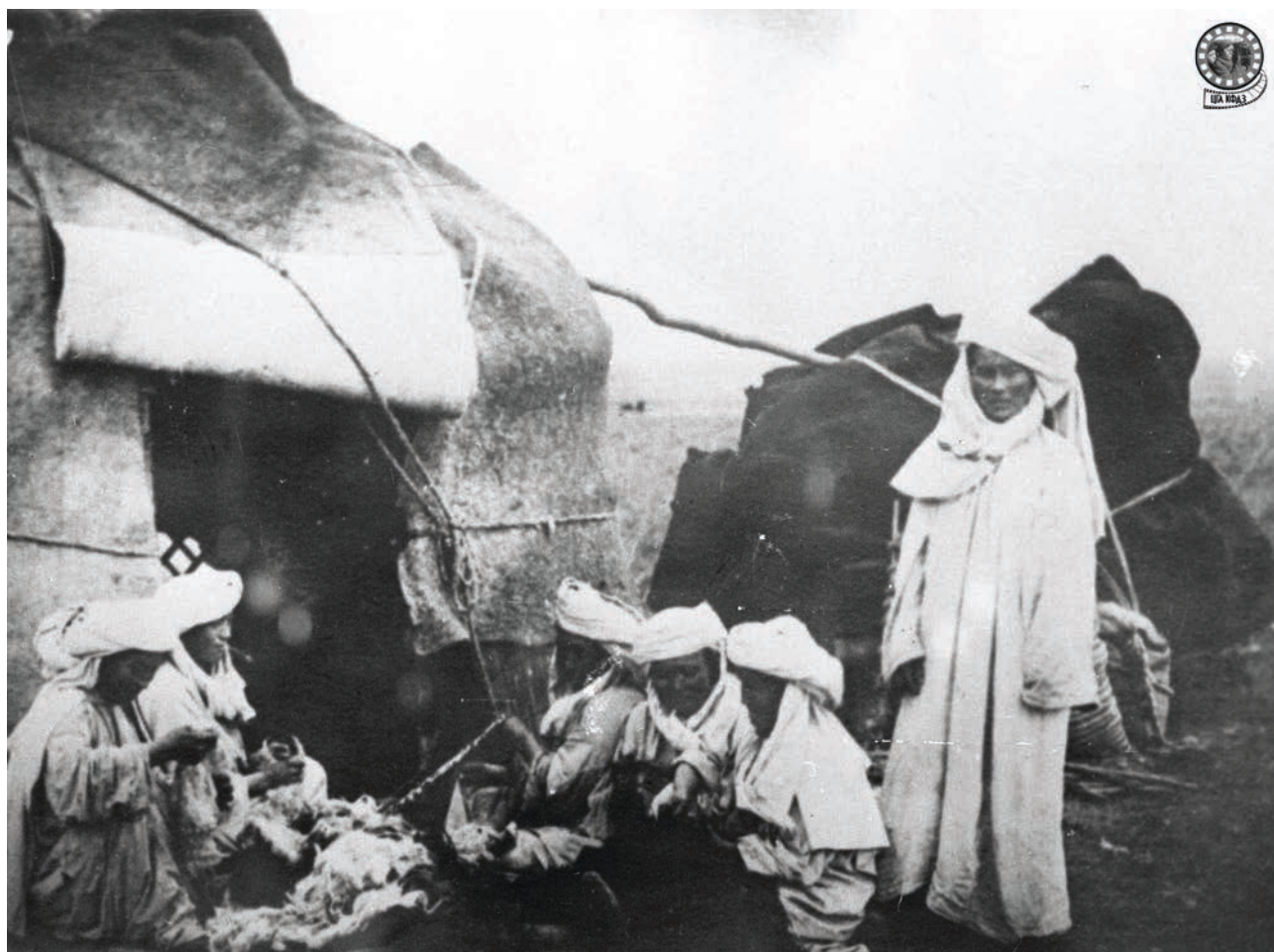
Vorotnikov V. Sembayeva Sh. – a master of national Kazakh carpets, a syrmak from the village of «Leninsky», Ulan district, with the granddaughters. East Kazakhstan region. 1987

Будневич И. Құдайбергенова Қ.
«Өрмек» станогында сырмақ жасау кезінде,
Жамбыл облысы, 1988 ж.

Будневич И. Кудайбергенова К. во время
изготовления сырмак на станке «Өрмек».
Джамбульская область, 1988 г.

Budnevich I. Kudaibergenova K.
during the making of syrmaк on the "Örmek"
machine. Jambyl region, 1988

Партархивтің репродукциясы. Қазақ әйелдері жүн түтуде. 1928 ж.

Репродукция партархива. Женщины – казашки теребят шерсть. 1928 г.

Reproduction of the party archive. Kazakh women are pulling the wool. 1928

Багаев Д. П. Сырмақ немесе киіз. Павлодар облысы.

Багаев Д. П. Сырмак или кошма. Павлодарская область.

Bagaev D. P. Syrmak or large piece of felt. Pavlodar region.

Қуйдин Ю. И. Сырмақ жасау кезіндегі қолөнерші. Алматы, 1980 ж.

Куйдин Ю. И. Мастерница во время изготовления сырмака. Алма-Ата, 1980 г.

Kuidin Yu. I. A craftswoman during the making of syrmak. Alma-Ata, 1980

«Қазтеаснаба» қазақ музыкалық шеберханасында.
Солдан оңға қарай: **Тухватулин Г. В.** – аға шебер,
Қасымов Қ. пен Ибраев Қ. – шеберлер, ұлттық
аспаптар қобыз бен домбыра жасауда. Алматы. 1938 ж.

В Казахской музыкальной мастерской «Казтеаснаба».
Слева направо: **Тухватулин Г. В.** – старший мастер,
Касымов К. и Ибраев К. – мастера,
за изготовлением национальных инструментов
кобыза и домбры. Алма-Ата. 1938 г.

In the Kazakh musical workshop «Kazteasnaba».
From left to right: **Tukhvatulin G.V.** – senior master,
Kasymov K. and Ibraev K. – masters, for the making of
national instruments kobyza and dombra. Alma-Ata. 1938

**ЗЕРГЕРЛІК ӨНЕР ЖӘНЕ
МЕТАЛЛ ӨНДЕУ**

**ЮВЕЛИРНОЕ ИСКУССТВО
И МЕТАЛЛОПЛАСТИКА**

**JEWELLERY AND METAL
PLASTIC WORKS**

1

Қазақтың зергерлік өнері – материалдық емес мұраның ең маңызды бөліктерінің бірі, ол ең көне ғана емес, сонымен бірге бүгінгі күнге дейін белсенді түрде жұмыс істеп, дамып келе жатқан этникалық мәдениет болып табылады. Қазақстанның зергерлік өнерін халықтық түсініктердің, салт-дәстүрлердің, әдет-ғұрыптардың тұтас бір қабатымен байланыстырылған тірі мұраға жатқызуға болатыны сөзсіз.

Қазақтың *зергер* атауы парсының «зер-зар» – алтын сөзінен шыққан. Дәстүр бойынша алтынмен жұмыс істейтін шеберді *алтын соғушы*, ал күміспен жұмыс жасайтын шеберді *күміс соғушы* деп атайды. Қазақ мәдениетінде күмістен жасалған зергерлік бұйымдарға басымдық берілген, бұл металға деген киелі көзқарасқа байланысты екендігін айта кеткен жөн.

Бұрынғыдай, қазір қолөнершілер бұйымдардың көптеген түрлерін шығарады, олардың арасында әйелдердің зергерлік бұйымдары басымдыққа ие. Зергер шеберлер киім-кешек бөлшектерін, әшекей бұйымдарды, ас құралдарын, киіз үйдің керегесін, жиһаз, ағаш және тері ыдыстарды, музыкалық аспаптарды, қару-жарақ пен ат әбзелдерін безендіруге арналған айылбастар жасады.

Металдармен жұмыс жасай отырып, қазақ зергерлері ұзақ уақыт бойы үлкен семантикалық жүктемеге ие әртүрлі жартылай асыл тастарды: топаз, меруерт, інжу, гауһар, лағыл, алмаз, рубин, хрусталь, сергек, көгілдір, інжу-маржан, маржанды пайдаланды. Сонымен қатар, олардың әрқайсысының нақты мағынасы бар, егер бір жағдайда ол «қуат беруші» деп түсіндірілсе, ал екіншісінде зұлым күштерден «қорғаушы» деп түсіндіріледі. Халық арасында тас кірістірмелерді көз деп атайды, бұл бәрін көретін, қорғайтын көз деп түсіндіріледі.

Мамандар Батыс Қазақстан, Орталық, Солтүстік және Шығыс Қазақстандағы осы қолөнер түрінің көркемдік-технологиялық ерекшеліктерін ажырата отырып, зергерлік

өнердің аймақтық ерекшеліктерін бөліп көрсетеді, сонымен қатар Оңтүстік Қазақстан, Сырдария және Жетісу аймақтарын ерекше атап өтеді.

Аталған қатарда Батыс Қазақстанның бұйымдары ерекше орын алады, олар массивтілігімен, үлкен пропорцияларымен және көркем образдың монументалдылығымен ерекшеленеді. Жергілікті шеберлер төмен рельефті бедерлі, қолданбалы филигранды және түйіршіктелген, қаралтымдалған ою-өрнегі бар зергерлік бұйымдарды жасауды шебер меңгерген. Батыс Қазақстан шеберлері ежелден көлемді пішінде дәнекерленген, ал қуысы мастикамен толтырылған жапсырма пластиналарды қабаттастыру техникасын меңгерген. Бұл пластиналарды алдыңғы жағы шекіп бедерленіп, түйіршіктеліп және тастармен мол безендірілген.

Бүгінде батысқазақстандық үлгіде бұйымдар жасаудың көптеген технологиялары мен техникасын жаңғыртумен ұлы шеберлер: Болат Атраубаев, Өтепқали Өміров, Сағидолла Оразов, Төремұрат Өмір, Қайрат Шапабаев, Мұхтар Шерниязов және т. б. айналысуда. Олардың көпшілігі әулет өкілдері.

Болат Атраубаев – Қазақстан суретшілер одағының мүшесі, Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президенті Қоры сыйлығының лауреаты, белгілі зергер және коллекционер, көптеген республикалық және халықаралық көрмелердің қатысушысы. Оның жұмысы массивтілігімен және сонымен бірге талғампаздығымен ерекшеленеді.

Сонымен қатар, шеберлер металдан бұйымдар жасаудың кейбір жоғалған технологиялары туралы айтып жатқанын атап өткен жөн. Мысалы, *қазақ пышағын* жасау технологиясы ұмыт қалды. Бір кездері көшпенділердің барлығы дерлік қасиеті жағынан құрыш болаттан асып түсетін осындай пышақтар алып жүрген. Кейбір нақты зергерлік техниканың жоғалуы туралы да айтылады.

Батыс Қазақстандық зергерлік өнер мектебінің өкілдерінің арасында қазір Қызылорда қаласында тұратын ата-бабасының жолын жалғастырып келе жатқан зергер **Құдайберген Құлмамбетовтің** шығармашылығы ерекше көзге түседі. Оны халық арасында металл, ағаш, былғары бағынатын әмбебап шебер деп атайды. Зергерлік бұйымдарды, ер-тұрмандар мен ат әбзелдерін, сонымен қатар ағаштан ыдыс-аяқ пен кәдесыйлар жасайды.

Орталық, Солтүстік және Шығыс Қазақстан шеберлерінің бұйымдары жеңіл пішінімен, өлшемдерінің пропорционалдылығымен және түс қанықтылығымен ерекшеленеді. Ертеде өңірде бедерленген, шілтерлі әшекейленген, қаралтымдалған зергерлік бұйымдар, сондай-ақ нақыштау, безеулеу, қалыптау және құйма техникасындағы бұйымдар жасалған.

Оңтүстік Қазақстан, Сырдария және Жетісудың көркем металы Ұлы Жібек жолының мәдени ағымдарының әсерінен қалыптасқан әр түрлі стильдердің синкреттік бірлігімен ерекшеленеді. Бұл өңірдің шеберлері сан алуан бұйымдар жасаған.

Жалпы, зергерлік бұйымдар денеде орналасуына қарай жіктеледі: бас, құлақ, самай; мойын, кеуде, иық; бүйірлік, белдік, қол әшекейлері. Осылайша, әйелдер зергерлік бұйымдарының бірнеше кешені бар. Біріншісіне бас және самай әшекейлері жатады. Бас әшекейлерінің кешеніне сәукеле, самай әшекейлері *шекелік* – салпыншақ-тұмарлар, шаш әшекейлері *шашбау*, шолпы мен сырғалар кіреді.

Түркістандық шебер **Қалмырза Тасовтың** туындысы ерекше, қайталанбас, бірақ дәстүрлі. Шебер республикалық «Шебер» қолөнершілер байқауының бірнеше дүркін жеңімпазы, Қазақстан Республикасы Қолөнершілер одағының мүшесі, шығармашылығы көптеген мақтау қағаздарымен, дипломдармен марапатталған.

Қалмырза Тасов зергерлік бұйымдарды жасаудың ең көне тәсілдерінің бірі – дәстүрлі үрлеу құралы – «көрік» арқылы жасалған құюды кеңінен қолданады.

Шынында да, *сәукеле*, салпыншақтар мен сырғалар, алқа мен кеуде әшекейлері, білезіктер мен жүзіктерден тұратын қазақ қалыңдығының той көйлегі хандық сән-салтанатпен ерекшеленді. *Сәукеле* дүниенің үш деңгейлі үлгісін бейнелейтін жоғары семантикалық мәртебеге ие. Оның декорында Ұмай құдайының сарыны әртүрлі стильдену дәрежесінде жиі өзгеріп отырса, өсімдік текті гүлді ою-өрнек пен зергерлік бұйымдардағы дәннің шашыраңқы элементтері құнарлылықты бейнелейді.

Бүгінгі таңда қазақы сәукеле жасау дәстүрін кейбір қолөнершілер жалғастыруда, олардың бірі Қазақстанда және шетелде танымал зергер Серікқали Көкенов.

Серікқали Көкенов – барлық дерлік көркем материалдармен: металл, ағаш және былғарымен жұмыс істейтін әмбебап шебер. Ол ЮНЕСКО-ның халықаралық «Сапа белгісінің» екі дүркін иегері, қазақстандық «Шебер» қолөнершілер байқауының төрт мәрте жеңімпазы және «ХАС ШЕБЕР» құрметті атағының иегері.

Бұрын самайлық әшекей *шекелік* салтанатты жағдайларда киілетін. Олар бас киімнің ілмектеріне немесе самайдағы шашқа бекітілген. Самайлық әшекейлер негізінен көп бөліктен тұратын, кейде ұзын тізбекті салпыншақтармен болатын. Түйіршіктермен көмкерілген шілтерлі және күрделі салпыншақты дөңгелек *шекелік* керемет көрінеді.

Өрілген шаш бұрымға тағылатын *шашбау* – көркем безендірілген таспалар байланған әшекей. Бұл әшекейдің ұштары жібек шашақтармен немесе күміс салпыншақтармен аяқталады. *Шашбау* өрімдердің түбіне бекітіліп, шаштың бүкіл ұзындығы бойынша түседі, оларды безендіруде әртүрлі зергерлік әдістер қолданылған.

Оларды тек қыздар таққан, тұрмысқа шыққаннан кейін оларды *шолпыға* ауыстыратын. Ертеде бұл әшекейлердің ішінде ең көп таралғаны бір немесе үш қатарда ілмек-сақина тәрізді тігінен жалғанған көптеген тілімшелері немесе тиындары бар шілтерлі салпыншақ болды. Танымал наным-сенімдерге сәйкес, бұл әшекейлер қыздың жанын қамтитын шашын қорғайды.

Амангелді Мұқажанов – ҚР Суретшілер одағының және Дизайнерлер одағының мүшесі, көптеген республикалық және халықаралық көрме жобаларының қатысушысы. Ол ЮНЕСКО-ның «Сапа белгісі» байқауының бірнеше дүркін жеңімпазы, сондай-ақ қазақстандық «Шебер» қолөнершілер байқауының үш дүркін жеңімпазы.

Шебердің туындылары қазақ зергерлік өнерінің дәстүрлі технологиялары мен қалыптаудың заманауи сындарлы қағидаларын біріктіре отырып, жан-жақтылығымен және терең мағынасымен таң қалдырады.

Сырға – кез келген жастағы әйелдің әшекейі, олар әлі күнге дейін ең күшті тұмар ретінде саналады. Қазақтарда сырғаның түрлері мен нұсқалары көп. Сырғаның мынадай түрлері бар: *айшықты сырға*, *ай сырға*, *тұмарша сырға*; *салпыншақты сырға*; *қозалы сырға*; *тасты сырға*; *қаралы сырға*; *иықты сырға*; *қоңырау сырға*; *күмбезді сырға*; *сою сырға*.

Қолға тағылатын әшекейлер алуантүрлі. Ең алдымен, бұл жүзіктер, олар өлшемдері, декоры және семантикалық мағынасы жағынан ерекше әртүрлілікпен ерекшеленеді. Олар әйелдің мәртебесін көрсететін ерекше белгілердің бір түрі болды. Мысалы, *құс тұмсық жүзігі* бақыт, еркіндік, тәуелсіздік белгісін білдірсе, оны тұрмысқа шықпаған жас қыздар тағатын, ал руды жалғастырушы келіннің жүзігі *отау жүзік* деп аталған, ошақты, үйді бейнелеген. Екі саусаққа тағылатын қос сағалы жүзік – *құдағи жүзік* екі әулеттің, рудың бірлігін білдіреді.

Білезік әдетте бір-бірден немесе екі қолға жұптастырылып киілетін, кейде бір қолға екі білезік тағылатын. Білезіктер тұтас және құрама болуы мүмкін: 2–3 бөліктен жасалған, топсалы әдіспен біріктірілген *топсалы білезік* немесе жармалардың көмегімен біріктірілген *қақпақ білезік*. Білезіктерді безендіру кезінде тас кірістіру, безеулеу, түйіршіктеу, өтпелі нақыштау және бедерлеу қолданылды.

Ежелгі образдар тақырыбындағы заманауи интерпретациялардың ішінде қарағандылық шебері Илья Казаковтың шығармашылығы ерекше көзге түседі. Оның жұмысы бірнеше рет ЮНЕСКО-ның «Сапа белгісімен» атап өтілді, ол «Шебер» қолөнершілер байқауының бірнеше дүркін жеңімпазы.

И. Казаковтың шығармашылығында металда «бейнеленген» пейзаждық мотивтер мен тақырыптық картиналар көрініс тапты. Бұған мысал ретінде «Отбасы» топтамасындағы «Жайлау» білезігі мен сырғаларын келтіруге болады.

Келесі зергерлік бұйымдар жиынтығы кеудеге арналған әшекейлерден тұрады. Ең алдымен, бұл жерде мерекелік безендіру кешеніне кіретін, жас әйелдердің артықшылығы болған және болып қала беретін *өңіржиекті* атап өту керек. Зергерлік бұйымдардың бұл түрі тарихи түрде Батыс Қазақстанда орныққан. Бұйымның құрылымы түйіршіктеу, қабаттастыру, безеулеумен және сәндік таспалармен безендірілген тік, үлкен тікбұрышты немесе трапеция тәрізді пластиналардан тұрады.

Өңіржиек көбінесе құнарлылық пен өмірлік игіліктің нышаны ромбты ою-өрнекпен әшекейленген. Бұл зергерлік бұйымдар бүгінде танымал.

Кең таралған кеуде әшекейлерінің тағы бір түрі – үшбұрышты немесе цилиндр тәрізді аспалы, кеудеге шынжырмен ілінетін *тұмарша* тәрізді, ішіне Құран сүрелері жазылған қағаз салынған *бойтұмар*. Мұндай зергерлік бұйымдардың негізгі қызметі тіл-көзден қорғау болды. Олардың беті бедермен, қаралтымдаумен, алтын жалатумен әсем безендірілген, төменгі жиегіне маржаннан, меруерттен, металдан жасалған салпыншақтар бекітілген.

Берік Әлібай – ата-бабасының жолын жалғастырып келе жатқан зергер, Карл Фаберже атындағы халықаралық орденнің иегері, ҚР Еңбек сіңірген қайраткері. Оның зергерлік бұйымдары бұрыннан елдің өзіндік брендіне айналған.

Жеке кешен дәстүрлі қазақ киімінің элементтерін безендіруге арналған металл әшекейлерден тұрады. Бұл әйелдер камзолының бүйірлерін қатайтатын көлемді және көйлектерді, көкірекшелерді және бұралмалы үлгідегі басқа да киімдерді түймелеуге арналған жалпақ бекіткіштер – қаптырма және түймелер.

Қаптырма әдетте бір пішіндегі екі бөліктен тұратын екі түрдегі құлыптардың көмегімен біріктірілетін ілмек пен ілгек немесе қылыш тәрізді ысырма.

Белбеу және пышақтарға, отқа, оққа, мылтыққа және басқа да заттарға арналған ілгіштердің барлық түрлері бар *кісе белбеу* жапсырмалы металл әшекейлермен бай безендірілген белбеулер болып табылады, олар да өрнекті тілімшелер түріндегі айылбастармен көмкерілген.

Жалпы, қазақ зергерлерінің бұйымдарының ассортименти қазірдің өзінде зор әлеуетті көрсетеді, ал қазіргі қазақ шеберлерінің шығармашылығы композициясы, ою-өрнек құрылымы, техникасы мен технологиясы бойынша өзін танытатын ежелгі дәстүрлердің өміршеңдігін айқын көрсетеді.

Әрине, уақыт бір орында тұрмайды және металл бұйымдарын жасаудың өндірістік процесіне технологиялық жаңалықтар әкеледі, бірақ көптеген танымал шеберлер дәстүрді сақтауға, байытуға және одан әрі дамытуға басымдық береді.

Казахское ювелирное искусство - одна из важнейших частей нематериального наследия, которая представляет собой не только древнейшее, но активно функционирующее и развивающееся направление этнической культуры сегодня. Несомненно, ювелирное искусство Казахстана можно отнести к живому наследию, с которым связан целый пласт народных представлений, традиций, обрядов и ритуалов.

Казахских ювелиров называют *зергерами*, от персидского «зер-зар» – золото. По традиции мастера, работающего с золотом, называют *алтын соғушы*, а с серебром – *куміс соғушы*. В казахской культуре предпочтение отдается серебряным украшениям, где серебро осмысливалось в качестве сакрального, небесного металла.

Как и раньше, сейчас мастерами производится огромный ассортимент изделий среди, которых первенство принадлежит женским украшениям. Мастера-зергеры в старину создавали металлические детали для декора одежды, фигурные бляшки для мебели, посуды, оружия, конской амуниции, а также столовые приборы и другие изделия.

Работая с металлами, казахские зергеры используют различные полудрагоценные камни: топаз, жемчуг, бриллиант, алмаз, рубин, хрусталь, сердолик, бирюза, перламутр, коралл, которые несут большую семантическую нагрузку. Каждый из камней имеет конкретный смысл, если в одном случае он осмысливается как «дарящий» энергию, то в другом как «оберегающий» от злых сил. В народе вставки из камней называют *көз* (буквально «глаз»), осмысливаемое в качестве всевидящего, оберегающего ока.

В ювелирных изделиях, специалисты отмечают региональную специфику. Различаются изделия Западного Казахстана, Центрального, Северного и Восточного Казахстана, регионы Южного Казахстана, Сырдарьи и Жетысу.

В перечисленном ряду особое место занимают изделия Западного Казахстана. Их отличает массивность, крупные пропорции и монументальность художественного образа. Местные мастера владеют изготовлением украшений с низкорельефным тиснением, с накладной филигранью и зернью, с черневым орнаментом. Кроме этого, здесь издревле распространена техника накладных пластин, которые спаивались в объёмную форму, а полость заполнялась мастикой. Лицевая сторона таких пластин богато декорируется сканью, зернью и камнями.

Сегодня возрождением многих технологий и техник изготовления изделий в западноказахстанском стиле занимаются великолепные мастера: Болат Атраубаев, Утепкали Омиров, Сагидулла Оразов, Торемурат Омир, Кайрат Шапабаев, Мухтар Шерниязов и другие. Многие из них представители семейных династий.

Болат Атраубаев – член Союза художников Казахстана, лауреат Премии Фонда Первого Президента Республики Казахстан, известный ювелир и коллекционер, участник многих республиканских и международных выставок. Его работы отличает массивность и, одновременно изысканность.

В то же время нужно отметить, что мастера говорят об некоторых утерянных технологиях. Например, забытой считается технология изготовления *қазақ пышағы* (буквально «казахский нож»). Некогда такие ножи носили практически все кочевники, которые по технологическим свойствам превосходили даже булатную сталь. Отмечается и об утере некоторых специфических ювелирных техник.

Среди представителей западноказахстанской школы ювелирного искусства выделяется творчество потомственного зергера **Кудайбергена Кулмамбетова**, который ныне проживает в Кызылорде. Его в народе называют мастером-универсалом, которому подвластны металл, дерево и кожа. Он создает ювелирные украшения, конские седла и сбрую, а также занимается изготовлением посуды и сувениров из дерева.

Ювелирные изделия мастеров Центрального, Северного и Восточного Казахстана отличаются более легкой формой, соразмерностью масштабов и цветовой насыщенностью. Раньше в этих регионах создавались инкрустационные, ажурные филигранные, черневые украшения,

а также изделия в технике гравировки, чеканки, штампованные и литые.

Специалисты считают, что художественный металл Южного Казахстана, Сырдарьи и Жетысу отличается синкретическим единством самых разнообразных стилей, сформировавшийся под влиянием культурных веяний Великого Шелкового пути.

В целом, ювелирные изделия классифицируются по их расположенности на теле: головные, ушные, височные; нашейные, нагрудные, наплечные; боковые, поясные и украшения для рук.

У казахов существует несколько комплексов женских ювелирных украшений. Первый из них включает головные и височные украшения. В комплекс головных украшений входят саукеле (традиционный головной убор невесты), височные украшения *шекелік* – подвески-обереги, накосные украшения *шашбау*, *шолпы* и серьги.

Оригинально, неповторимо и все же традиционно творчество туркестанского мастера – **Калмырзы Тасова**. Мастер неоднократный победитель республиканского конкурса ремесленников «Шебер», член Союза ремесленников РК, его творчество отмечено многими грамотами, дипломами.

Калмырза Тасов широко практикует один из древнейших способов изготовления ювелирных украшений – литье, создаваемое с использованием традиционного выдувного аппарата – «көрік».

Поистине, царским величием отличался свадебный наряд казахской невесты, который состоял из гармоничного комплекса: головной убор – *саукеле*, височные подвески и серьги, ожерелье и нагрудное украшение, браслеты и перстни. *Саукеле* в казахской культуре имеет высокий семантический статус, воплощая собой трехуровневую модель мира. В его декоре часто варьировался мотив богини Умай в различной степени стилизации, а элементы растительного орнамента и россыпи зерни на украшениях символизировали плодородие. Лучшие образцы казахских саукеле хранятся в лучших музеях мира.

Сегодня традицию изготовления казахских саукеле продолжают некоторые мастера, один из них – известный в Казахстане и за рубежом зергер Сериккали Кокенов.

Сериккали Кокенов – мастер-универсал, работает практически со всеми художественными материалами: металлом, деревом и кожей. Он двукратный обладатель международного знака качества ЮНЕСКО, четырежды победитель казахстанского конкурса ремесленников «Шебер» и обладатель почетного звания «ХАС ШЕБЕР».

В прошлом височные украшения *шекелік* надевали в торжественных случаях. Они крепились за петли головного убора или за волосы у виска. Такие височные украшения были главным образом многочастными, иногда с подвесками на длинных цепочках. Эффектно и нарядно выглядят обсыпанные зерно ажурные и шаровидные *шекелік* со сложными подвесками.

Накосные украшения *шашбау* представляют собой богато унизанные украшениями ленты. Концы этого украшения заканчиваются пышными шелковыми кистями, образованными из шнуров, или серебряных подвесок. Они крепятся у основания кос и спускаются по всей длине волос. При декорировании *шашбау* применялись самые разнообразные ювелирные техники. Их носили исключительно девушки, которые после замужества сменяли *шашбау* на *шолпы*.

Амангельды Мукажанов – член Союза художников и Союза дизайнеров РК, участник многих республиканских и международных выставочных проектов. Он неоднократный победитель конкурса «Знак качества» ЮНЕСКО, а также трижды победитель казахстанского конкурса ремесленников «Шебер».

Работы мастера узнаваемы, соединяя традиционные технологии казахского ювелирного искусства и современные конструктивные принципы формообразования, они поражают многогранностью и глубокими смыслами.

Самым распространенным видом *шашбау* была своеобразная ажурная подвеска с многочисленными бляшками или монетами, соединенная по вертикали петельно-кольцеобразным способом в один или три ряда. По народным поверьям подобные украшения защищают волосы девушки, в которых заключается ее душа.

Серьги – украшение женщины в любом возрасте, которые и сейчас осмысливаются как сильнейшие обереги. У казахов существует

множество типов и вариантов традиционных серег. По форме различали следующие виды: серьги в форме месяца – *айшықты сырға*, в форме луны – *ай сырға*, в форме амулетов – *тұмарша сырға*, серьги с подвесками – *салпыңшақты сырға* и *қозалы сырға*, со вставками из камней – *тасты сырға*, черненые серьги – *қаралы сырға*, серьги до плеч – *иықты сырға*, серьги в виде колокольчиков – *қонырау сырға*, серьги в куполообразной форме – *күмбезді сырға*, а также остроконечные серьги – *сояу сырға*.

Прекрасны и разнообразны традиционные наручные украшения. Это перстни *жүзік*, отличающиеся богатым разнообразием: размерами, декором и смысловым наполнением. Они являлись своеобразными маркерами, показывающими статус женщины или девушки. Например, перстень *құстумсық* (птичий клюв) символизировал счастье, свободу, независимость, его носили незамужние девушки, а кольцо невесты – продолжательницы рода называлось *отау жүзік* и символизировало очаг, дом. Перстни, надеваемые на два пальца, с двумя шинками – *кудаги жүзік* (перстни свах) символизировали союз двух семей, родов.

Браслеты обычно носили по одному или парно на обеих руках, иногда казашки на одну руку надевали по два браслета. Они были сплошными и составными. Одни могли быть составными из 2–3 частей, соединенные шарнирным способом – *топсалы білезік* или при помощи створок – *қакпақ білезік*. Существовали и просто литые браслеты. При их декорировании использовались вставки из камней, накладная скань, зернь, сквозная резьба или рельефная чеканка.

Следующий комплекс казахских ювелирных изделий составляют нагрудные украшения. Прежде всего, здесь необходимо отметить *өңіржиек*, входящий в комплекс праздничных украшений, который был и остается привилегией молодых женщин. Этот тип украшений характерен исключительно Западному Казахстану.

Конструкция изделия вертикальная, состоящая из крупных прямоугольных или трапециевидных пластин, декорированных зернью, накладкой, сканью, орнаментальными лентами.

Өңіржиек чаще всего декорировали орнаментом в виде ромба, символом плодородия и жизненного блага. Сейчас эти украшения

очень популярных среди девушек и молодых женщин.

Одним из распространенных видов нагрудных украшений являются изделия типа *тұмарша* или *бойтумар*. Они представляют собой серебряные футляры треугольной, прямоугольной и трубчатой формы с полой внутренностью. Между собой детали изделия скреплялись, а внутрь этих украшений вкладывали записки с цитатами из Корана. Главной функцией таких украшений была защита от сглаза. Их поверхность богато украшалась гравировкой, чернением, позолотой, к нижнему краю крепились подвески из кораллов, перламутра, металлические пластинки.

Берик Алибай – потомственный зергер, обладатель международного ордена имени Карла Фаберже, заслуженный деятель РК. Его ювелирные украшения давно стали своеобразным брендом страны.

Отдельный комплекс составляют металлические украшения, призванные декорировать элементы традиционного казахского костюма. Это объемные и плоские застёжки для камзола, – *қаптырма* и пуговицы – *түйме*. *Қаптырма* обычно состоят из двух одинаковых по форме частей, соединяющихся при помощи двух типов замков: крючок с петлей или замочек-затвор. Пуговицы бывают самой разнообразной формы.

Накладными металлическими украшениями, обычно бляхами богато декорировались пояс *бельбеу* и пояс *кісе белбеу*. На последнем присутствовали всевозможные подвески для ножей, огнива, пуль, пороха и других предметов, которые также покрывались узорными пластинками.

Таков в целом основной ассортимент изделий казахских зергеров. Ювелирное искусство казахов и сейчас демонстрирует огромный потенциал, а творчество современных казахстанских мастеров наглядно показывает живучесть древних традиций, которые проявляются в композиции, орнаментальном строе, техниках и технологиях.

Разумеется, время не стоит на месте и приносит технологические новшества в производственный процесс изготовления изделий из металла, но все же многие именитые мастера отдают предпочтение сохранению, обогащению и дальнейшему развитию традиции.

Kazakh jewellery art is one of the most important parts of intangible heritage, which represents not only an ancient but also an actively functioning and developing ethnic culture to this day. Undoubtedly, jewellery art in Kazakhstan can be referred to a living heritage, with which a whole stratum of folk beliefs, rites and rituals is associated.

Kazakh jewellers are called *zergers*, which comes from the Persian word “zer-zar” – gold. Traditionally, a master who works with gold is called *altyn soğushy*, and with silver – *kümis soğushy*. It should be noted that in Kazakh culture silver jewellery is preferred, due to the considered sacred attitude to this metal.

As in the past, craftsmen now produce a huge range of items, of which women's jewellery takes precedence. In the olden days, the craftsmen-zergers created metal parts for the decoration of clothing, shaped plaques for furniture, crockery, weapons and horse harness, as well as cutlery and other items.

Working with metals, Kazakh zergers have long used various semi-precious stones: topaz, pearls, diamond, ruby, crystal, carnelian, turquoise, mother-of-pearl and coral, which carried a great semantic load. At the same time, each of them has a specific meaning, if in one case it is interpreted as “giving” energy, in the other as “protecting” from evil forces. In the popular belief, the stone inserts are called *köz* (literally “eye”), which is interpreted as an all-seeing, protective eye.

In jewellery, experts note regional specifics. Products of Western Kazakhstan, Central, Northern and Eastern Kazakhstan, South Kazakhstan, Syrdarya and Zhetysu regions are distinguished.

The works of Western Kazakhstan occupy a special place in this series. They are distinguished by their solidity, large proportions and monumental artistic image. Local craftsmen master the manufacture of jewellery with low-relief embossing, applied filigree and graining,

and black ornamentation. In addition, the technique of applied plates, which were soldered into a volumetric form, and the cavity was filled with mastic, has been widespread here since ancient times. The front side of such plates is richly decorated with engraving, grains and stones.

Today the revival of many technologies and techniques of manufacturing products in the Western Kazakhstan style is carried out by magnificent masters: Bolat Atraubayev, Utepkali Omirov, Sagidulla Orazov, Toremurat Omir, Kairat Shapabaev, Mukhtar Sherniyazov and others. Many of them come from family dynasties.

Bolat Atraubaev is a member of the Union of Artists of Kazakhstan, laureate of the Prize of the Fund of the First President of the Republic of Kazakhstan, famous jeweller and collector, participant of many republican and international exhibitions. His work is distinguished by its solidity and, at the same time, sophistication.

At the same time, it should be noted that craftsmen talk about some lost technologies. For example, the technology of making *qazaq pyshağy* (literally “Kazakh knife”) is considered to be forgotten. Practically all nomads once carried such knives, which were superior to bulat steel in their properties. The loss of some specific jewellery techniques has also been noted.

The work of **Kudaibergen Kulmambetov**, a hereditary jeweller who lives in Kyzylorda now, stands out among the representatives of the West Kazakhstan school of jewellery art. He is widely known as a versatile craftsman, whose craftsmanship covers metal, wood and leather. He makes jewellery, horse saddles and harness, and also makes crockery and wooden souvenirs.

Jewellery of masters from Central, Northern and Eastern Kazakhstan is distinguished by its lighter form, proportionality of scale and colour saturation. Earlier in these regions inlaid, openwork filigree and niello jewellery were created, as well as engraved, embossed, stamped and cast jewellery.

Specialists believe that art metal from South Kazakhstan, Syrdarya and Zhetysu has a syncretic unity of various styles, formed under the influence of the cultural influences of the Great Silk Road.

In general, jewellery is classified according to its location on the body: head, ear, temple; studs, breast, shoulder; side, belt and hand jewellery.

Kazakhs have several complexes of female jewellery. The first of them includes head and temple jewellery. The complex of head jewellery includes *saukele* (traditional bride's headdress), temple jewellery *shekelik* – pendants, *shashbau*, *sholpy* and earrings.

Kalmyrza Tasov, a master from Turkestan, is original, unique and also traditional. The master is a repeat winner of the "Sheber" republican competition for craftsmen, a member of the Republic of Kazakhstan Artisans Union, and his work has been awarded many certificates and diplomas.

Kalmyrza Tasov widely practises one of the oldest methods of making jewellery – casting, which is created using a traditional blowing machine – "körük".

The wedding dress of a Kazakh bride was truly of royal splendour and consisted of a harmonious complex: headdress – *saukele*, temple pendants and earrings, necklace and breast adornment, bracelets and rings. *Saukele* in Kazakh culture has high semantic status, embodying the three-tier model of the world. The motif of goddess Umai in various degrees of stylization often varied in its decoration, and the elements of vegetal ornamentation and scatterings of grains on the adornments symbolized fertility. The best examples of Kazakh *saukele* are kept in the world's best museums.

Today, the tradition of making Kazakh *saukele* is being continued by several masters, one of them being Serikkali Kokenov, a well-known Kazakh and foreign designer.

Serikkali Kokenov is a versatile craftsman who works with virtually all artistic materials: metal, wood and leather. He is a two-time winner of the UNESCO International Seal of Excellence, a four-time winner of Kazakhstan's "Sheber" artisan competition and holder of the honorary title of "HAS SHEBER".

In the past, *shekelik* temple ornaments were worn on ceremonial occasions. They were attached to the loops of the headdress or to the hair at the temple. Temple ornaments were mostly multi-piece, sometimes with pendants on long chains. The openwork and spherical *shekelik* with complex pendants, sprinkled with grains, looked spectacular.

Shashbau ornaments are richly ornamented ribbons. The ends of this jewellery are finished with lush silk tassels formed from cords or silver pendants. *Shashbaus* are fastened at the base of the braids and run down the length of the hair, and a variety of jewellery techniques were used in their decoration. They were exclusively worn by girls and were replaced by *sholpy* after marriage.

The most widespread type of *shashbau* was a peculiar openwork pendant with numerous plaques or coins connected vertically in one or three rows in a loop-shaped pattern. According to folk beliefs, such jewellery protects a girl's hair, which contains her soul.

Amangeldy Mukazhanov is a member of the Union of Artists and the RK Union of Designers, a participant in many national and international exhibition projects. He is a repeat winner of the UNESCO Seal of Excellence, as well as three times winner of the Kazakh artisan competition "Sheber".

His works are recognizable, combining traditional Kazakh jewelry technologies and modern constructive principles of forming, they are striking in their versatility and profound meaning.

Earrings are the jewellery of a woman of any age, and are still regarded as the strongest amulets. The Kazakhs have many types and variants of earrings. The following types of earrings were distinguished: *aishyqty syrğa* – in the form of the month, *ai syrğa* – in the form of the moon, *tūmarsha syrğa* – earrings-amulets; *salpyñshaqty syrğa* – earrings with pendants; *qozaly syrğa* – earrings with pendants; *tasty syrğa* – earrings with a stone; *qaraly syrğa* – blackened earrings; *iyiqty syrğa* – shoulder-length earrings; *koñirau syrğa* – bell earrings; *kūmbezdi* – dome-shaped earrings; *soyau syrğa* – pointed earrings.

There is a great variety in wrist jewellery. First of all, these are *zhüzik* – rings, which are particularly diverse in size, decoration and meaning. They were peculiar markers showing a woman's status. For example, the *qūstumsyq* (bird's beak) ring symbolized happiness, freedom and independence and was worn by young unmarried girls, while the ring of the bride – continuator of the family was called *otau zhüzik* and symbolized the hearth and home. The ring worn on two fingers with two bars – *qudağı zhüzik* (matchmaker rings) symbolised the union of two families, clans.

The bracelet was usually worn alone or in pairs on both hands, sometimes two bracelets were put on one hand. Bracelets could be solid or compound: formed of 2–3 parts, connected by hinged method – *topsaly bilezik* or by means of cuff – *qaqpak bilezik*. There were also simply cast bracelets. In the decoration of bracelets stone inserts, applied filigree, grains, through-carving and relief embossing were used.

The next complex of Kazakh jewellery consists of breast ornaments. First of all, it is necessary to note *önirzhiek*, which is part of the festive jewellery complex, which was and still is the privilege of young women. This type of jewellery is exclusive to western Kazakhstan.

The design is vertical, consisting of large rectangular or trapezoidal plates decorated with grains, overlays, skins and ornamental ribbons.

Most often, *önirzhiek* were decorated with diamond-shaped ornaments, the symbol of fertility and prosperity. This jewellery is now very popular among girls and young women.

One of the most common types of chest jewellery is pieces of the *tūmar* and *boytūmar* type, silver cases of triangular, rectangular and tubular shape, hollow inside, suspended from the chest by chains and containing notes with quotations from the Koran. The main function of such jewels was to protect them from the evil's eye. Their surface was richly decorated with engraving, nielloing and gilding, and pendants of coral, mother-of-pearl and metal plates were attached to the lower edge.

Berik Alibay is a hereditary zerger (jeweller), a recipient of the International Order of Carl Faberge, and an honoured worker of Kazakhstan. His jewellery has long been a kind of national brand.

A separate complex consists of metal ornaments, designed to decorate elements of traditional Kazakh costume. These are three-dimensional and flat camisole clasps – *qaptyrma* and buttons – *tüyme*. The *qaptyrma* is usually made of two parts of the same shape, connected by two types of locks: a hook and loop or a latch-key. Buttons come in a variety of shapes.

Applied metal ornaments, usually plaques, were richly decorated on *belbeu* and *kise belbeu* – belts. The latter had all sorts of pendants for knives, flares, bullets, gunpowder and other items, which were also covered with patterned plaques.

This is the main range of Kazakh jewellery. The Kazakh jewellery art still demonstrates great potential, and the work of contemporary Kazakh craftsmen demonstrates the vitality of ancient traditions, which are evident in the composition, ornamental structure, techniques and technology.

The time marches on and brings technological innovations in the production process of metalwork, but still many renowned craftsmen favour the preservation, enrichment and further development of tradition.

Қызылорда облысының зергерлік мектебінің беделді өкілі **Бекзат Жақыпов** өз жұмысында өлкенің көне дәстүрін сақтауға ұмтылады. Шебер «Шебер» байқауының бірнеше дүркін финалисті, оның «Шаттық шыңы» шынжырлы алқасын мамандар ерекше атап өтті. Бұйым күмістен, жезден, алтыннан, сүйектен, мүйізден, ағаштан, маржаннан, сергектастан, шыныдан жасалған.

Маститым представителем ювелирной школы Кызылординской области является **Бекзат Жакипов**, который в своем творчестве стремится сохранить вековые традиции региона. Мастер неоднократно финалист конкурса «Шебер», а особенно отмечена специалистами его подвеска с цепями «Шаттык Шыны». Изделие изготовлено из серебра, латуни, золота, кости, рога, дерево, коралла, сердолика и стекла.

Bekzat Zhakipov is a venerable representative of the jewellery school in Kyzylorda region, and in his work he strives to preserve the age-old traditions of the region. The master is a multiple finalist of the «Sheber» competition, and his chain pendant named «Shattyk Shyny» is particularly noted by experts. The piece is made of silver, brass, gold, bone, horn, wood, coral, carnelian and glass.

Сержан Баширов – ҚР Суретшілер одағының мүшесі, өз авторлық стилін – этноавангардты дамытқан заманымыздың атақты қазақ зергерлерінің бірі. Шебердің көптеген композициялары тәңіршілдікпен байланысты және оның шығармашылық стилін ерекше және қайталанбас етеді.

Сержан Баширов – член Союза художников РК, один из знаменитых казахстанских зергеров современности, который разработал собственный авторский стиль – этноавангард. Многие композиции мастера связаны с тенгрианством и делают его творческий стиль особым и неподражаемым.

Serzhan Bashirov is a member of the Union of Artists of the Republic of Kazakhstan, one of the famous Kazakh zergers of our time, who has developed his own authorial style – ethno-avant-garde. Many of the master's compositions are linked to Tengriism and make his creative style distinctive and inimitable.

Алматылық шебер, «Асыл ұстаз» номинациясының иегері **Болат Атамқұловтың** туындыларын стилі заманауи, бірақ «көне заман» колориті бар деуге болады. Ол ҚР Суретшілер одағының, Дизайнерлер одағының және Қолөнершілер одағының мүшесі. Оның шеберханасында күмістен және басқа металдардан зергерлік бұйымдардың алуан түрі жасалады, олар әрқашан сәтті қолданысқа ие.

Современными по стилю, но с колоритом «старины» можно назвать работы алматинского мастера, обладателя номинации «Асыл ұстаз» – **Болат Атамкулова**. Он член Союза художников, Союза дизайнеров и Союза ремесленников РК. В его мастерской создаются самые разнообразные ювелирные украшения из серебра и других металлов, которые пользуются неизменным успехом.

The works of **Bolat Atamkulov**, a master from Almaty, the winner of the “Asyl Ūstaz” nomination, are modern in style but with an antique flavour. He is a member of the Artists’ Union, the Designers’ Union and the Union of Artisans of the Republic of Kazakhstan. His workshop creates a wide variety of silver and other metal jewellery, which is always a success.

Ежелгі образдар тақырыбындағы заманауи интерпретациялардың ішінде Қарағандылық шебері **Илья Казаковтың** шығармашылығы ерекше көзге түседі. Оның жұмысы бірнеше рет ЮНЕСКО-ның «Сапа белгісімен» атап өтілді, ол «Шебер» қолөнершілер байқауының бірнеше дүркін жеңімпазы.

И. Казаковтың шығармашылығында металда «бейнеленген» пейзаждық мотивтер мен тақырыптық картиналар көрініс тапты. Бұған мысал ретінде «Отбасы» топтамасындағы «Жайлау» білезігі мен сырғаларын келтіруге болады.

Среди ультрасовременных интерпретаций на тему древних образов выделяется творчество Карагадинского мастера – **Ильи Казакова**. Его работы не раз отмечались Знаком качества ЮНЕСКО, он неоднократный победитель конкурса ремесленников «Шебер».

В творчестве И. Казакова нашли отражение пейзажные мотивы и тематические картины, которые он буквально «творит» на металле. Тому пример браслет «Джайлау» и серьги из коллекции «Семья».

Among the ultra-modern interpretations on the theme of ancient images is the work of the Karaganda master **Ilya Kazakov**. His work has been awarded the UNESCO Seal of Excellence more than once, and he is a repeat winner of the "Sheber" Handicrafts Competition.

Ilya Kazakov's work reflects landscape motifs and thematic paintings that he literally "creates" on the metal. This is exemplified by the bracelet "Jailau" and the earrings from the "Family" collection.

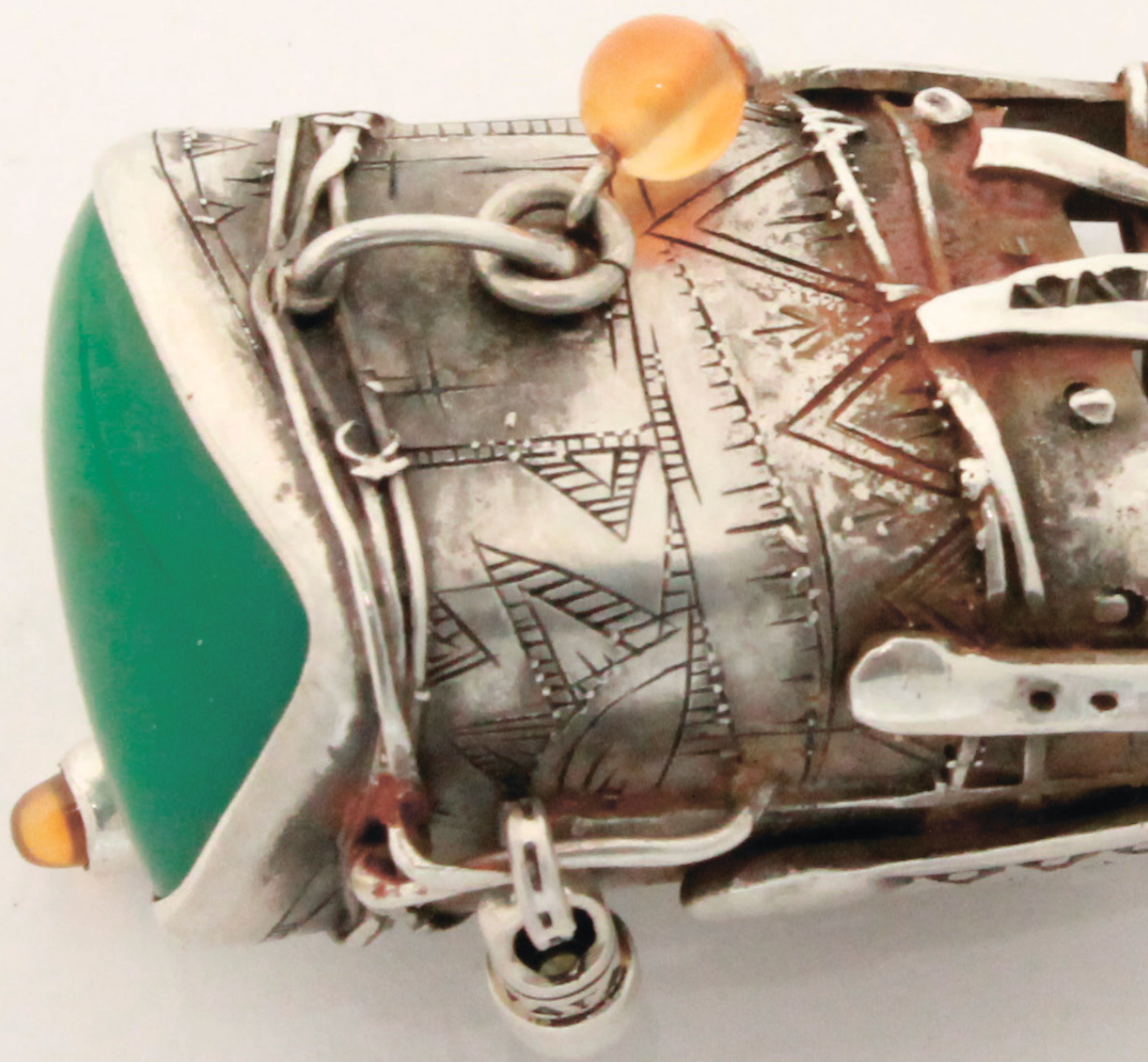

Өңіржиек, білезік, сырға және сақинаны қамтитын «Батыс Қазақстан» жиынтығы үшін белгілі қазақстандық зергер **Икрамжан Рафиков** Global Eco Artisan Awards 2022 (АҚШ) дүниежүзілік қолөнершілер байқауының жеңімпазы атанды. Бұл жұмыстың ерекшелігі – автор жасаған көркем образ ғана емес, сонымен қатар дәстүрлі, ұмыт бола жаздаған зергерлік техниканың өзі – табиғи түйіршіктеу. Оның мәні бұйымның бүкіл көрнекі өрісі салынған кішкентай күміс шарларды жасауда жатыр. Бұл көп уақытты қажет ететін әдіс қазір шеберлер арасында танымал емес, ол көбінесе «жалған» түйіршіктеу деп аталады.

За комплект «Батыс Қазақстан», включающий в себя өңіржиек, браслет, серьги и перстень известный казахстанский ювелир **Икрамжан Рафиков** стал победителем Всемирного конкурса ремесленников Global Eco Artisan Awards 2022 (США). Особенностью этой работы является не только художественный образ, умело созданный автором, но и сама традиционная практически забытая ювелирная техника – натуральная зернь. Ее сущность состоит в изготовлении крошечных серебряных шариков, на основе которых строится все изобразительное поле изделия. Эта трудоемкая техника сейчас не популярна среди мастеров, ее чаще всего заменяют на так называемую «ложную» зернь.

A famous Kazakh jeweller **Ikramzhan Rafikov** won the Global Eco Artisan Awards 2022 (the USA) for his set "Batys Kazakhstan", which includes an öñirzhiek, bracelet, earrings and a ring. The peculiarity of this work is not only the artistic image skillfully created by the author, but also a traditional and almost forgotten jewellery technique - natural graining. Its essence is to produce tiny silver balls, on which the entire image field of the piece is based. This labour-intensive technique is no longer popular among craftsmen, and is most often replaced by the so-called "false" grain.

Бекболат Нұрданбек – атақты шебер зергер, көне жәдігерлерді қалпына келтіруші, халықаралық және республикалық байқаулардың қатысушысы. Автор өз еңбектерінде қазақ зергерлік өнерінің алғашқы технологияларын жаңғыртуға ұмтылады.

Бекболат Нурданбек – известный мастер-ювелир, реставратор древних артефактов, участник международных и республиканских конкурсов. В своих работах автор стремится к возрождению исконных технологий казахского ювелирного искусства.

Bekbolat Nurdanbek is a famous master jeweller, restorer of ancient artefacts, participant in international and national competitions. In his work, the author strives to revive the original techniques of Kazakh jewellery art.

ҰСТАЛЫҚ ӨНЕР
КУЗНЕЧНОЕ ДЕЛО
BLACKSMITHING

2

Ұсталық – халықты шаруашылық және тұрмыстық мақсаттағы заттармен қамтамасыз еткен өндірістердің ішіндегі ең көнесі. Қазақтар шебер ұсталарды *дархан-ұста* деп атаған, олардың бұйымдарының ассортименти дәстүрлі түрде қару-жарақ, оның ішінде пышақтар мен найзалар, ат әбзелдері, құрал-сайман, т. б.

Этнографиялық дереккөздерде қолөнердің бұл түрінің көне заманнан бері бүкіл Қазақстан аумағында кеңінен таралғаны туралы мәліметтер толып жатыр. Бірақ, өкінішке орай, өнеркәсіптік өндіріс өнімдерімен ығыстырылған темір ұсталарының тұрмыстық және шаруашылық бұйымдарды жасауы бүгінгі күні нөлге дейін төмендеді, бұл іс жүзінде осы қолөнердің материалдық емес мәдени мұраның элементі ретінде жойылып кетуіне әкелді.

Ұсталар қашанда халық арасында үлкен құрмет пен беделге ие болған. Соңғы жылдары темір ұстасы құбылысы мен темір ұстасының түркі мәдениетіндегі рөлі туралы зерттеушілердің ғылыми ізденістерінің өнімдері оның жоғары семантикалық мәртебесі, оны бақсы және тіпті демиург ретінде танытуы туралы айтуға мүмкіндік береді.

Қазақтың дархан-ұстасы дәстүр бойынша көптеген рәсімдер мен ғұрыптарға, босану рәсімдеріне және бастамашылық рәсімдерге қатысты. Сондай-ақ, ұстахана Оңтүстік Қазақстан тұрғындарының тұрмысында бүгінгі күнге дейін сақталған ерекше қастерлі нысандардың бірі болды. ҚР ҒЖБМ АР09259862 «Қазіргі Қазақстанның дәстүрлі қолөнерін зерттеу: жағдайы және сақтау жолдарын іздестіру» жобасының ғылыми-зерттеу тобы мүшелерінің Қызылорда облысында жүргізген далалық зерттеулері осы құбылыстың сақталуы туралы айтуға мүмкіндік береді. Халық әлі күнге дейін темір ұстасы мен зергер өздарынын Алла Тағаладан алатынына сенеді. Қазақтың дархан-ұсталары фольклорлық кейіпкер – Дәуіт пайғамбарды өздерінің пірі-жебеушісі деп санайды.

Дәстүрлі мәдениетте қару жан-жақты функцияларды атқарды: әлеуметтік, салттық, сиқыр-

лы және т. б. Қару жалпы, әлеуметтік белгілері бойынша сәйкестендіру элементі және, әрине, биліктің белгісі болды. Әскери қару алып жүру құқығына ие болған адамдар қоғамда ерекше артықшылықтарға ие болды.

Қазақ мәдениетінде әскери қарудың бес түрі ажыратылады: лақтыру, кесу, шабу, шаншу және соққы беру қаруы. Бейнелі түрде бұл қару түрлері «бес қару» деп аталады.

Тұрсынжан, Айтберген, Махмұт Құлменов-тар ел ішінде де, одан тыс жерлерде де еңбектері орасан зор табысқа жеткен атақты ұсталар.

Шеберлердің жетекшілігімен «Көк бөрі» Республикалық ғылыми-қолданбалы шеберхана жұмыс істейді, онда студенттер металл өңдеудің ежелгі технологияларын жаңғырту әдістерін зерттейді.

Ертеде ұсталар арнайы болаттан қайқы *қылыш, селебе, семсер* соққан. *Қанжар*, иілген жүзді ұзын пышақтар – *жеке ауыз*, ұзын жіңішке пышақтар – *бұнда пышақ* кеңінен қолданылған. Ең көп тараған қару – садақ пен жебе, ал найзаның болат ұшы болды. Бірақ, жалпы алғанда, дәстүрлі қару-жарақ кешеніне былғары және болат сақинадан жасалған металл сауыт, торлы және күнқағары бар болат дулығалар, темір тілімшелермен қапталған ағаш және былғары қалқандар кірді.

Болаттан қазақ халық эпосында *алмас қылыш* деп аталатын бірегей қайқы қылыштар жасалды. Олардың сабы мен тұтқалары асыл тастармен әшекейленген. Тұтқасы мысалы, бүркіттің басы бейнеленген бедермен көмкерілген. Оларға арналған қыналар қара немесе қызыл бедерлі былғарыдан жасалған, күміс немесе қола айылбастармен көмкерілген.

Қазіргі шебер ұсталардың арасында ағайынды Құлменовтардың қызметі мен шығармашылығы ерекше көзге түседі. Шеберлер дәстүрлі түркі қаруларының барлық түрлерін: жауынгерлік *айбалта, найза, соғыс дабылдары*, шикі теріден жасалған *дойыр*, темір ұштары бар *сақетер* мен *сойылдар*, ағаш *шоқпарлар, қалқандар, дулығалар, темір жеңдер* және т. б. жасаумен айналысады. Негізгі тапсырыс берушілер – тарихи-өлкетану мұражайлары, коллекционерлер, фольклорлық ансамбльдер және шетелдік қонақтар.

Өкінішке орай, Қазақстанда металдан қазақтың дәстүрлі қару-жарағын жасайтын шеберлер санаулы ғана.

2022 жылы көне қолөнер дәстүрін насихаттау мақсатында бүкіл Қазақстанды жаяу аралап шыққан атақты ұлытаулық ұста Сәрсенбай Қотырашовты тірі аыз деп атайды. Оның ұстаханасында шаруашылық және тұрмыстық бұйымдардың барлық дерлік түрлері жасалады.

Материалдық емес мәдени мұраның бұл маңызды элементі мемлекет пен қоғам тарапынан шұғыл қорғауды және ерекше назар аударуды қажет етеді деп санаймыз.

Кузнечное ремесло Казахстана – древнейшее из производств, которое обеспечивало население предметами хозяйственного и бытового назначения. Мастеров-кузнецов казахи по традиции называют *дархан-ұста*.

Ассортимент их изделий состоял из оружия, включая ножи и копья, чеканы, удила для лошадей, инструменты и т. д. Этнографические источники изобилуют сведениями о широком распространении этого вида ремесла на всей территории Казахстана с древнейших времен. Но, к сожалению, изготовление бытовых и предметов хозяйственного назначения кузнецами уже в XX веке свелось к нулю, вытесненное продукцией промышленного производства. Это буквально в смысле слова привело практически к исчезновению данного ремесла.

В старину кузнецы пользовались большим уважением и почетом. Научные поиски исследователей феномена кузнечного ремесла и роли кузнеца в тюркской культуре, произведенные за последние годы позволяет говорить о его высоком семантическом статусе, представлении его как шамана (баксы) и, даже демиурга.

Казахский *дархан-ұста* участвовал во многих обрядах и ритуалах. Особенно рельефна его роль в родильной обрядности и ритуалах инициации. При этом, кузница входила в число объектов особого почитания, что сохранилось в быту жителей Южного Казахстана до сегодняшнего дня. Полевые исследования членов исследовательской группы проекта МНВО РК АР09259862 «Исследование традиционных ремёсел современного Казахстана: состояние и поиск путей сохранения», проведенные в Кызылординской области, позволяют говорить о сохранении этого феномена. В народе до сих пор считают, что кузнец и ювелир получают свой дар от Всевышнего. Своим пиром-покровителем казахи считали мифологического и фольклорного персонажа – пророка Давида (Дәуіт).

Если обратимся к продукции казахских кузнецов, то даже она выполняла значимые функции. В традиционной культуре оружие выполняло разносторонние функции: социальные,

ритуально-обрядовые, магические и другие. Как известно, из самых разных источников оружие являлось элементом идентификации по родовому, социальному признаку и, конечно же знаком власти. Люди, получившие право носить оружие, пользовались особыми привилегиями в обществе.

Казахи различают пять основных видов воинского оружия: метательное, режущее, рубящее, колющее и ударное оружие. Образно этот комплекс оружия называют «бес қару».

Турсынжан, Айтберген и Махмут Кулменовы – известные мастера кузнечного дела, чьи работы пользуются огромным успехом в стране и далеко за ее пределами.

Под руководством мастеров функционирует Республиканская научно-исследовательская и ремесленная мастерская «Көк бөрі», где студенты изучают древние технологии обработки металла.

В старину из стали кузнецы ковали кривые сабли – *кылыш*, мечи – *селебе*, палаши – *семсер*. Популярностью пользовались кинжалы – *канжар*, длинные ножи с изогнутым клинком – *жеке ауыз*, длинные узкие ножи – *бунда пышак*. Наиболее распространенным орудием были лук – *садак* и стрелы, а копья – *найза* имели стальной наконечник.

Из стали изготавливались уникальные кривые сабли, которые в казахском народном эпосе именуются *алмас қылыш*. Их рукоятки и эфес декорировались драгоценными камнями. Эфесы покрывали рельефом, например, с изображением орлиной головы. Ножны для них изготавливались из черной или красной кожи с тиснением, а также покрывались серебряными или бронзовыми бляшками.

Также, в традиционный комплекс вооружения казахов входили: кожаные и металлические доспехи, стальные шлемы с сеткой и козырьком, деревянные и кожаные щиты, обшитые железными пластинами. Все это продукция кузнецов и оружейников. Оружие лучших мастеров высоко ценилось.

Среди современных мастеров-кузнецов (практически единственных) выделяется творчество братьев Кулменовых, которые проживают в Алматы. Мастера занимаются

изготовлением всех видов традиционного тюркского оружия. Это боевые топоры-*айбалта*, копья-*найза*, барабаны, булавы и кистени с наконечниками из сыромятной кожи *дойыр* и из железа *сақетер*, деревянные боевые колотушки *шоқпар*, щиты, шлемы, железные нарукавники и многое другое. Основными заказчиками их продукции являются историко-краеведческие музеи, коллекционеры, фольклорные ансамбли и зарубежные гости. Но, надо констатировать, что к сожалению, мастеров по изготовлению традиционного казахского оружия в Казахстане остались единицы.

Живой легендой называют известного улытауского кузнеца **Сарсенбая Котырашова**, который в 2022 году в целях популяризации древних ремесленных традиций обошел пешком весь Казахстан.

Считаем, что этот важный элемент нематериального культурного наследия нуждается в срочной охране и особом внимании со стороны государства и общественности.

Blacksmithing in Kazakhstan is the most ancient of industries, which provided the population with household and domestic items. The Kazakhs traditionally call blacksmiths – *darhan ūsta*.

The assortment of their products consisted of weapons, including knives and spears, coinage, horse bridles, tools, etc. Ethnographic sources abound with information about the wide spread of this type of craft throughout the territory of Kazakhstan since ancient times. But, unfortunately, the making of household and domestic items by blacksmiths already in the 20th century came to naught, being superseded by the products of industrial production. This literally resulted in almost extinction of this craft.

In ancient times blacksmiths were held in high esteem and honour. The scholarly research of the blacksmith phenomenon and his role in the Turkic culture in recent years allows to speak of his high semantic status, his representation as a shaman (baqsy) and even a demiurge.

The Kazakh *darhan ūsta* took part in many rites and rituals. In particular, its role was prominent in maternity rites and initiation rituals. At the same time, the forge was among the objects of special veneration, which has been preserved in the everyday life of the inhabitants of South Kazakhstan up to the present day. The field researches of the members of the research group of the MSHE project AR09259862 "Research of traditional crafts of modern Kazakhstan: the state and search for ways of preservation" carried out in Kyzylorda region allow talking about the preservation of this phenomenon. Folks still believe that a blacksmith and jeweler receive their gift from the Almighty. The Kazakh *darhan ūsta* considered a mythological and folklore character, the prophet David (Däuit), to be their patron-peer.

If we turn to the products of Kazakh blacksmiths, even they performed meaningful functions. In traditional culture, weapons performed multifaceted functions: social, ritual and ceremonial, magical and others. It is known from a variety of sources, weapons were an element of identification in tribal, social and, of course, a

sign of power. People who received the right to bear arms, enjoyed special privileges in society.

The Kazakhs distinguish five main types of military weapons: throwing, cutting, chopping, stabbing and striking. Figuratively, this set of weapons is called "bes qaru".

Tursynzhan, Aitbergen and Mahmut Kulmenovs are well-known blacksmiths, whose works are hugely successful in the country and far beyond.

Under the guidance of the masters, the "Kök böri" Republican Research and Crafts Workshop operates, where students study the methods of reviving ancient metalworking technologies.

In the olden days, steel smiths forged curved sabres – *qylysh*, swords – *selebe*, and broadswords – *semser*. Daggers – *qanzhar*, long knives with a curved blade – *zheke auyz*, and long narrow knives – *bunda pyshaq*, were popular. The most widespread implements were the *sadaq* – bow and arrows, while the *nayza* – spear had a steel tip.

The steel was used to make unique curved sabres, which are referred to as *almas qylysh* in the Kazakh folk epic. Their handles and hilt were decorated with precious stones. The hilt was covered with reliefs, e.g. with the image of an eagle's head. The hilt was made of black or red leather with embossed decoration and covered with silver or bronze plaques.

Also, the traditional arms complex of the Kazakhs included: leather and metal armour, steel helmets with a net and visor, and wooden and leather shields lined with iron plates. These are all the products of blacksmiths and armourers. The weapons of the best craftsmen were highly valued.

The Kulmenovs brothers, who live in Almaty, stand out among the modern master blacksmiths (practically the only ones). They are engaged in making all kinds of traditional Turkic weapons. They are fighting axes-*aybalta*, lances-*naiza*, drums, maces and knuckles with the tips from raw leather *doiyr* and from iron *saqeter*, wooden fighting sticks *shoqpar*, shields, helmets, iron arm-bands and many other things.

The main customers of their production are local history museums, collectors, folklore groups and foreign guests. But it is necessary to state, that unfortunately there are not many masters of traditional Kazakh armour production in Kazakhstan.

The famous Ulytau blacksmith **Sarsenbai Kotyrashov**, who walked all over Kazakhstan in 2022 in order to popularize the ancient craft traditions, is called a living legend. In his forge practically all kinds of household products are made.

We believe that this important element of intangible cultural heritage needs urgent protection and special attention from the state and the public.

Дархан-ұста **Махмұт Құлментегі** және оның ұлы **Бейбарыс** өз ұстаханаларында.

Махмұт Кулментегі дархан-уста и его сын **Бейбарыс** в своей кузнице

Mahmut Kulmentegi darhan blacksmith and his son **Beibarys** in his forge.

Дәулет Дәркембайұлы – Қазақстанда және шетелде танымал, ата-баба дәстүрін жалғастырушы әмбебап шебер. Қазақ қолөнерінің барлық түрлерін меңгерген, оның шеберханасында ер-тоқымдар, теріден дәстүрлі ыдыстар және тағы басқа бұйымдар жасалады.

Шебердің ерекше хоббиі – әскери қару-жарақ, тұрмыстық заттар мен әйелдердің зергерлік бұйымдарын жасау.

Даулет Даркембайулы – известный в Казахстане и за рубежом потомственный мастер-универсал. Владеет практически всеми видами казахского ремесла, в его мастерской изготавливают седла, традиционные кожаные сосуды и многое другое.

Особым увлечением мастера является изготовление воинского оружия, предметов быта и женских украшений.

Daulet Darkembayuly is a well-known in Kazakhstan and abroad as a versatile hereditary craftsman. He is skilled in practically all types of Kazakh crafts, and his workshop produces saddles, traditional leather vessels and much more.

His particular hobby is the production of military weapons, household items and women's jewellery.

**АҒАШТЫ
КӨРКЕМ ӨНДЕУ**

**ХУДОЖЕСТВЕННАЯ
ОБРАБОТКА ДЕРЕВА**

**ARTISTIC
WOODWORKING**

3

Қолөнердің бұл түрі Қазақстанда ерте заманнан бері белсенді дамып келеді. Қазақтар ағаш шеберін ағаш ұста деп атаса, киіз үйдің ағаш қаңқасын *үйші* шебер жасаған. Өз шеберлігімен беделге ие болған қолөнершілерді халық *хас шебер*, ал қарапайымдарды *балта шебер* деп атады. Белгілі қазақстандық этнограф Ш. Ж. Тоқтабаеваның пікірінше, ең мықты шеберлерді сипаттауда *ағаштан түйін түйген* эпитеті қолданылды.

Шеберлердің тар мамандануына қарамастан, олар ағаштың әртүрлі түрлерінің технологиялық ерекшеліктерін білді, өңдеу дағдыларын және қолөнердің басқа да қыр-сырын игергені сөзсіз.

Ағаш өңдеу шеберлерінің негізгі бұйымдарының бірі ағаш жақтау мен киіз жамылғыдан тұратын қазақтың киіз үйі болды. Қазақтың ең үлкен киіз үйі он қанатты киіз үй болған, оны хандық киіз үй деп атаған, ең көп таралған түрі – алты қанатты киіз үй. Киіз үйдің қабырғасын, яғни керегені құрайтын, бір-біріне жалғанған жиналмалы-жылжымалы бірнеше тор – *қанат*; күмбез тіректері – *уық*; киіз үйдің дөңгелек төбесі – *шаңырақ* және қос есік – *сықырлауық* қайыңнан, қарағайдан және талдан жасалды. Халық наным-сеніміне сәйкес, киіз үйдің қаңқасын жасаған шебер ешқашан есік жасауды қолға алмаған, әйтпесе мезгілсіз өлімге ұшырайды. Бірақ, тұтастай алғанда, ағаштың өзін қасиетті деп санағандай, ағаштан жасалған бұйымдарды жасаудың бүкіл процесі белгілі бір рәсімдер мен ғұрыптар арқылы реттелді.

Ағаш өңдеу шеберлері әдемі жиһаздар жасап, оны ою-өрнектермен, сүйек пен металдан жасалған әшекейлермен, сондай-ақ кескіндемемен безендірді. Ағаш жиһаздың бірегей үлгілері: төсекағаш, азық-түлік сақтауға арналған *кебеже*, заттар салынатын *сандық*, бұйымдарға тұғыр болатын *жүкаяқ*, киім ілінетін *адалбақан* отандық және шетелдік

мұражайлардың қорларында сақталып, әсем декорымен таң қалдырады. Әрине, мұндай жиһаз қазақ киіз үйінің ішкі бөлігінде көп болмағанымен, әр бұйым сапалы жасалып, безендірілген. Көбінесе бұл жиһаздардың барлығы оңай тасымалдауға ыңғайлы болу үшін жиналмалы болды. Жиһазды безендіру кезінде шеберлер мұны кездейсоқ емес, әр өрнектің мағынасын сақтай отырып жасады, бұл үйдегі қолайлы атмосфераға үлес қосуы керек еді.

Шебер қолөнершілер шеберлік деңгейіне қарай бөлінді, талғампаз бұйымдарды жасайтындарды *хас шебер*, қарапайымдарын *балта шебер* деп атаған. Ат ер-тұрманын жасауда біліктілігі бар шеберлер *ершілер* деп аталды. Белгілі қазақстандық этнограф Ш. Ж. Тоқтабаеваның пікірінше, ең шебер қолөнершілерге *ағаштан түйін түйген* эпитеті берілді.

Көшпелілердің ұлттық жиһазының бұйымдары киіз үйдің ішкі кеңістігінің ең белсенді эстетикалық құрамдас бөлігі болып табылады. Олардың барлығы бірдей дәстүрлі стильде жасалған, өлшемдері мен безендірулері, яғни тақтайшасы, ернеуі, бояуы және сәндік кескіндемесі жағынан бірдей.

Әшекейленген және безендірілген жиһаздың ең әдемі үлгілері ауқатты отбасылардан қалған. Мұндай жиһаз жалпақ рельефті, контурлы немесе үш қырлы оюлармен әшекейленген. Бұйымдардың түс бояуларын әртараптандыру үшін ағашты өңдеу кезінде шеберлер ою-өрнектің әсерін күшейтетін қараңғылау немесе бояуды кеңінен пайдаланды. Сонымен қатар, шеберлер скипидарда еріген ара балауызын жиі қолданған. Қазіргі уақытта да заманауи шеберлер ағаш бұйымдарын балауыз техникасымен жиі өңдейді.

Композициялық тұрғыдан ағаш бұйымдардағы ою элементтері фриз түріндегі өрнек элементтерінің ырғақты кезектесуімен орталықта немесе осьтік бағытта орналасуы мүмкін; белгілі бір қашықтықтан кейін қайталаумен сәйкестік; төртбұрыштар немесе ромбтардың торларының үстінен үздіксіз беті жабылатын тор тәртібінде және т.б. Әдетте, мәңгілік қозғалыс философиясын, шексіз өмірді, әлемдегі барлық нәрсенің өзара байланысын бейнелейтін басым өрнек – *бітпес* үлгісі үлкен семантикалық жүктемемен жүрді.

Дәркембай Шоқпарұлы – XX ғасырда өз мектебін ашып, жастарға тәлім-тәрбие берген атақты ата-бабасының жолын жалғастырып келе жатқан мұрагерлердің бірі. Ол қазақтың аспаптарын, әшекейлері мен тұрмыстық заттарын тек дәстүрлі әдістермен жиі тәжірибеден өткізіп, жасап отырды. Оның өмірлік еңбегі қазақтың төл қолөнерін жаңғырту болды.

Киіз үй есіктері көбінесе қайың, терек немесе қарағай тақтайларынан жасалған. Құрылымы жағынан көбінесе қималы болды. Дәстүрлі ағаш жиһаздар мен есіктерді жасау өнері XX ғасырдың ортасында белсенді түрде жұмыс істеді.

Мысалы, танымал зергер және дәстүрлі өнер танушы Сержан Башировтың жеке топтамасында киіз үйдің түпнұсқа есіктері мен дәстүрлі жиһаз үлгілері – кебеже, сандық, т.б. сақталған. Өкінішке орай, қазіргі уақытта дәстүрлі жиһаз өндірісі іс жүзінде нөлге дейін азайды.

Қазіргі Қазақстанның белгілі заманауи ағаш шеберлерінің бірі – Бақыт Әбдікәрім. Ол барлық дерлік дәстүрлі ағаш бұйымдарын жасайды: ыдыс-аяқ, сандық және т.б.

Бақыт Әбдікәрім – сәндік-қолданбалы өнер орталығын басқаратын белгілі ағаш шебері. Алматыдағы танымал Орталық Азия жәрмеңкесінің ұйымдастырушысы.

Алайда, қазіргі заманғы шеберлер этникалық мейрамханалар мен кафелер үшін тек дизайнерлік интерьер заттары мен жиһаздарын жасауда.

Бұл ретте қазақтың ұлттық нақышындағы ағаш бұйымдарын өндірумен айналысатын көкшетаулық «Блэк» өндірістік кәсіпорнын атап өткен жөн. Кәсіпорын аласа аяқты дөңгелек үстел, *дәстүрлі бесік*, түрлі астау, қымыз жиынтықтары, *сандықтар мен кебежелер*, домбыраға арналған қораптар, қабырға тақталары және т. б. дайындайды. Өнімдер тұтынушылардың кең ауқымы үшін сұранысқа ие. Дегенмен, компания түпнұсқалық, ең алдымен дәстүрлі заттарды өндірумен айналыспайды, бұл негізінен материалдық емес мәдени мұраның осы түрін сақтауға айтарлықтай үлес қосар еді. Осы қатарда этникалық стильде киіз үй және дизайнерлік жиһаз жасаумен айналысатын қостанайлық «КБК» компаниясын атап өтуге болады.

Тәуекел аймағында киіз үйдің қаңқасы мен есіктерін жасау сияқты элементтер де тұр. Өндірісі металл құрылғылары мен синтетикалық жылу сақтағыш материалдарға негізделген Қытайда жасалған киіз үйлер жергілікті қолөнершілерге үлкен бәсекелестік туғызуда. Бұл тұрғыда Қазақстан Өзбекстанның тәжірибесін қолданып, басқа елдерден осындай бұйымдарды, соның ішінде кәдесыйларды әкелуге тыйым салуы керек деп ойлаймыз.

Киіз үйдің өзінен бастап оның ішкі безендірілуіне дейін күрделі жиынтық жасай алатын бірегей шеберлердің басын қосатын «Nomadiks» компаниясы (ұлттық үйі) іс жүзінде бірегей болып саналады. Команданың бір шеберханасы Жамбыл облысы Қасық ауылында, екіншісі Бішкек қаласында (Қырғызстан Республикасы) орналасқан.

Nomadiks жобасының негізгі бағыттары:

- Қазақтың ұлттық қолдан жасалған сырмақ киіз кілемдері;
- Түлкі мен қасқыр табиғи терісінен жасалған малақай тымақ бас киімдері;
- Атқа мінуге арналған былғары ер тоқым;
- Тапсырыс бойынша киіз үйлерді дайындау және сату;
- Қасқырдың, түлкінің және қойдың өңделген терілерін сату;
- Ұлттық және кәдімгі төсек-орындарды тігу.

Дәстүрлі және заманауи технология бойынша киіз үй тігуге сәйкес келетін тағы бір білікті кәсіпорын – Айдар Бисембаев басқаратын Қостанайлық кәсіпорын.

Айдар Бисембаевтың кәсіпорны – Қазақстандағы киіз үй жасаумен айналысатын санаулы кәсіпорындардың бірі. 2009 жылдан бастап кәсіпорын киіз үйлердің сериялық шығарылымын бастады, оның ішінде кереге мен уықтың арасын арқан белбеу орнына темір белбеумен бекітетін «заманауи» үлгілері бар, ол жақтауды ұстайды. Қазір шеберлер ұжымы ұлттық кереуеттер, сандықтар және түрлі ұлттық әшекейлер жасайды.

Қазақтың киіз үйін жасаумен айналысатын жеке дара шеберлердің ішінде Мәлік Ғұсмановтың қызметі ерекше көзге түседі.

Мәлік Ғұсманов – қазақтың киіз үйін жасаудың дәстүрлі технологияларын жаңғыртумен белсенді айналысып жүрген белгілі үйші-шебер. Оның өнімдерін мамандар жоғары бағалайды. Шебер киіз үй жасау шеберлігі мәдени саясаттың басым бағыттарының бірі болуы тиіс деп санайды.

Осыдан бірер жыл бұрын Шығыс Қазақстан облысында, Зырян қаласында кәсіпкер Ернар Қасымханов қазақтың дәстүрлі киіз үйлерін жасайтын шағын цех ашқан болатын. Бұл кәсіпорынның киіз үйінің негізгі құрылымы қайыңнан жасалған. Кәсіпкер өзінің барлық жоспарларын жүзеге асыра алады және кәсіпорын өңірде жетекші бола алады деген ойдамыз.

Соңғы жылдары Қазақстанның көптеген шеберлерінің қолынан шыққан дәстүрлі ағаш ыдыстар халық арасында үлкен сұранысқа ие болды. Бірақ, олардың арасында бірегей шеберлер де бар. Мәселен, Ақтөбе облысындағы Нұрлан Жақыбаев 25 жылдан астам уақыт бойы дәстүрлі әдіспен жасалған ыдыс-аяқ жасап келеді.

Нұрлан Жақыбаев – ағаш өңдеу шебері, «Шебер» қолөнершілер байқауының «Асыл ұстаз» номинациясының жеңімпазы. Ағаштан ыдыс-аяқ жасаумен қатар, шебер ескі үлгілерге сәйкес орындайтын былғарыдан жасалған бұйымдарды жасау технологияларын да жетік меңгерген.

Жамбыл облысы Қордай ауданындағы қолөнер шебері Медетбай Омаров ағаштан өңдеу өнерімен де танымал. Ол ыдыс-аяқ пен музыкалық аспаптарды шығарады.

Талдықорғандық кәсіпкер Абзал Бегімбетов дәстүрлі ағаш ыдыс-аяқ жасайтын тұтас шеберхана жұмысын жолға қойып, авторлық құқықты қорғаудың бір жолы ретінде шеберхананың әрбір бұйымына қазақтың көне ою-өрнегі үкікөз қолданады. Осылайша, бұл ою-өрнек кәсіпорынның қолтаңбасына айналды.

Көкшетау облысы, Бұланды ауданындағы тағы бір шебердің өнімі де үлкен сұранысқа ие. Шебердің өнімдерінің ассортименті айтарлықтай кең: етке арналған арнайы астаулар, құрт, сүт, қымыз дайындауға арналған ыдыс-аяқтар.

Ағашты көркем өңдеу сияқты бағытты қарастыра отырып, шебер Сәуле Мұсаеваның

шығармашылығы туралы айтпай кетуге болмайды. Оның жұмысын қазақ дәстүрлерінің шығармашылық түсіндірмесі деп атауға болады. Шебер 30 жылдан астам уақыт бойы белгілі бір дәуірге, белгілі бір аймаққа сәйкес келетін қазақтың этнографиялық киімін «киген», ағаш қуыршақтарды жасап келеді.

Сәуле Мұсаева – қазақтың ұлттық киіміндегі ағаш қуыршақтарды жасаудың шебері және ағаштан боялған бірегей кәдесыйларды жасаушы. Оның этникалық стильдегі өнер туындылары Италия, Франция, Нидерланды, Германия және басқа да көптеген елдердің жеке топтамаларында сақтаулы.

Ағаш ұста қызметінің маңызды элементі дәстүрлі балалар бесігін жасау болды, ол қазір де ішінара тәжірибеде қолданылады. Бесік – қазақтың ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан отбасылық құнды асыл мұрасы. Дәстүрлі бесікті пайдаланудың ең ерте археологиялық деректері Отырар (XII–XIV ғғ.) және Құйрық-төбе (X–XII ғғ.) қалажұрттарын қазу кезінде табылған.

Бесіктің дизайны іс жүзінде көп өзгерген жоқ. Тербелетін ағаш бесік қарапайым, жылжымалы және пайдалануға ыңғайлы. Ол символдық және мағыналық жүктемесі бар талдан, қайыңнан немесе басқа оңай майысатын ағаш түрлерінен жасалады. Бесіктің негізгі құрылымдық элементтері – шұңқырлы шанақ, дөңгеленген арқалы және астына тербелу үшін доға тәрізді төменгі тақтайшалар бекітілген. Бесіктің арқалықтары тұтқа рөлін атқаратын көлденең салма ағашпен біріктірілген. Шанағының түбінде арнайы саңылау бар, оның астында шөмектің сүйек түтігі арқылы нәрестенің зәрі ағып тұратын түбек бар. Түтіктер баланың жынысына байланысты ерекшеленеді. Бесіктің арқалықтары мен тұтқалары ойылған ою-өрнектермен, кейде тастармен, күміспен немесе басқа металдармен көмкерілген. Бесіктің әрбір құрылымдық элементінің қасиетті мағынасы бар дәстүрлі атауы бар. Бесікке зұлым рухтар мен тіл-көзден сақтайтын тұмарлардың барлық түрі: үкінің қауырсындары, қасқырдың тырнақтары және т. б. байланады. Бесікті жасау, сондай-ақ пайдалану дәстүрінің өзі салт-дәстүрлердің, ырым-тыйымдардың және наным-сенімдердің тұтас жүйесімен ұштасып жатады.

Дегенмен, бұл бағытта да белгілі бір тәуекелдер бар. Өйткені, отандық нарық Өзбекстан мен Қырғызстан шеберлерінің бесігімен қаныққан. Бұл олардың ел ішіндегі өндірісін және қолөнердің осы түріне шеберлердің қызығушылығын төмендететіні сөзсіз.

Ағашты көркем өңдеудің тағы бір және бақытымызға орай белсенді дамып келе жатқан саласы – ағаштан қазақтың дәстүрлі музыкалық аспаптарын жасау өнері. Бұл *домбыра*, *қобыз* және *жетіген*.

Қазақтар *домбыраны* музыкалық аспаптардың ханшайымы деп атайды, ол туралы «нағыз қазақ қазақ емес, нағыз қазақ – домбыра» деп жиі айтады.

Қазақтың домбырасы – сүйікті және кең тараған музыкалық аспап. Онда балалар да, ересектер де ойнайды. Жеңіл, ықшам, құрылымы жағынан салыстырмалы түрде қарапайым, оны отырғанда, тұрғанда, қозғалыста және ат үстінде де ойнауға болады, сонымен бірге оң және сол қолдың техникасын жақсартуға, дыбысты байытуға шексіз мүмкіндіктер ұсынады.

Шеберлердің айтуынша, әртүрлі ағаштар әртүрлі дыбыс шығарады, сондықтан домбыраның белгілі бір түрі үшін ағаштың сол немесе басқа түрі қолданылған. Домбыра жасаудың бастапқы материалдарына байланысты әр түрлі ағаш түрлерін, белгілі бір ішекті, былғары немесе ағаш шанақтарды біріктіріп, шеберлер белгілі бір тембрлік-дыбыстық сипаттамалары бар бүкіл музыкалық-акустикалық жүйелерді «жинақтайды».

Қазіргі заманғы атақты шеберлер қатарында Жолаушы Тұрдығұлов, Омар Руханов, Ердос Рахымбеков, Әбілқасым Байбұланов, Амангелді Смағұлов, Нұрбек Оқанов және тағы басқалар бар. Домбыра жасайтын шеберлер, әдетте, қазақтың ұғымындағы киелі аспап – қобызды да жасайды.

Материалдық емес мәдени мұраның бұл элементі белсенді және әрекетті күйде екенін ескере отырып, үй жануарларының ішектерінен табиғи жіптер жасау технологиясы іс жүзінде жойылғанын атап өткен жөн.

Өкінішке орай, қазіргі заманғы шеберлер бұл табиғи жіптерді күрделі өндіріс технологиясы мен қымбаттығына байланысты пайдалан-

байды (ішек міндетті түрде жаңа сойылған малдыкі болуы керек; ішекті тазарту процесі өте көп уақытты қажет етеді: белгілі бір шөптер жиынтығынан күшейтетін антисептикалық композицияны дайындау; белгілі бір температуралық режимде кептіруді қамтамасыз ету; сонымен қатар, өңдеу үшін тек белгілі бір қалыңдықтағы жіп қолданылады; қажетті жіптің диаметріне жетудің күрделілігі және т. б.).

Осы себепті оркестрлік музыкаға арналған полимерлі ішектер барлық жерде қолданылады, дегенмен табиғи ішектер ғана дәстүрлі қоңыр тембрінде аспаптың шынайы дыбысын шығаруға мүмкіндік береді. Белгілі қазақстандық этникалық музыкатанушы С. И. Өтеғалиева бұл тембрді тұтас философиялық жүйені шоғырландыратын полисемантикалық ұғым деп атайды.

Қазіргі уақытта елімізде табиғи ішектер жасайтын шеберлерден бірнеше адам ғана қалды. Бұл ақтөбелік шебер Ерқосай Әбілов, алматылық шебер Жолаушы Тұрдығұлов және т. б.

Бүгінгі таңда ортеке де танымал бола түсуде – музыканттың саусағына жіппен байланған таутекенің ағаш мүсіні қолданылған дәстүрлі музыкалық және қуыршақ өнері. Таутекенің фигурасының биінің қаншалықты ырғақты және мобильді болатыны орындаушы-музыкант пен өндірушінің шеберлігіне байланысты.

Дала театрының керемет үлгісін Қазақстанда және шетелде бұрыннан танымал ағаш шебері Алмас Мұстафа жасады. Өзінің туындысы «Ортеке» үшін «Шабыт» шығармашыл жастар байқауында Гран-при және Президент кубогымен марапатталып, «Шебер» қолөнершілер байқауының лауреаты атанды.

Ағашты көркем өңдеудің қазіргі жағдайына шолуды қорытындылай келе, садақ жасаудың дәстүрлі өнерін жетік меңгерген жас шебер Рафаэль Төлегеновтың еңбегін атап өтпеуге болмайды.

Жалпы, ағашты көркем өңдеу белгілі бір салаларда тірі мұра болып табылады. Бірақ, ағаштан киіз үй қаңқасын және дәстүрлі жиһаз жасау өнері шұғыл қорғауды және жан-жақты қолдауды қажет етеді.

Этот вид ремесла активно развивался на территории Казахстана с древних времен. Мастеров по дереву у казахов называли – **ағаш ұста**. При этом, деревянный каркас юрты изготавливал отдельный мастер, называемый в народе **үйші**. Ремесленников, по праву заслуживших авторитет своим мастерством в народе называли **қас шебер**, а простых – балта **шебер** (смысловой перевод топорный мастер). Самых искусных мастеров согласно мнению известного казахстанского этнографа Ш. Ж. Тохтабаевой удаставляли эпитета **ағаштан түйін тую** (из дерева вьют кружева).

Вне зависимости от специализации мастеров, они все без исключения разбирались в технологических особенностях различных пород дерева, их свойствах, владели разнообразными способами и приемами обработки древесины.

Одним из главных видов продукции мастеров по обработке дерева была казахская юрта, которая состоит из деревянного каркаса и кошомного покрова. Самая большая юрта была десятиканатной, ее называли ханской, а самый распространенный ее вид – шестиканатная. Канат – это сборно-раздвижная решетка, несколько соединенных друг с другом канатов составляют стенку юрты *кереге*. *Уық* – это купольные жерди, а *шанырақ* – круговое навершие юрты. Мастера изготавливали великолепные двустворчатые двери – *есік*. Согласно народным приметам, мастер, изготовивший остов юрты, никогда не брался за изготовление двери, иначе его ждала преждевременная смерть.

Однако, весь процесс изготовления изделий из дерева был строго регламентирован определенными обрядами и ритуалами, а само дерево почиталось в качестве сакрального.

Кроме этого, мастера по дереву изготавливали красивую мебель, украшали ее резьбой, ин-

крустацией из кости и металла, а также росписью. Уникальные образцы деревянной мебели: кровать *тосекағаш*, ящики для продуктов *кебеже*, сундуки для вещей *сандык*, подставки *жукайяк*, шести-вешалки *адалбакан* хранятся в фондах отечественных и зарубежных музеев, поражая своим изящным декором.

Каждый из предметов украшался осознанно, магическим узором, который практически всегда означал пожелание изобилия, благоденствия. В принципе, мебель в юрте была наиболее активным эстетическим компонентом интерьера.

Наиболее изящные образцы орнаментированной и инкрустированной мебели были у зажиточных семей. Подобная мебель была богато украшена плоскорельефной, контурной или трехгранно-выемчатой резьбой. Мастера часто использовали тонировку и покраску дерева для усиления эффекта резного узора, а также применяли пчелиный воск.

Композиция узоров на деревянных изделиях обычно была нескольких типов. Один тип – центрическое расположение, следующий – осевая композиция с ритмическим чередованием узоров в виде фриза, сетчатая – сплошное покрытие всей поверхности изделия, а также рапортная композиция с повторяющимися элементами.

Практически все узоры несли семантическую нагрузку, но среди особого значения придается узору битпес, что в переводе означает бесконечный. Именно, оно отражал идеи бесконечности жизни, вечного движения и взаимосвязи всего в этом мире.

Даркембай Шокпарулы – один из известнейших потомственных мастеров XX века, который открыл свою школу и обучал молодежь. Он часто экспериментировал и изготавливал казахские инструменты, украшения и предметы быта, исключительно на традиционных методиках. Делом его жизни стало возрождение исконного казахского ремесла.

Двери для юрты изготавливались из досок березы, тополя или карагая (сосны). Конструктивно они могли быть и филленчатыми. Искусство изготовления традиционной мебели и дверей из дерева активно функционировало еще в середине XX в.

Например, в частной коллекции известного ювелира и знатока Сержана Баширова хранятся оригинальные двери юрты и образцы традиционной мебели – кебеже, сандык и др. К сожалению, в данный момент изготовление традиционной мебели практически свелось к нулю.

Одним из известных современных мастеров Казахстана по дереву является Бахыт Абдикарим. Он создает практически все традиционные изделия из дерева: посуду, сундуки и др.

Бахыт Абдикарим – известный мастер по дереву, возглавляет центр декоративно-прикладного искусства. Организатор популярной Центрально-Азиатской ярмарки в Алматы.

Однако, современные мастера преимущественно создают дизайнерские предметы интерьера и мебель для этноресторанов и кафе.

Среди современных компаний стоит отметить кокшетаускую производственную компанию «Блэк», которая занимается производством изделий из дерева в казахском национальном стиле. Это круглый стол на низких ножках, традиционная колыбель – *бесік*, посуда – разные виды *астау*, кумысные наборы, сундуки и *кебеже*, футляры для домбры, настенные панно и многое другое. Продукция пользуется спросом для широкого круга потребителей. Однако, изготовлением аутентичных, исконно традиционных предметов компания не занимается, что в принципе могло быть существенным вкладом в сохранение этого вида нематериального культурного наследия. В этом же ряду можно отметить костанайскую компания КБК, которая занимается изготовлением юрт и дизайнерской мебелью в этностиле.

В зоне риска находится и такой элемент как изготовление остова и дверей юрты. Большую конкуренцию местным мастерам составляют юрты, изготовленные в Китае производство которых основано на металлоконструкции и синтетических утеплителях. Такие юрты для потребителей экономичнее и не нуждаются в особом хранении, в отличие от традиционных жилищ. Думается в этом аспекте, Казахстану уже давно стоит применить опыт Узбекистана и запретить ввоз изделий подобного рода из других стран, включая сувениры.

Практически уникальной в своем роде считается компания (национальный дом) «Nomadiks», которая объединяет уникальных мастеров, умеющих изготавливать комплексный набор от самой юрты до ее внутреннего убранства. Одна мастерская команды находится в Жамбылской области поселок Касык, другая в городе Бишкек (Республика Кыргызстан).

Основными направлениями проекта Nomadiks являются:

- Национальные казахские войлочные ковры ручной работы сырмак;
- Шапки малахай из натурального меха лисы и волка тымак;
- Кожаные седла для лошадей ер тоқым;
- Изготовление под заказ и продажа юрт под ключ;
- Продажа обработанных шкур волков, лисы и овец;
- Пошив национального и обычного постельного белья.

Другим предприятием, которое квалифицируется на изготовлении юрты как в традиционных, так и современных технологиях является костанайское предприятие, возглавляемое Айдаром Бисембаевым.

Предприятие **Айдара Бисембаева** – одно из немногих в Казахстане, где занимаются производством юрт. С 2009 года компания начала серийный выпуск юрт, включая «осовременные» экземпляры с железным поясом вместо веревочного между кереге и улуками, который и держит каркас. Сейчас команда мастеров делает национальные кровати, сундуки и различные национальные украшения.

Среди индивидуальных мастеров, занимающихся изготовлением казахских юрт выделяется деятельность Малика Гусманова.

Малик Гусманов – известный мастер-үйші, активно занимается возрождением традиционных технологий изготовления казахской юрты. Его изделия получают высокую оценку специалистов. Мастер считает, что именно мастерство создания юрт должно стать одним из приоритетных направлений культурной политики. Однако, многие детали юрты изготавливаются в Кыргызстане.

Несколько лет назад в Восточно-Казахстанской области, в Зыряновске предприниматель Ернар Касымханов открыл мини-цех по производству традиционных казахских юрт. В основе конструкции юрты этого предприятия – береза. Думается, что предпринимателю удастся реализовать все свои планы и предприятие сможет стать ведущим в регионе.

В последние годы большой популярностью у населения пользуется традиционная деревянная посуда, которую изготавливают многие мастера Казахстана. Но, среди них есть и уникальные мастера. Например, Нурлан Жакыбаев из Актюбинской области уже более 25 лет создает посуду, выполненную традиционным методом.

Нурлан Жакыбаев – мастер по деревообработке, победитель конкурса ремесленников «Шебер» в номинации «Асыл ұстаз». Кроме изготовления посуды из дерева мастер в совершенстве владеет технологиями изготовления изделий из кожи, которые выполняет по старинным образцам.

Славится своими изделиями из дерева и мастер из Кордайского района Жамбылской области Медетбай Омаров. Он производит посуду и музыкальные инструменты.

Талдыкорганский предприниматель Абзал Бегимбетов наладил работу целого цеха по производству традиционной посуды из дерева, а в качестве закрепления авторских прав на каждую продукцию цеха наносится древний казахский орнамент *үкікөз*. Таким образом, этот старинный орнамент стал визитной карточкой предприятия.

Пользуется большим спросом и изделия другого мастера из Буландынского района Кокшетауской области. Ассортимент продукции мастера достаточно широк: специальные блюда под мясо – *астау*, посуда для изготовления курта, отдельно под молоко, кумыс.

Рассматривая, такое направление как художественная обработка дерева нельзя не упомянуть и о творчестве мастерицы Сауле Мусаевой. Ее работы можно назвать творческой интерпретацией казахских традиций. Мастерица уже более 30 лет создает деревянные куклы, «одетые» в казахский этнографический костюм, соответствующий определенной эпохе и конкретному региону.

Сауле Мусаева – мастер по изготовлению деревянных кукол в казахских национальных костюмах и создатель уникальных расписанных сувениров из дерева. Ее художественные работы в этническом стиле хранятся в частных коллекциях Италии, Франции, Нидерландов, Германии, во многих других странах.

В ассортимент изделий мастеров по дереву входит и традиционная детская колыбель – *бесік*. Она является ценной семейной реликвией казахов, передающейся из поколения в поколение. Археологические артефакты свидетельствуют о том, что изготовление и использование такой колыбели практиковалось уже в раннее средневековье. Свидетельство тому, артефакты, найденные при раскопках Отырара (XII–XIV вв.) и Куйрык-тобе (X–XII вв.) в Южном Казахстане.

С давних пор дизайн *бесік* практически не изменился. Как раньше, она представляет собой достаточно простую и мобильную конструкцию в виде качалки. Колыбели изготавливают из ивы, березы или других легко гнущихся видов дерева. Главными конструктивными элементами колыбели представляются корпус (с отверстием), округлые планки и дугообразные нижние планки, прикрепленные к обоим спинкам для качания. Спинки колыбели соединены перекладиной, играющей роль ручки. В основании корпуса устроен специальный проем, под которым располагается прикрепляемый горшок, куда отходит моча младенца по костяной трубке шумек.

Очень часто спинки и ручка колыбели *бесік* украшаются резным орнаментом, а иногда у состоятельных людей и инкрустацией камнями, серебром или другими металлами. Отдельного внимания заслуживает текстильное убранство колыбели, а ее гармоничный образ дополняется всевозможными оберегами от злых духов и дурного глаза. Это могут быть перья филина, волчьи когти и т.д. Сама традиция изготовления, а также использования колыбели *бесік* сопровождается системой обрядов, примет и запретов-табу.

На сегодняшний день можно констатировать, что этот элемент НКН находится в зоне риска. Дело в том, что отечественные рынки буквально перенасыщены колыбелями мастеров из Узбекистана и Кыргызстана. Что безуслов-

но сокращает их производство внутри страны и интерес мастеров к этому виду ремесла.

Другой и, к счастью активно развивающейся областью художественной обработки дерева является искусство изготовления казахских традиционных музыкальных инструментов из дерева. Это *домбыра*, *кобыз* и *жетыген*. Казах *домбру* называют королевой музыкальных инструментов, а часто о ней говорят: «*нағыз қазақ қазақ емес, нағыз қазақ – домбыра*».

Казахская домбра – любимый и распространенный музыкальный инструмент. На ней играют и дети, и взрослые.

Легкая, компактная и простая по конструкции она представляет огромные возможности для проявления музыкального гения казахского народа, а также обогащения звуковой палитры композиций.

Мастера подчеркивают, что разные породы деревьев издают различный звук. Таким образом, в зависимости от сорта древесины и видами струн, деками кожаными или деревянными «складываются» уникальные музыкально-акустические системы со специфическими тембро-звуковыми характеристиками.

В ряду современных именитых мастеров значатся Жолаушы Турдыгулов, Омар Руханов, Ердос Рахимбеков, Абилкасым Байбуланов, Амангельды Смагулов, Нурбек Оқанов и многие другие. Мастера, изготавливающие домбры как правило имеют изготавливать и другие музыкальные инструменты из дерева, например, *қобыз* – сакральный в понимании казахов инструмент.

Этот элемент нематериального культурного наследия находится в активном и действующем состоянии. Однако, следует отметить, что технология изготовления натуральных струн из кишок домашних животных практически исчезла. К сожалению, сейчас мастера не используют эти натуральные струны в виду их сложной технологии изготовления. Материал (кишка) непременно должна быть свежей. Сам процесс очистки кишки очень трудоемкий, который включает в себя приготовление укрепляющего состава из набора трав, обеспечение надлежащей сушки и т.д. Не менее трудоёмким и сложным представляется и процесс изготовления такой струны, который требует высокого мастерства (сложность достижения желаемого диаметра струны).

По этой причине повсеместно с конца XX в. используются полимерные струны, которые предназначены для оркестровой музыки. Но, именно натуральные струны демонстрируют аутентичное звучание инструмента в традиционном тембре *коныр*. Известный казахстанский этномузыковед С. И. Утегалиева называет этот тембр полисемантическим понятием, который концентрирует в себе целую философскую систему.

На данный момент в стране мастеров-изготовителей натуральных струн осталось лишь несколько человек. Это актюбинский мастер Еркосай Абилов, алматинский мастер Жолаушы Турдыгулов и др.

Популярность сегодня набирает и ортеке – традиционное музыкально-кукольное искусство, где используется деревянная фигурка горного козла таутеке, привязанная нитью к пальцу музыканта. От исполнителя-музыканта и мастерства изготовителя зависит насколько ритмична и подвижна будет фигурка козлика в своем танце.

Потрясающий экземпляр своеобразного степного театра изготовил уже известный в Казахстане и за рубежом мастер по дереву Алмас Мустафа. За свой «Ортеке» он заслуженно награжден Гран-при и Кубком Президента на конкурсе творческой молодежи «Шабьт», а также стал лауреатом конкурса ремесленников «Шебер».

Завершая краткий обзор современного состояния художественной обработки дерева нельзя не отметить и творчество молодого мастера Рафаэля Тулегенова, который владеет традиционным искусством изготовления лука.

В целом, по отдельным отраслям художественная обработка дерева – живое наследие. Но, искусство изготовления деревянного остова юрты и традиционной мебели требует срочной охраны и нуждается во всесторонней поддержке.

This type of craft has been actively developed on the territory of Kazakhstan since *ancient times*. The Kazakhs called wood craftsmen *ağhash ūsta*. In this case, the wooden frame of the yurt was made by a separate master, popularly referred to as *üishi*. Craftsmen, who deserved authority by their mastery, were called *has sheber*, and simple *balta sheber* (literal translation – hatchet master). The most skilful masters according to the opinion of the famous Kazakh ethnographer Tokhtabaeva Sh. J. were referred to as *ağashtan tüyin tüyu* (lace made of wood).

Regardless of the masters' specialisation, they were all without exception familiar with the technological features of different types of wood, their properties, and possessed a variety of methods and techniques of woodworking.

One of the main products of woodworkers was the Kazakh yurt, which consists of a wooden frame and felt cover. The largest yurt was the ten-channel yurt, called the Khan's yurt, and the most common type was the six-wings yurt. A wing is a prefabricated lattice, several wings connected to each other make up the wall of a *kerege* yurt. *Uyq* are the domed poles and *shanyraq* is the circular top of the yurt. Masters used to make magnificent double doors – *esik*. According to folk omens, a master who made the yurt frame never started making a door, otherwise he would die prematurely.

However, the whole process of making wooden items was strictly regulated by certain rites and rituals, and the wood itself was revered as sacred.

Wooden craftsmen also made beautiful furniture, with carvings, inlays of bone and metal, and paintings. Unique examples of wooden furniture – the *tösekağash* – bed, the *kebezhe* – grocery box, the *sandyq* – chest, the *zhükayaq* – stand, and the *adalbaqan* – pole-hanger – are preserved in the collections of domestic and foreign museums, astonishing them with their exquisite décor.

Each of the items was deliberately decorated with a magical pattern, which almost always meant a wish for abundance, prosperity. In principle, furniture in the yurt was the most active aesthetic component of the interior.

The most exquisite examples of ornamented and inlaid furniture belonged to well-to-do families. Such furniture was richly ornamented with flat-relief, contoured or three-sided carvings. Craftsmen often used wood staining and painting to enhance the effect of the carved pattern, and beeswax was also used.

The composition of patterns on wooden items was usually of several types. One type was a centric arrangement, the next was an axial composition with rhythmic alternation of patterns in the form of a frieze, a grid arrangement – a continuous covering of the entire surface of the piece, and a repetitive composition with repeating elements.

Virtually all patterns carried semantic meaning but among particular significance is the bitpes pattern, which translates as infinite. It reflected the ideas of the infinity of life, eternal movement and the interconnectedness of everything in this world.

Darkembay Shokparuly was one of the most famous hereditary masters of the 20th century who opened his own school and taught young people. He often experimented and made Kazakh tools, jewelry and household items based solely on traditional techniques. His life's work was to revive the original Kazakh crafts.

Yurt doors were made of birch, poplar or Karagai (pine) boards. Structurally, they could also be paneled. The art of making traditional furniture and doors out of wood was active as late as the mid-20th century.

For example, the private collection of the famous jeweller and connoisseur Serzhan Bashirov contains original yurt doors and examples of traditional furniture – *kebezhe*, *sandyq*, etc. Unfortunately, at the moment the production of traditional furniture has practically come to naught.

One of Kazakhstan's famous modern woodworkers is Bakhyt Abdikarim. He creates almost all traditional wooden items: crockery, chests, etc.

Bakhyt Abdikarim is a renowned wood craftsman and heads the arts and crafts centre. He is the organiser of the popular Central Asian Fair in Almaty.

However, modern craftsmen predominantly create interior design objects and furniture for ethno-restaurants and cafés.

Among modern companies worth mentioning is the Kokshetau-based Black Manufacturing Company, which produces wooden items in the Kazakh national style. These include a round table on low legs, a traditional cradle – *besik*, tableware – various types of *astau*, kumys kits, chests and *kebezhe*, dombra cases, wall panels and much more. The products are in demand by a wide range of consumers. However, the company does not manufacture authentic, indigenous traditional items, which could be an important contribution to the preservation of this type of intangible cultural heritage. The Kostanay company KBK, also involved in production of yurts and designer furniture with ethnical design, is one of the notable brands.

The yurt's frame and doors are also at risk. The yurts manufactured in China, which are based on metal construction and synthetic insulation, are a huge competition to local craftsmen. Such yurts are more economical for consumers and require less storage than traditional dwellings. In this aspect, it seems that Kazakhstan should long ago apply Uzbekistan's experience and ban imports of such products from other countries, including souvenirs.

Almost unique in its kind is considered a company (national house) "Nomadiks", which unites unique masters, able to make a complex set from the yurt itself to its interior decoration. One workshop of the team is located in Kasyk village in Zhambyl region, the other in Bishkek (Republic of Kyrgyzstan).

The main directions of the Nomadiks project are:

- National Kazakh handmade felt carpets *syrmaq*;
- Malakhai hats – *tymak* made of natural fox and wolf fur;
- Leather saddles for horses *yer toqym*;
- Manufacturing to order and sale of yurts on a turnkey basis;

- Sale of processed skins of wolves, foxes and sheep;
- Tailoring of national and regular bed linen.

Another enterprise that qualifies in the manufacture of yurts in both traditional and modern technologies is the Kostanay enterprise headed by Aidar Bisembayev.

Aidar Bisembayev's enterprise is one of the few in Kazakhstan that produces yurts. Since 2009, the company started serial production of yurts, including "modern" examples with an iron belt instead of a rope belt between the *kerege* and *uuqs*, which holds the frame. Now a team of Masters makes national beds, chests and various national decorations.

Among the individual craftsmen engaged in the production of Kazakh yurts, Malik Gusmanov stands out.

Malik Gusmanov is a well-known master-user, actively engaged in the revival of traditional Kazakh yurt technologies. His products are highly appreciated by specialists. The master believes that it is the craftsmanship of yurt making that should become one of the priorities of cultural policy. However, many parts of the yurt are made in Kyrgyzstan.

Several years ago in the East Kazakhstan region, in Zyryanovsk, entrepreneur Yernar Kasymkhanov opened a mini-shop for the production of traditional Kazakh yurts. The construction of this enterprise's yurt is based on birch bark. It is thought that the entrepreneur will succeed in realizing all his plans and the enterprise will become the leading one in the region.

In recent years traditional wooden crockery, which is made by many masters in Kazakhstan, has become very popular with the population. But among them there are unique masters. For example, Nurlan Zhakybaev from Aktobe region has been creating tableware made by traditional method for more than 25 years.

Nurlan Zhakybaev is a woodworker and winner of the "Sheber" artisan competition in the "Asyl ūstaz" category. In addition to the manufacture of wooden utensils, the master is proficient in the technology of making leather goods, which he performs according to ancient patterns.

Medetbay Omarov, a craftsman from Korday district of Zhambyl province, is also famous for his woodwork. He makes tableware and musical instruments.

Taldykorgan entrepreneur Abzal Begimbetov has set up a whole shop for the production of traditional wooden crockery, and as a copyright reservation the ancient Kazakh ornament *ükiköz* is applied to each product of the shop. Thus, this ornament has become a hallmark of the enterprise.

The products of another master from Bulandinsky district of Kokshetau region are also in great demand. The assortment of products is quite wide: special dishes for meat – *astau*, dishes for making *qürt*, separately for milk and *gymyz*.

When considering such an area as artistic woodworking, one cannot but mention the work of Saule Musaeva. Her work can be called a creative interpretation of Kazakh traditions. For more than 30 years she has been creating wooden dolls, “dressed” in Kazakh ethnographic costume that corresponds to a certain epoch and a particular region.

Saule Musaeva is a master of making wooden dolls in Kazakh national costumes and creator of unique painted wooden souvenirs. Her artistic works in ethnic style are kept in private collections in Italy, France, the Netherlands, Germany and many other countries.

The range of woodworkers’ products also includes a traditional baby cradle, the *besik*. It is a valuable Kazakh family relic, handed down from generation to generation. Archaeological artefacts suggest that the manufacture and use of such a cradle was already practiced in the early Middle Ages. Artifacts found at excavations in Otyrar (12th–14th centuries) and Qūryq-tobe (10th–12th centuries) in South Kazakhstan bear witness to this.

The design of the *besik* has hardly changed since long ago. As it used to be, it is a fairly simple and mobile rocking structure. The cradle is made of willow, birch or other easily bent types of wood. The main structural elements of the cradle are the body (with an opening), the rounded slats and the arched lower slats attached to both backrests for rocking. The backrests of the cradle are connected by a crossbar acting as a handle. The base of the cradle has a special

opening under which there is an attached pot where the baby’s urine escapes through a bone tube – *shūmek*.

Very often the backs and handle of the *besik* – cradle are decorated with carved ornaments, and sometimes for the wealthier ones with inlaid stones, silver or other metals. The textile decoration of the cradle deserves special attention and its harmonious image is supplemented with all kinds of amulets against evil spirits and evil eye. These can be owl feathers, wolf’s claws, etc. The very tradition of making and using the cradle *Besik* is accompanied by a system of rituals, customs and taboos.

Today, we can state that this element of ICH is at risk. The fact is that domestic markets are literally oversaturated with cradles made by Uzbek and Kyrgyz craftsmen. This certainly reduces their domestic production and the interest of craftsmen in this type of craft.

Another, and fortunately growing, area of artistic woodworking is the art of making Kazakh traditional musical instruments out of wood. These are the *dombyra*, *qobyz* and *zhetygen*. The Kazakhs call the *dombyra* the queen of musical instruments and often say: “*naǵyz qazaq qazaq emes, naǵyz qazaq dombyra*”.

The Kazakh *dombyra* is a favourite and widespread musical instrument. It is played by children and adults alike.

Light, compact and simple in construction, it offers great opportunities to express the musical genius of the Kazakh people and enrich the sound palette of their compositions.

Masters emphasise that different types of wood produce different sounds. Thus, depending on the type of wood and the types of strings, leather or wood decks “add up” to unique music and acoustic systems with specific timbre and sound characteristics.

The modern masters include Zholaushy Turdygulov, Omar Rukhanov, Erdos Rakhimbekov, Abilkasym Baibulanov, Amangeldy Smagulov, Nurbek Okanov and many others. Masters who make *dombyras* usually have other musical instruments made of wood, such as the *qobyz*, a sacred instrument according to the Kazakhs.

This element of intangible cultural heritage is active and functioning. However, it should be noted that the technology of making natural

strings from the intestines of domestic animals has practically disappeared. Unfortunately, craftsmen do not use these natural strings nowadays due to their complicated production technology. The material (intestine) must necessarily be fresh. The process of cleaning the gut itself is very time consuming which includes preparing a strengthening composition from a set of herbs, ensuring proper drying, etc. No less time-consuming and complicated is the process of making such a string, which requires a high degree of skill (difficulty in achieving the desired string diameter).

For this reason, polymer strings have been used everywhere since the end of the 20th century, which are intended for orchestral music. But, it is natural strings that demonstrate authentic sounding of an instrument in traditional qoñyr timbre. Well-known Kazakh ethnomusicologist S. I. Utegalieva calls this timbre a polysemantic notion, which concentrates a whole system of philosophy.

At the moment, there are only a few masters of natural strings left in the country. These are the Aktobe master Erkosai Abilov, the Almaty master Zholaushy Turdygulov and others.

Orteke, a traditional music-and-puppet art, is also gaining popularity today, using a wooden tauteke goat figurine tied by thread to the musician's finger. It depends on the performer-musician and the skill of the maker how rhythmic and agile the goat figure is in its dance.

A stunning example of a peculiar steppe theatre was made by Almas Mustafa, a wood master already well-known in Kazakhstan and abroad. He was deservedly awarded the Grand Prix and the President's Cup for his "Orteke" at the "Shabyt" competition for creative youth, and also won the "Sheber" competition for artisans.

To conclude this brief review of contemporary art of woodworking, we should also note the work of young master Rafael Tulegenov, who has mastered the traditional art of bow-making.

All in all, by individual branches of artistic woodworking is a living heritage. But, the art of making wooden yurts and traditional furniture needs urgent protection and comprehensive support.

Атақты зергер және білгір Сержан Башировтың жеке коллекциясы
 Частная коллекция известного ювелира и знатока Сержана Баширова
 The private collection of well-known jeweller and connoisseur Serzhan Bashirov

Нұртай Әлібек – ағашты көркем өңдеу шебері, халықаралық, республикалық байқаулардың қатысушысы. Тұрмыстық бұйымдар мен сәндік бұйымдарды жасауға біліктенген.

Нуртай Алибек – мастер по художественной обработке дерева, участник международных и республиканских конкурсов. Квалифицируется на изготовлении предметов быта и декоративных изделий.

Nurtai Alibek is a wood craftsman, participant of international and republican competitions. He is qualified in the production of household and decorative items.

Талғат Жанасылов – ағашты көркем өңдеудің белгілі шебері, оның шеберханасында дәстүрлі музыкалық аспаптар, қазақтың бесігі, «өртеке» және ағаштан ыдыс-аяқ заттары жасалады.

Талгат Жанасылов – известный мастер по художественной обработке дерева, в его мастерской изготавливаются традиционные музыкальные инструменты, казахская колыбель бесік, «өртеке» и предметы утвари из дерева.

Talgat Zhanasylov is a renowned wood craftsman who makes traditional musical instruments, Kazakh Besik cradle, Öртеке and wooden utensils in his workshop.

Жолаушы Тұрдығұлов – ағаштан жасалған дәстүрлі музыкалық аспаптардың белгілі шебер-жасаушысы, «Асыл ұстаз» номинациясы бойынша «Шебер» қолөнершілер байқауының бірнеше дүркін жеңімпазы, «Үкілі домбыра» халық музыкалық аспаптарын жасаушылар байқауының гран-при иегері. Оның музыкалық аспаптары үнемі сұранысқа ие.

Жолаушы Турдыгулов – знаменитый мастер-изготовитель традиционных музыкальных инструментов из дерева, неоднократный победитель конкурса ремесленников «Шебер» в номинации «Асыл ұстаз», обладатель гран-при конкурса изготовителей народных музыкальных инструментов «Үкілі домбра». Его музыкальные инструменты пользуются неизменным спросом.

Zholaushy Turdygulov is a renowned master builder of traditional wooden musical instruments, a multiple winner of the "Sheber" artisan competition in the "Asyl ūstaz" nomination, and winner of the Grand Prix of the "Ükili dombyra" folk musical instrument makers' competition. His musical instruments are in constant demand.

Бақытжан Ділманов – ата-бабасының жолын жалғастырып келе жатқан атақты ағаш өңдеуші және музыкалық аспаптар жасаушы шебер, халықаралық және республикалық байқаулардың қатысушысы. «Шертер» шеберханасының негізін салған қазақтың дәстүрлі музыкалық аспаптарын жасаушы шеберлер әулетінің өкілі.

Бакытжан Дильманов – известный потомственный мастер по художественной обработке дерева и изготовлению музыкальных инструментов, участник международных и республиканских конкурсов. Представитель династии мастеров по изготовлению традиционных казахских музыкальных инструментов, основавшие мастерскую «Шертер».

Bakytzhan Dilmanov is a renowned hereditary woodworker and musical instrument maker, a participant in international and national competitions. He represents a dynasty of craftsmen making traditional Kazakh musical instruments and founded the Sherter workshop.

Алмас Мұстафаев – белгілі әмбебап шебер, Халықаралық суретшілер одағының мүшесі, ҚР Суретшілер одағының мүшесі, ҚР Қолөнершілер одағының мүшесі. Халықаралық және республикалық көрмелер мен байқаулардың белсенді қатысушысы.

Алмас Мустафаев – известный мастер-универсал, член Международного Союза художников, член Союза художников РК, член Союза ремесленников РК. Активный участник международных и республиканских выставок и конкурсов.

Almas Mustafayev is a well-known multi-functional master, member of the International Union of Artists, member of the Union of Artists of the Republic of Kazakhstan, member of the Union of Artisans of the Republic of Kazakhstan. He is an active participant in international and national exhibitions and competitions.

Нарбек Оханов – ағашты көркем өңдеудің және қазақтың дәстүрлі музыкалық аспаптарын жасаудың белгілі шебері, халықаралық және республикалық байқаулардың қатысушысы. «Үкілі домбыра» байқауының жеңімпазы.

Нарбек Оханов – известный мастер по художественной обработке дерева и изготовлению традиционных казахских музыкальных инструментов, участник международных и республиканских конкурсов. Победитель конкурса «Учили домбра».

Narbek Okhanov is a renowned master of artistic woodwork and the making of traditional Kazakh musical instruments, and a participant in international and national competitions. Winner of the Ükili dombyra competition.

**БЫЛҒАРЫ ЖӘНЕ ТЕРІНІ
КӨРКЕМ ӨНДЕУ**

**ХУДОЖЕСТВЕННАЯ
ОБРАБОТКА КОЖИ И МЕХА**

**ARTISTIC PROCESSING
OF LEATHER AND FUR**

4

Адамзат ерте заманнан бері былғары және теріні өңдеумен айналысады. Көптеген халықтар киім-кешек, аяқ киім, ыдыс-аяқ және өмірге қажетті басқа да заттарды жасау үшін жануарлардың терісі мен былғарысын өңдеудің әртүрлі әдістерін меңгерген. Қазақтардың шаруашылық қызметінің негізгі түрі ежелден мал өсіру болғандықтан, оларда былғары қолөнерін дамытуға арналған шикізат қоры әрқашан мол болған. Теріні әртүрлі түстермен бояй білу, бедерлеу техникасын меңгеру, теріге өрнек тігу, тері өңдеу деп аталатын әдісті меңгеру қазақтың дәстүрлі қолөнерінің ең көне түрлерінің бірі болып табылады деп сеніммен айтуға болады.

Басқаша айтқанда, қазақтар ұзақ уақыт бойы жануарлардың терісі мен былғарысын өңдеуге дағдыланған, бұл суық өңірлердегі тіршілік пен жылы киімге деген қажеттіліктен туындаған. Терілер негізінен киім тігуге, былғарыдан аяқ киім, әртүрлі мақсаттағы ыдыстар жасауға, ат әбзелдерін, сандықтарды және т. б. бұйымдарды жасауда қолданылған.

Оңтүстік және Орталық Қазақстанның бірқатар аймақтарында жануарлардың терісі мен сүйектері кездесетін ең алғашқы археологиялық олжалар палеолит дәуіріне жатады. Негізгі аң аулау жануарлары ақбөкен, құлан, қабан және басқалары болды. Өлтірілген жануарларды сою, бөлшектеу және терісін өңдеу үшін пышақтар, қырғыштар мен қырнауыштар қолданылды.

Сүйек инелерінің табылуы сол кездегі адамның тігуді үйренгенін көрсетеді. Бірте-бірте Ежелгі Қазақстан тұрғындары аңшылықтың көлемін және үй жануарларының санын көбейтті, бұл жануарлардың терісін өңдеуді жақсартуға себеп болды. Кішкентай жануарлардың, тіпті қасқырдың терісі бүтіндей сыпырылды. Этнографиялық қазіргі заманға дейін ауылдағы әрбір үй ең көрнекті

төрінде ілулі тұрған осындай олжалармен мақтана алатын. Мұндай сыйлық қазақ мәдениетіндегі ең құнды сыйлықтардың бірі саналған.

Мамандардың пайымдауынша, бұрын қазақтар иесінің қай жүзден екенін бөрігінен анықтаған. Тымақ/малақайды көшпенділер айырбастауға, айналдыруға, басып өтуге, лақтыруға, т. б. болмайтын киелі бас киім ретінде қарастырған. Қазақтар шала туған нәрестені шаңыраққа байланған тымаққа салып, баққан, әкесінің, яғни көшпелінің және жауынгердің қуатын символдық түрде балаға осылайша бергені белгілі.

Құлын терісінен тігілген, жүні сыртқа қаратып киілген сыртқы киім қазақтарда бірнеше нұсқамен ұсынылған. Технологиялық тұрғыдан алғанда, сүтті құлындардың терісі оңай өңделетін және икемділігі мен беріктігімен танымал құнды материал болып табылады. Мысалы, *жарғақ* – бір апталық құлын терісінен жүні сыртқа қаратып тігілген; *құлын жарғақ* – құлын терісінің ең қымбат түрі, *қара құлын жарғақ* – қара құлын терісінен тігілген тон және т. б.

Қазақтар жанат терісінен жасалған тонды *жанат тон*; қара-қоңыр түлкіден – *қара түлкі тон*; бота терісінен – *бота тон* және т. б. деп атаған. Сондай-ақ, халық арасында қылқа жарғақ деп аталатын ешкі терісінен тон тігілген. Ол үшін теріден ұзын қылдарды жұлып тастап, астындағы түбітті қалдырған. Мұндай тон ерекше жұмсақтық және нәзіктікпен ерекшеленді. Жалпы, ешкі мамығы өзінің жылу өткізгіштігімен және беріктігімен танымал. Жануарлардың табиғи жүні мен мамығы дәстүрлі мәдениетте емдік қасиеттерге ие болды.

Бағалы аң терісінен тігілген тондар көшпенді қазақтар арасында қыз жасауының бір бөлігі және ең қымбат сыйлық ретінде арғымақпен қатар тек қымбат сыйлық емес, сонымен қатар мәдениеттегі ең ұлпанды аң ретінде де жоғары мәртебесінен хабар береді. Қазақтар арасында терісі бағалы аңдарды аулау, сондай-ақ терісін өңдеу процесі Оңтүстік Сібір түркілері мен хакастардың салт-дәстүріне ұқсас белгілі бір әдет-ғұрыптар мен ырым-жоралармен реттелді деп болжауға болады.

Қазақтар терісі бағалы аңдардың барлық түрлерін дерлік пайдаланған, ал олардың кейбіреулері, яғни *құндыз*, *камшат* пен *жанат*, кейіннен қазақтың әйел есімдері мәртебесіне

ие болды. Түгін ішіне қаратып тігілген тондардың екі түрі – *қаптама* және *камзолша* болған. Сондай-ақ түрлі аң терісінен – қасқырдың, түлкінің, күзеннің және т.б. терілерінен бас киім – *тымақ* немесе *бөрік* тігілген.

Үй жануарларының терісін көшпенділер тамаша өңдеген. Мысалы, әйелдер мен балаларға арналған киімдер жаңа туған қозы терісінен тігілген. Мұндай тері *елтірі*, ал екі-үш айлық қозының терісі жаңа туған қозының терісіне қарағанда қалыңырақ болғандықтан *дәлекі* деп аталған. Алты жасқа толған қозының терісін *сеңсең* деп атады.

Былғарыдан аяқ киім, ыдыс-аяқ, ат әбзелдері, белдіктер жасалды. Әдетте түйенің, жылқының немесе өгіздің өңделген терісі пайдаланылды, ол терілерді ашытылған дәннің арнайы ерітіндісінде ұстау арқылы жүнінен тазартылды. Жұмсақтық беру үшін терілер қышқыл сүтке малынған. Қазақтар ежелден теріге бедерлеу өнерін жетік меңгерген, кейін ол сандық немесе қабырға панноларын жасауда қолданылған. Ыдыстарды жасау үшін көбінесе жылқы терісі пайдаланылды, оны арнайы ыстаушы-шеберлер иеленді.

Қазақтар арасында арнайы былғарыдан аяқ киім тігетін етікшілер көп болған. Үй-жайдың ішінде жұмсақ етік киіп, тысқа шыққанда, сыртынан кебіс киді. Етік түрлі-түсті боялған былғары аппликациямен және кестемен безендірілген. Қазіргі таңда бұл саланың даму болашағы жақсы болғанымен, қолөнердің бұл түрінен шеберлер аз екені анықталды.

Ерекше шеберлікпен қазақтар теріден ыдыс жасаған. Ыдыс-аяқ пен үй бұйымдарын жасау үшін үй жануарларының – жылқы, ірі қара және ұсақ мал, түйе терісі пайдаланылды. Үй жануарларының терісі жүннен тазарту мақсатында ашытылған айран *іркiм* пен ұннан жасалған *малма*, *иі* арнайы ерітіндісіне малынған. Терімен жұмыс істейтін қолөнершілер түрлі пішіндегі ыдыстар жасап, ою-өрнектермен безендірді, онда қазақ халқының түсінігіндегі құнарлылықты, ырыс пен берекені білдіретін қошқар мүйіз нақышы басты орынды иеленді. Қазақтардың шаруашылығындағы ең басты ыдыстардың бірі, көшпенділердің ең көне дәстүрлі ыдысы – бие саууға ыңғайлы, цилиндр пішінді сауыт *көнек* болды. *Көнек-тен* шыққан иіс жануарды тыныштандырады және сауыттың жұмсақ терісі сауу кезінде көп шу шығармауға мүмкіндік береді деп саналды. Әдетте *көнек* жылқы, түйе терісінен немесе ірі қара мал терісінен, көбінесе жылқының

мойын бөлігінен жасалған.

Қымыз, шұбат немесе су құюға арналған *торсық* деп аталатын қазақтардың шаруашылығындағы тағы бір маңызды ыдысты жасауда шеберлер терінің ең жақсысын алған. Кесілген өрнегі бар екі ағаш тақтайшаның арасына былғары дайындамаларды басу арқылы шеберлер бұйымға ұлттық ою-өрнекті нақыштады, ал ішін дымқыл құммен толтыру арқылы ыдыстың дөңестігіне қол жеткізген.

Кейде сыйымдылығы 100 литрге дейін жететін қымыз дайындауға арналған ыдыс – *сабаны* арнайы өңделген жылқы терісінен жасаған, құбаталдың қабығынан алынған бояумен бояған, түйе жүнінен иірілген жіптермен тіккен. Мұндай шанаштың мойнына ағаш *піскек* – сұйықтықты шайқауға арналған ұшында айқышы бар арнайы таяқша салынды. Бұл бұлғауыштың сабы әдетте күміспен немесе сүйекпен көмкерілген күрделі оюлармен безендірілді. Ыдыстың терісі ылғалданбауы немесе қызып кетуіне жол бермеу үшін сабаны арнайы *сабаяқ* тұғырына қойған. Саба түбіне қарай кеңейтілген, ал мойны тар болды. Оны керегеге іліп қою үшін мойнына арнайы баулар тігілген. Терінің иісін кетіру үшін сабаға бірнеше күн айран құйып, сосын созып, пештің дымқыл күйесін, сары май жағып, тобылғы немесе қайың түтінінің үстіне ыстаған. Ыстаудан кейін тері ерекше берік бола түсті, ал түтіннің иісі кейін қымызға ерекше дәм беріп, сусынның сапасын арттырды. Түтінмен мұндай ыстау әдетте әр 5 күн сайын жасалды.

Сыйымдылығы 4–5 литрге дейінгі былғары ыдыс *торсық* жолда құты ретінде пайдаланылды. Мұндай ыдыстар қазақтарда әр түрлі пішінде – дөңгелек, мүйіз түрінде немесе трапеция тәрізді болды. Әдетте торсықты ертоқымға немесе арбаның көлеңкелі жеріне байлап қоятын, осылайша қозғалыс кезінде ыдыс ішіндегі сусын шайқалып, одан да қанық дәмге ие болады. Шеберлер торсықты көбіне бедерлі зооморфты өрнектермен безендірген.

Сондай-ақ, жылқының терісінен кейде торсықтан сәл үлкенірек келетін сыйымдылығы 5–6 литрлік торсық – *сүйретпе* де жасалған.

Шанаш түріндегі ыдыстың тағы бір түрі мес ешкінің тұтас терісінен жасалған, ол сұйық тағамдарды – қымыз, шұбат, айранды сақтау үшін де, тасымалдау үшін де қолданылған. *Месті* жасау кезінде ешкі терісі алдымен жүннен тазартылады, содан кейін құбаталдың

қабығынан алынған бояумен боялады, содан кейін ысталған.

Терімен жұмыс істей білген қолөнершілер арасында ат әбзелдерін жасаумен айналысатын мамандар да болды. Олардың қатарында өрімші мамандар қайыстан белдік, бау тоқыған. Аса шеберлікті қажет етпейтін қалған ат әбзелдерін, яғни ер-тұрман, белбеулерді, өмілдірік, құйысқандарды барлық дерлік ер-азаматтар жасай алатын.

Қазіргі уақытта жылқы өсіретін ерлер саны азайды, сонымен бірге теріден ат әбзелдерін жасау қолөнерімен байланысты шеберлер саны да азайды.

Дегенмен, қазақтың бүгінгі күнге дейінгі ерекше мақтанышы – ат әбзелдері. Қазақ ер-тұрмандары әдетте бес негізгі түрге бөлінеді: шығыс немесе найман, орталық және солтүстік Қазақстан, батыс, Жетісу және Сырдария. Шеберлер бұйымдарды әшекейлеу кезінде қаралтымдау, тас кірістірулер, шілтерлі зерлеу, бедерлеу және безеулеу, қалыптау және құю әдістерін пайдаланды.

Өзінің тікелей қызметінен басқа, ат әбзелі қазақ қызы жасауының міндетті элементі болды. Этнографтар ат әбзелдерінің элементтері – ер-тоқым, ер-тұрман және басқа да ат саймандары әртүрлі әдет-ғұрыптарда, салт-жораларда, медициналық практикада қолданылатын жағдайларды көптеп тіркеген.

Ақтөбелік шебер – **Ерқосай Әбілов** өзінің көп қырлы шеберлігімен ерекше. Материалдық емес мәдени мұраның ұмыт болып бара жатқан «бес-қару» (қазақ қаруының бес түрі), қазақтың ер-тоқымы мен басқа да жабдықтарын жасау технологиясын жетік меңгерген.

Жезқазғандық суретші-зергер, ұста Ерғазы Истаевтың шығармашылығы ерекше қатарда, ол ҚР Суретшілер одағының мүшесі, түрлі халықаралық, республикалық көрмелер мен байқаулардың қатысушысы және жүлдегері. Металмен жұмыс жасай отырып, шебер технологиялық әдістердің ішінен көне керту әдісін ұнатады. Металға арнайы балғамен із қалдырылады. Арнайы балға металда із қалдырады. Бұл болашақ ою-өрнек, содан кейін нақышталған өрнектің соққыларына жұқа күміс сым соғылады.

Павлодарлық шебер **Ержігіт Тоқтаровтың** бұйымдары тек Қазақстанда ғана емес, елімізден тыс жерлерде де танымал. Шебер ер-тоқым жасау процесіне ерекше мән береді. Қазақ ер-тұрмандарының алуан түрінен ол өнер сүйер қауым мен коллекционерлер арасында жоғары бағаланатын өзіндік және өзгеше «микс» жасап шығарды.

Жезқазғандық шебер Далабай Оспанов өзінің ат әбзелдерінің бірегей жиынтығымен бүкіл өңірге танымал, өнерін әкесі мен атасынан үйренген. Өкінішке орай, Далабай Оспанов осы элементті бүкіл өңірде қолданып жүргендердің бірі ғана.

Шебердің өзі тек ең жақсы шикізатты қолдана отырып, тек табиғи материалдардан ер-тоқым жасайды. Шебердің айтуынша, шопандар мен ат жарыстарына арналған ер-тоқымдар түбегейлі ерекшеленеді. Бірақ, қазір көптеген шабандоздар мән бермейді, соның салдарынан аттар жиі жарақат алады.

Нұрлан Жәкібаев – ҚР Қолөнершілер одағының мүшесі, Ы. Алтынсарин төсбелгісінің иегері, қазақтың төл өнерін шәкірттерінің бойына сіңіріп жүрген жаңашыл педагог. Шебер далалық қына – тна қолдана отырып, тері өңдеу мен бояудың дәстүрлі технологиясын меңгерген.

Қазіргі заманғы шеберлер ата-баба дәстүрін жалғастырып, ат әбзелдерінің алуан түрін жасауда. Олардың қатарында Ерғазы Исатаев, Дәулет Шоқпаров, Ерқосай Әбілов, Айдос Садықов, Ержігіт Тоқтаров, Далабай Оспанов және тағы басқалары бар. Көптеген шеберлерге бұл қасиет тұқымынан дарыған және шеберліктері атадан балаға, яғни бірнеше ұрпаққа жалғасып келеді.

Қызылорда облысы Шиелі ауданындағы Рахымберген Мырзахметовті қазақтың ер-тоқымын жасайтын бірегей халық шебері деуге болады. Шебер әртүрлі аймақтық ер-тұрмандарды жасау технологиясын меңгерген. Мысалы, құрама ер-тоқым – құранды ер Қызылорда, Түркістан, Қарағанды облыстарында, сондай-ақ Ақмола, Қостанай, Алматы облыстарының оңтүстік аймақтарында жиі кездеседі. Мұндай ерді шебер 18-20 ағаш бөлшектерінен құрайды. Көбінесе шебер терек, жиде, талдарды пайдаланады.

Рыстан Сейфулла – дәстүрлі материалдарды, яғни тері, ағаш, металл, сүйек және мүйізді өңдеудің барлық дерлік түрлерін білетін, ата-бабасының жолын жалғастырып келе жатқан шебер. Қазақстан Суретшілер одағының және Қолөнершілер одағының мүшесі, «Шебер» байқауының жеңімпазы және ЮНЕСКО-ның «Сапа белгісі» сертификатының иегері.

Далалық зерттеулер көрсеткендей, қазіргі уақытта Қазақстандағы былғары өнеркәсібі өміршеңдігін жоғалту қаупі жоғары, өйткені зерттелген өңірлерде ол тек фрагментті түрде кездеседі.

Негізінен шеберлер дайын өңделген теріні пайдаланып, одан түрлі бұйымдар – ыдыс-аяқ, қамшы, кәдесыйлар жасайды. Халықтың былғары бұйымдарға деген қажеттілігінің төмендеуі өмір салтының өзгеруімен және

оларды өнеркәсіп өнімдерімен күнделікті пайдаланудан ығыстырумен байланысты табиғи себептермен қатар, былғары шикізатын өңдеудің ежелгі технологияларын меңгерген шеберлердің жетіспеушілігімен де байланысты.

Қазіргі уақытта үй жануарларының терісі түгелдей дерлік қоқысқа лақтырылады немесе бекерге беріледі, яғни елімізде үй жануарларының терісін өңдейтін кәсіпорындар мүлдем дерлік жоқ.

Далалық зерттеулер көрсеткендей, қазақтың ескі технологиясы бойынша үй жануарларының терісінен дәстүрлі былғары өңдеу жеке шеберлерде (негізінен қандастар арасынан) тіркелген. Біз қолөнердің осы түріне бұл жағдайда шикі теріні өңдеудің ескі технологияларының толық жойылып кетуіне қауіп төніп тұр деп санаймыз.

Обработка кожи и меха – древнейшее ремесло человечества. У многих народов мира существуют различные техники обработки кожи и шкур животных, из которых изготавливается одежда, обувь, посуда и другие предметы. Такое положение дел в старину было и у казахов-скотоводов. Большой объем исходного сырья (от охоты и скотоводства) таким образом предопределил бурное развитие кожевенного ремесла и обработки шкур и меха. Обработка кожи, включающая ее окрашивание, тиснение, узорное шитье по коже называется у казахов – *тері өндеу*, которое смело можно назвать одним из древнейших видов традиционного ремесла.

Не менее древним является и искусство обработки меха. Казахи, как и другие народы шкуры животных в основном использовали для пошива одежды, а из кожи изготавливали обувь, посуду, конскую амуницию, сундуки и т. п.

Самые ранние археологические находки, демонстрирующие навыки обработки шкуры и меха на территории страны, а именно в ряде районов Южного и Центрального Казахстана относятся к палеолиту. Судя, по археологическим останкам основными промысловыми животными являлись сайга, кулан, кабан и другие.

Древние для разделки туш и обработки шкур животных использовали ножи, скребки и скребла. Найденные костяные иголки говорят о том, что уже в ту древнюю эпоху человек обладал навыками шитья. Постепенный рост объема охоты и количества домашних животных послужил поводом для совершенствования подобных умений у древних скотоводов. Примечательно, что с некоторых животных и, даже волка шкуры снимались целиком (чулком). Этот способ особо широко практиковался до этнографической современности, ведь

практически в каждом доме на видном месте висел такой охотничий трофей. Этот подарок считался одним из ценных в казахской культуре.

Из меха шились разнообразные изделия, прежде всего головные уборы.

Специалисты отмечают, что в старину по головному убору (в данном случае меховому) определялся жуз и род владельца. Меховой головной убор называется *тымақ/малақай*, его считали священной реликвией – он не подлежал обмену, его нельзя было крутить, перешагивать, кидать, бросать и т.д.

Особой популярностью пользовалась верхняя одежда, сшитая из шкур жеребят. Она имела несколько вариантов: *жарғақ* шили из шкуры жеребят недельного возраста, а *құлын жарғақ* считался самым дорогим видом одежды. Бытовали и шубы из жеребятчей шкуры черного цвета, называемые *қара құлын жарғақ*. Материал изготовления – шкуры жеребят был ценным материалом, славящийся эластичностью и прочностью.

В ходу были и шубы из меха енота, которые назывались *жанат тон*. Особо ценились шубы из черно-бурой лисицы (*қара түлкі тон*) и одежда из шкуры верблюжонка – *бота тон*. Нередки были и шубы из козьих шкур – *қылқа жарғақ*. Для изготовления такой шубы вышипывались длинные волоски и оставлялся только подшерсток, что придавало изделию особую мягкость и нежность. Козий пух ценился за свою теплопроводность и долговечность. В целом, меху и шкурам казахи приписывали целебные свойства.

Кроме, енота и бобра кочевники использовали и другие виды пушных зверей – волков, лис и др. Из них шились тулупы мехом наружу – *каптама* и *камзолиша*. Шкуры домашних животных также обрабатывались и из них изготавливались самые разнообразные изделия. Популярностью пользовались шкуры молодняка, из которого изготавливалась верхняя одежда для детей и женщин. Даже каждый вид шкуры в зависимости от возраста животного имела свои названия, к примеру, шкура новорожденного ягненка – *елтірі* (мерлушка), двух-трехмесячного ягненка – *далекі* (выпоротки), шестилетки – *сеңсең* (попорок).

Мастера из разной кожи изготавливали обувь, посуду, конскую сбрую, ремни и многие дру-

гие изделия. Чаще всего использовали верблюжью, конскую или бычью кожу. Процесс подготовки материала – шкуры был очень длительным и включал в себя выдерживание ее в специальном растворе с кислым молоком. Из конской шкуры изготавливали разнообразные сосуды, этим занимались специальные мастера – копильщики.

Одним из популярных технических приемов казахских кожевников – тиснение. Этот прием использовался для декора посуды и других изделий из кожи. В наборе кожаной посуды значатся ведро көнек, предназначенное для дойки кобылиц. Для напитков кумыс и шубат мастера изготавливали такую посуду как торсык, который обычно брали в путь. Его ажурный декор отличался особым изяществом.

Другой вид кожаной посуды – саба (бурдюк), которая изготавливалась из лошадиной шкуры (кожи). Саба в объеме доходила и до 100 литров. Еще одним видом кожаной посуды являлся мес. Его изготавливали из цельной козлиной шкуры и использовали для хранения и перевозки жидкой пищи – кумыса, шубата, айрана. Как правило, процесс изготовления такой своеобразной посуды подразумевал под собой сложный технологический процесс, состоящий из нескольких этапов.

Мастеров по изготовлению обуви называли – *етікші*. Едва ли не самой популярной была такая обувь как мягкие сапоги – *мәсі*, поверх которых надевались специальные калоши – *кебіс*. Сапоги украшались аппликацией из цветной окрашенной кожи и вышивкой. К сожалению, современных мастеров этой области нами не обнаружено.

Другим важным видом казахских ремесел, сопряженным с обработкой кожи, является традиция изготовления конской упряжи – *ер-тұрман*. Традиционные казахские седла принято делить на пять основных типов: восточный или найманский, центрально и североказахстанский, западный, семиреченский и сырдарьинский. При декорировании изделий мастера применяли технику черни, инкрустации, ажурной филигрании, гравировки и чеканки, штамповки и литья. Кроме своего прямого назначения, конская амуниция была обязательным элементом приданного казахской невесты. Этнографами зафиксировано множество случаев, где элементы конского снаряжения седло, уздечка и другие элемен-

ты сбруи применяются в различных обычаях, обрядах и лечебной практике.

Традиция изготовления конской упряжи живет и сегодня. Но, уже не тех масштабах, кои были раньше.

Мастер из Актобе – **Еркосай Абилов** уникален в своем многогранном мастерстве. Он в совершенстве владеет технологиями технологией изготовления уже забывающегося элемента нематериального культурного наследия как «бес-кару» (пять видов казахского оружия), а также казахских седел и другого снаряжения.

В особом ряду творчество жезказганского художника-ювелира и кузнеца **Ергазы Исатаева**, он является членом Союза художников РК, участник и призер различных международных и республиканских выставок и конкурсов. Работая с металлом, мастер из технологических приемов предпочитает старинную насечку. Специальным молотком на металле оставляется след. Это будущий орнамент, а затем в штрихи гравированного узора забивается тонкая серебряная проволока.

Изделия павлодарского мастера **Ержигита Токтарова** известны не только в Казахстане, но и далеко за пределами страны. Особое предпочтение мастер отдает процессу изготовления седел. Из разных видов казахских седел он вывел свой собственный и оригинальный «микс», который высоко ценится у любителей искусства и коллекционеров.

Жезказганский мастер **Далабай Оспанов** известен на всю округу своими уникальными комплектами конской амуниции, а своему мастерству он научился от отца и деда. К сожалению, Далабай Оспанов один из немногих кто практикуют этот элемент в целом регионе.

Сам же мастер изготавливает седла исключительно из натуральных материалов, используя только лучшее сырье. По словам мастера, седла для пастухов и для конских состязаний в корне отличаются. Но, многие наездники сейчас на это не обращают внимание и из-за этого часто лошади травмируются.

Нурлан Джакибаев – член Союза ремесленников РК, обладатель медали Ы. Алтынсарина, педагог-новатор, который прививает исконно казахское ремесло выделки кожи своим ученикам. Мастер владеет традиционной технологией выделки и окраски кожи, используя степной лайшайник – тна.

Среди них можно назвать Ергазы Исатаева, Даулета Шокпарова, Еркосая Абилова, Айдо-са Садыкова, Ержигита Токтарова, Далабая Оспанова и многих других. Многие из масте-ров потомственные и ведут отчет своего ма-стерства в нескольких поколениях.

Уникальным народным мастером по изго-товлению казахских седел можно назвать Рахымбергена Мырзахметова из Шиелийско-го района Кызылординской области. Мастер владеет технологией изготовления различных региональных седел.

К примеру, составное седло – құранды ер чаще всего встречается Кызылординской, Туркестанской, Карагандинской областях, а также в южных районах Акмолинской, Костанайской и Алматинской областей. Такое седло мастер собирает 18–20 деревянных деталей. Чаще всего мастер использует тополь, джиду, тальник.

Рыстан Сейфулла – потомственный мастер, владеет практически все видами обработки тра-диционных материалов: кожа, дерево, металл, кость и рог. Член Союза художников и Союза ремесленников Казахстана, победитель Конкур-са «Шебер» и обладатель сертификата «Знак ка-чества ЮНЕСКО».

Как показали полевые исследования, в на-стоящее время кожевенное ремесло в Казах-стане находится под высокой угрозой утраты жизнеспособности, так как обнаружено в об-следованных регионах лишь фрагментарно.

В основном мастера используют готовую выделанную кожу, из которой изготавли-вают различные изделия – посуду, *камчу* и сувенирные изделия. Снижение потребно-сти населения в изделиях из кожи имеет как естественные причины, некогда связанные с изменением уклада жизни и вытеснением их из обихода продукцией промышленного производства, так и отсутствием сегодня ма-стеров, владеющих древними технологиями выделки сырой кожи.

На настоящий момент практически все шку-ры домашних животных выбрасываются или отдаются за бесценок, то есть в стране прак-тически отсутствуют предприятия по перера-ботке шкур домашних животных.

По нашим полевым исследованиям, традици-онная выделка кожи из шкур домашних жи-вотных по старинной казахской технологии зафиксирована лишь у единичных мастеров (в основном из числа кандасов). Считаем си-туацию с этим видом ремесла угрожающей.

Humanity has been working with leather and fur since ancient times. Many nations have mastered various techniques for processing leather and animal skins for the subsequent manufacture of clothing, footwear, utensils and other necessities of life. Because Kazakhs have been breeding livestock since ancient times, they have always had plenty of raw materials for developing leather crafts. You can say with certainty that the ability of dressing and dyeing leather in different colours, and mastering the technique of stamping, patterned leather sewing called *teri öndeü* is one of the oldest forms of traditional Kazakh crafts.

The art of fur processing is no less ancient. The Kazakhs, like other peoples, used animal skins mainly for clothing, and leather to make shoes, crockery, horse harness, trunks, etc.

The earliest archaeological finds demonstrating skills in the processing of hides and furs on the territory of the country, namely in a number of areas of southern and central Kazakhstan, date back to the Palaeolithic period. Archaeological remains suggest that saiga, kulan, wild boar and others were the main game animals.

The ancients used knives, scrapers and scrapers to cut carcasses and process animal skins. Bone needles found here show that man was already skilled in sewing at that time. Gradual increase in hunting and the number of domestic animals gave rise to the improvement of such skills of ancient cattlemen. It is noteworthy that some animals and even wolf skins were removed from the whole (stocking). This method was especially widely practiced until the ethnographic present day, as practically every house had such a hunting trophy hanging in a prominent place. This gift was considered one of the most valuable in Kazakh culture.

Furs were used to make a variety of items, especially headdresses.

Specialists note that in the olden days, a headdress (in this case, a furry one) was used to identify a *zhüz* and the clan of its owner. The fur headdress is called *tymaq/malaqai* and was considered a sacred relic - it could not be exchanged, could not be twisted, stepped over, thrown, dropped, etc.

The outer garment made of foals' skins was especially popular. There were several variants of this clothing: the *zharġaq* was made from the skin of foals of a week's age, and the *qūlyn zharġaq* was considered the most expensive type of clothing. There were also coats made of foal skin of black colour called *qara qūlyn zharġaq*. The material, foal skins, was a valuable material that was known for its elasticity and durability.

The fur coats made of raccoon fur were also popular, called *janat ton*. The coat made of black and brown fox fur (*qara tülki ton*) and clothes made of camel skin (*bota ton*) were especially valued. Goat skins fur coats were also not uncommon – *qylqa zharġaq*. To make such coats, long hairs were pulled out and only undercoat was left, which gave the coat a special softness and tenderness. Goat down was valued for its heat conductivity and durability. In general, Kazakhs ascribed healing properties to fur and skins.

In addition to raccoon and beaver, nomads used other kinds of fur-bearing animals – wolves, foxes and others. The fur jackets were made of them – *qaptama* and *qamzolsha*. Hides of domestic animals were also processed and made of them a variety of products. Hides of young animals were popular, which was used to make outerwear for children and women. Even each type of skin, depending on the age of the animal, had its own name, for example, the skin of a newborn lamb – *eltiri* (merlushka lamb), two or three month old lamb – *däleki* (still-born calf-skin), six-year old – *señseñ* (lamb's wool).

Masters made shoes, crockery, horse harnesses, belts and many other items from different kinds of leather. The most commonly used leather was camel, horse or bull skin. The process of preparing the material – skin was very long and involved soaking it in a special solution of sour milk. The hides were used to make a variety of vessels, which were made by special craftsmen – smokers.

Embossing is one of the popular techniques of Kazakh leatherworkers. This technique was used to decorate tableware and other leather goods. The set of leather utensils includes a könek bucket designed for milking mares. For koumiss and shubat drinks, masters made such utensils as torsyq, which was usually taken on a journey. Its openwork decoration was especially refined.

Another type of leather crockery was the saba (bourduk), which was made from horse hide (leather). The saba had a volume of up to 100 litres. Another type of leather crockery was the mes. It was made of a whole goat skin and was used to store and carry liquid food – qymyz, shubat and ayran. As a rule, the process of making such utensils involved a complicated technological process, consisting of several stages.

The shoe makers were called etikshi. The most popular shoe was a pair of soft boots – mäsi, which were covered with special galoshes – kebis. The boots were decorated with dyed colored leather applications and embroidery. Unfortunately, we have not found any modern masters in this area.

Another important type of Kazakh craftsmanship associated with leather processing is the tradition of horse harness - yer-türman. Traditional Kazakh saddles are divided into five main types: eastern or nayman, central and north Kazakhstan, western, semirechen and Syrdarya. Masters of art used niello, inlay, filigree, engraving, embossing, stamping and casting to decorate their pieces. Apart from the function of the horse harness, it was an obligatory element of a Kazakh bride's dowry. Ethnographers registered many cases where elements of horse harness – saddle, bridle and other elements of harness were used in various customs, ceremonies and healing practices.

The tradition of horse harness is alive today. However, it is not on the same scale as in the past.

The master from Aktobe, **Erkosay Abilov**, is unique in his multi-faceted craftsmanship. He has mastered the technology of making a now forgotten element of intangible cultural heritage - the "bes-qaru" (five types of Kazakh weapons), as well as Kazakh saddles and other equipment.

The work of the Zhezkazgan jewellery artist and blacksmith **Ergazy Isataev** is a special case in point, he is a member of the Union of Artists of the Republic of Kazakhstan, a participant and prizewinner in various international and national exhibitions and competitions. When working with metal, the craftsman prefers the old-fashioned notching technique. A special hammer is used to leave a mark on the metal. This is the future ornament, and then a thin silver wire is hammered into the strokes of the engraved pattern.

The products of the Pavlodar craftsman **Yerzhigit Toktarov** are known not only in Kazakhstan, but also far beyond the country's borders. The master gives special preference to the process of making saddles. From various kinds of Kazakh saddles he has developed his own and original "mix", which is highly valued by art lovers and collectors.

Zhezkazgan master **Dalabai Ospanov** is known throughout the region for his unique sets of horse ammunition, and he learned his craftsmanship from his father and grandfather. Unfortunately, Dalabai Ospanov is one of the few who practice this element in the whole region.

The master himself makes saddles solely from natural materials, using only the best raw materials. According to the master, saddles for shepherds and saddles for equestrian competitions are fundamentally different. But, many riders nowadays do not pay attention to this and because of this horses are often injured.

Nurlan Dzhakibayev is a member of the Union of Artisans of the Republic of Kazakhstan and holder of the Y. Altynsarin Medal. The master mastered traditional technology of dressing and dyeing leather using steppe lichen, tna.

These include Yergazy Isataev, Daulet Shokparov, Erkosai Abilov, Aidos Sadykov, Yerzhigit Toktarov, Dalabai Ospanov and many others. Many of the masters are hereditary and trace their skills back several generations.

Rakhymbergen Myrzakhmetov from Shiyeli district, Kyzylorda region, is a unique folk craftsman in the manufacture of Kazakh saddles. The master has mastered the technology of making various regional saddles.

For example, a composite saddle – qürandy er – is most commonly found in Kyzylorda, Turkestan and Karaganda oblasts, and in the southern regions of Akmola, Kostanai and Almaty regions. Such a saddle is assembled by a craftsman with

18-20 wooden parts. Most often the master uses poplar, oleaster and sier-bed.

Rystan Seyfulla is a hereditary craftsman, skilled in almost all types of processing traditional materials: leather, wood, metal, bone and horn. He is a member of the Union of Artists and the Union of Artisans of Kazakhstan, winner of the "Sheber" Competition and holder of the UNESCO Seal of Excellence certificate.

As the field research has shown, at present the leather craft in Kazakhstan is at high risk of losing its viability, as it is found only in fragments in the surveyed regions.

Masters mainly use finished dressed leather, which is used to produce various items, such

as crockery, qamshy and souvenir items. The decline in demand for leather goods has both natural causes, once connected with changes in the way of life and their displacement from use by industrial products, and the current lack of craftsmen mastering the ancient technology of making rawhide.

At present, almost all domestic animal skins are discarded or given away for next to nothing, i.e. there are virtually no enterprises for processing domestic animal skins in the country.

According to our field research, traditional dressing of skins from domestic animal skins according to ancient Kazakh technology has been recorded only among single craftsmen (mainly from among Qandas). We consider the situation with this type of craft to be threatening.

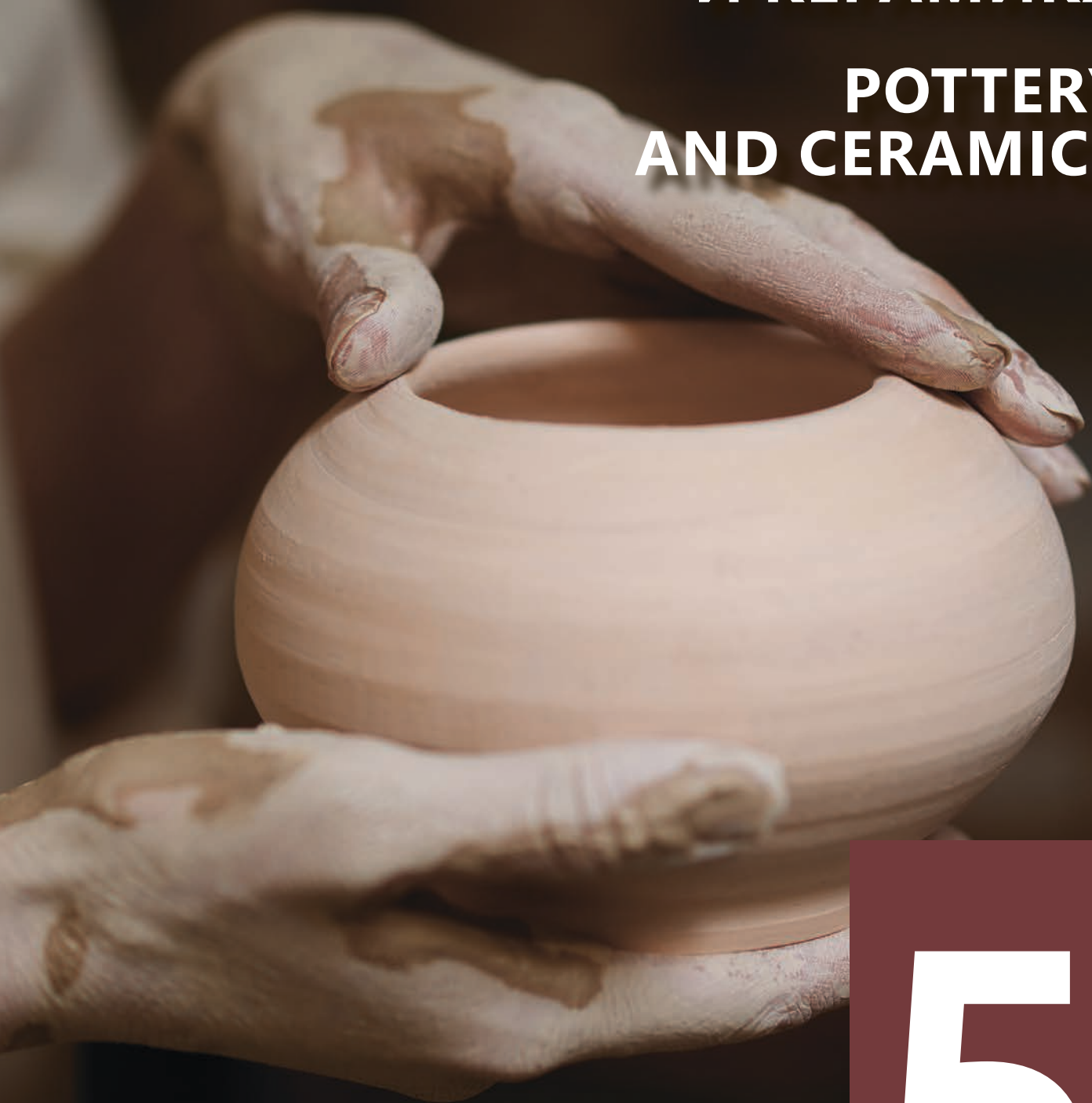

**ҚЫШ-ҚҰМЫРА ӨНЕРІ
ЖӘНЕ КЕРАМИКА**

**ГОНЧАРНОЕ РЕМЕСЛО
И КЕРАМИКА**

**POTTERY
AND CERAMICS**

5

Саз-балшық – адамзаттың тұрақты серігі және әлем тарихының куәгері. Бұл саз балшық құдайларды бейнелеуге, ыдыс-аяқ пен басқа да құтыларды жасауға, қарапайым әшекейлерді жасауға және алғашқы қолдан жасалған тұрғын үйлерді салуға арналған алғашқы материал болды. Қазақстанның керамика өнері оның тарихымен құрдас. Керамиканың бай дәстүрлері Ұлы Даланың негізгі оқиғаларын бейнелейтін «айнаға» айналды. Оңтүстік Қазақстанның өңірлері қыш және керамика өнерінің бастапқы орталықтары болып табылады.

Алғашқы керамикалық бұйымдар біздің дәуірімізге дейінгі XV–VIII ғасырларда Андронов мәдениеті дәуірінде пайда болды. Жұқа қабырғалы ыдыстар тек қолмен, көбінесе таспа әдісімен, саз массасының бір бөлігінен қабырғаларды сығу арқылы сирек жасалған. Мұндай ыдыс-аяқтар қашаумен әшекейленген, ал боялған керамика кейінгі кезеңде ғана пайда болады. Ыдыс формаларының эргономикасы мен тектоникасы жалпы дала мәдениетінің және әсіресе тұрғын үйлердің эволюциясына сәйкес өзгерді. Қола дәуірінде осы кезеңдегі барлық керамикалық бұйымдарды ерекшелейтін геометриялық стиль – ерекше ою-өрнек коды қалыптасты.

Болашақта андроновтық геометриялық ою-өрнектің семантикасы одан кейінгі сақ, түркі және кейінірек қазақ мәдениеттерінің қолданбалы өнерінің маңызды негізіне айналады.

Түркі дәуірінде қыш өнері негізінен Қазақстанның оңтүстік және оңтүстік-батыс өңірлерінде кеңінен таралған, мұнда көрші халықтардың жылтыратылған қыш бұйымдарын жасаудағы ортаазиялық дәстүрлерінің күшті әсері сезілді. Тарихи шежірелерде қолөнер шеберханаларынан тұратын тұтас кварталдары бар гүлденген қалалар сипатталған. Отырар және Тараз қыш мектептері Даладан тысқары жерлерге белгілі өзіндік ерекше стилімен ерекшеленді.

Сібір, Кавказ, Иран және Византиямен тұрақты мәдениетаралық байланыстар болды. Ыдыстардың пішіні, оларды жасау және безендіру тәсілі бойынша әртүрлі қыш және керамикалық мектептердің әсерін байқауға болады. Мәселен, Тараз мектебінің жылтыратылған керамикасында Таяу Шығыстың ерте ислам өнерінде кең таралған граффито әдісі жиі қолданылған.

XV ғасырда «Тимуридтер стилі» барлық жерде үстемдікке ие болды. Ол іс жүзінде ыдыстың бір түсті ішкі кеңістігімен сипатталады. Ақ ангобтағы кобальт реңктері басым түс болған, үстіне көгілдір-көкшіл глазурь жағылған, бұл бірден басқалардың фонынан мұндай қыш бұйымдарды ерекшелендіреді.

XVI ғасырда керамика үш түске боялған, бірақ ақ ангобта кобальт өрнектерінің дәстүрлері әлі де күшті. Ою-өрнектер кейде тостағанның түбіне салынады, жүзім мен өркендердің, мақта бүршіктерінің, гүл бұталарының, жапырақтары мен гүлдері бар бұтақтардың және т.б. өсімдік нақыштары басым бола бастайды. Геометриялық нақыштар нақты айқындалмайды.

Бұл кезде Түркістанда (Ясыда) сырлы керамикаға маманданған ірі қыш өндірісінің орталығы қалыптасты. Түс көк-жасыл реңктерде сақталды. Бірақ кейде бірегей және керемет сары түсті керамика үлгілері де кездеседі.

XVII ғасырда шеберлер біртіндеп кобальт кескіндемелерінен бас тартады. Олардың орнына ақ глазурьдегі қара қоңыр марганец, ал кейінірек сары глазурьдегі жасыл бояу ауыстырылады. Бұл Ұлы Жібек жолы бойындағы сауданың әлсіреуіне және кобальтты сатып алу мен қымбатшылығына байланысты болуы мүмкін.

Түркістандық шеберлердің ою-өрнектерінің композициялық әдістері ерікті емес, керамикалық әшекейлеудің ортаазиялық және түркістандық түрлерінде қабылданған әдістерге бағынышты (зоналық және центрлік принцип). Сонымен, егер бір жағдайда композиция бүкіл бетті толтыра алса, басқаларында тек белгілі бір аумақтар – бүйірлерді жиектеу, орталықтандыру, бетті бөліктерге бөлу және т.б. болды. Әрине, сол немесе басқа тәсілді қолдану бұйымның ерекшеліктеріне, оның пішіні мен мақсатына, сонымен қатар қышшының шеберлік деңгейі мен шығармашылық қалауына байланысты болды.

Түркістан қыш ыдыстарындағы ою-өрнек ыдыс бетінің едәуір бөлігін алып жатқанымен, ол оның пішінін сіңірмейді, ал ежелгі нақыштар мен қанық бояулар үйлесімі әлі күнге дейін сиқырлы және ғұрыптық мағыналардың ізін сақтап келеді.

XVIII ғасыр Қазақстандағы саяси, әлеуметтік және экономикалық жағдайдың күрделенуімен сипатталады, керамика өндірісінің тарихи орталықтары болып табылмайтын солтүстік және батыс облыстардың рөлі едәуір артып келеді. Мәдени магистральдардың оңтүстіктен солтүстікке ауысуы жалпы күйдіру және сәндеу сапасының күрт нашарлауына, керамикалық кескіндемелердің жеңілдетілуіне әкелді. Өткен ғасырдың керамикасына тән иілімділік пен нәзік талғам іс жүзінде жойылды. Жергілікті керамика өндірісінің кері кетуінің негізгі себептерінің бірі – сырттан әкелінетін ресейлік керамика үлесінің күрт өсуі және жергілікті шеберлердің қыш бұйымдарын ығыстыра бастаған нарықтың импорттық тауарлармен толып кетуі. Өкінішке орай, жергілікті өндірушілер мұндай бәсекелестікке төтеп бере алмады.

Алайда, Түркістан оазисінің көптеген археологиялық зерттеулері бұл өлкедегі соңғы орта ғасырлардағы қазақ керамика өнерінің кәсіби сипаты туралы айтады, мұнда әрбір көрнекті шебердің дерлік өзіндік стилі, тіпті мөрі (өндірушінің атаулы белгісі) болған. Мысалы, Қазақстанның ежелгі қалалары – Сығанақ, Тараз, Түркістан және т.б. археологиялық зерттеулер қыш құмырашылардың тұтас кварталдарының бар екенін көрсетті, бұл қолөнердің осы түрінің бұрынғы белсенділігі мен оның табыстылығын тағы да атап көрсетеді. Ыдыс-аяқтар негізінен ішкі нарықты қанағаттандыру үшін және ішінара экспортқа шығарылды. Балшықтан орасан зор санитарлық-гигиеналық бұйымдар – ташнау, дәстүрлі гидротехникалық жүйенің элементтері – кәріздер, ал ертеректе кішігірім салттық бұйымдар – құдайлардың, жануарлардың фигуралары және т. б. жасалды.

Керамика (қыш ыдыс) көптеген рәсімдер мен ғұрыптардың тұрақты тақырыбы болғанын айта кеткен жөн. Отбасы өміріндегі әрбір маңызды оқиғаға үлкен табақ жасалған – бұл мерекеге сәйкес келетін арнайы ою-өрнектермен безендірілген той леген. Жалпы қолөнердің барлық өкілдері сияқты құмырашылар да халық арасында лайықты құрмет пен қошеметке ие болды. Әлемнің кез келген дәстүрлі мәдениетінің қолөнер феноменіне (бұл

жағдайда көркем керамика өнері) тереңірек үңілсек, адам денесінің саз балшықтан жасалуының ғарыштық сюжеттің мифопоэтикасы қандай да бір сазды зат, мейлі ол ыдыс-аяқ, музыкалық аспап немесе басқа нәрсе жасалған кезде жер жазықтығына проекцияланатынын көреміз. Бұл миниатюрадағы Жаратылыс әрекетінен басқа ештеңе емес, шебер қолөнерші Жаратушы ретінде әрекет етеді.

Болашақта керамика тоқырауға ұшырайды және тек XX ғасыр оның дамуына жаңа серпін береді. Бірақ, қазірдің өзінде басқа форматта: кеңестік кезеңде керамика қолданбалы өнердің басқа түрлерінен гөрі көптеген ізашарлық ізденістер мен көркемдік эксперименттерді бастан өткерді. «Формасы бойынша ұлттық» өнер жасалды, бірақ мазмұны жағынан социалистік болды, яғни жалпы дәстүрлі мәдениетке кері әсер еткен жаңа технологиялар енгізілді.

Қазіргі таңда «ұлттық» немесе «оңтүстік» бағыт Отырар, Тараз, Түркістан, Қызылорда қыш мектептерінің тарихи үлгілеріне барынша жақын болуға тырысуда. Бұл мектеп шеберлерінің жұмысы XIX–XX ғасырдың басында дамуы тоқтаған дәстүрлі жылтыратылмаған оюлы керамиканың гүлденген кезеңінің жалғасы болып табылады.

«Ұлттық» керамика мектебінің көрнекті өкілдері Марат Сәрсәбаев, Әлиасқар Мұсаев, Абай Рыспаев, Олжабай Шолахов бұл өнердің өңірлік ерекшеліктерін шабытпен жандандыруда. Бұл құмырашылардың әрқайсысының өз тәжірибелерімен бөлісетін шәкірттері бар. Қолөнер шеберлерінің қолынан шыққан қызыл-сары жылтыратылған құмыралар, түбектер, шырағдандар, шағын иілімді өнердің фольклорлық бейнелері өзінің нәзік талғамымен және дәстүрлі пішіндер мен декордың жаңа ырғақты және тектоникалық нұсқаларымен ерекшеленеді.

Алайда, қыш бұйымдарын жасаудың көптеген технологиялары айтарлықтай өзгеріске ұшырады, өкінішке орай, глазурь жасаудың дәстүрлі технологиясы іс жүзінде жоғалып кеткенін мойындауымыз керек.

Марат Сәрсәбаев – Сығанақ, Отырар, Тараз және Түркістан қазбаларынан табылған жәдігерлердің көшірмелерін жасаумен белсенді айналысатын белгілі қыш шебері. Көптеген халықаралық және республикалық көрмелердің қатысушысы.

Оңтүстік өңірлердегі қыш құмыра жасаушыларының төл өнерін жаңғырту үдерістерінде белгілі шымкенттік шебер Кендібай Қарабдоловтың қызметі ерекше орын алады. Шебер «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында бірнеше жыл бұрын жерасты жеті метр тереңдікте орналасқан және жерасты мешітінен, қыш шеберханасынан, тұрақты жұмыс істейтін керамика көрмесінен және дәстүрлі қазақ музыкалық аспаптарын, оның ішінде керамикалық аспаптарды пайдалана отырып, этнографиялық концерттерге арналған үй-жайдан тұратын «Этномузей-Қылуат» құрған болатын. Шебер Отырар қалажұртының қазбаларына археологиялық экспедицияларға қатысып, саз бұйымдарын жасаудың көне технологиясын өз еңбектерінде жаңғырта білді. Шебер өз миссиясын тек дәстүрлі керамикалық бұйымдарды жаңғыртудан ғана емес, білім мен тәжірибені балаларға беруден көреді. Жастарды этникалық өнерге жан-жақты баулу – Қ. Қарабдоловтың басты міндеті. Бүгінгі таңда оның мұражайы белсенді және бай мәдени өмірдің орны болып табылады, оны мектеп оқушылары, студенттер, ғалымдар және ежелгі дәуірді жақсы көретіндер, сондай-ақ туристер тамашалайды. Шеберге қыш өнерін жаңа бастаған, бірақ қазірдің өзінде сенімді қадамдар жасап келе жатқан ұлы Ерболат Кендібайұлы белсенді түрде көмектеседі.

Кендібай Қарабдолов – әмбебап шебер, қыш құмырашы және көне технология бойынша саздан музыкалық аспаптар жасаушы. Оның шеберханасы мен мұражайы Шымкент қаласының тұрғындары мен қонақтарының сүйікті орны болып табылады.

Дәстүрлі қыш өнерінің жарқын тасымалдаушылары арасында бірегей түркістандық шебер Абай Рыспаев ерекше көзге түседі. Оның жұмысының ерекшелігі – дәстүрлі технология мен ескі үлгілерге сәйкес керамикалық бұйымдар жасау. Шебер тек ең жақсы және иілмелі деп саналатын жергілікті сазды ғана пайдаланады. Шебер оны ерте көктемде Арыс өзенінің түбінен жинайды, содан кейін сазды ескі технология бойынша ұзақ уақыт өңдейді. Абай Рыспаевтың өнімдері түпнұсқалығы мен орындалуының жоғары деңгейі үшін ЮНЕСКО-ның «Сапа белгісімен» белгіленген.

Соңғы кезде дәстүрлі музыканттар арасында саз балшықтан жасалған музыкалық аспаптар: сазсырнай, үскірік, тастауық ерекше таны-

мал болды. Сазсырнай – ұзындығы 12-15 см, диаметрі 9-10 см болатын жұмыртқа пішінді сыбызғы тәрізді үрмелі аспап. Аспаптың сау-сақтарға арналған алты тесігі бар: бір жағында бесеуі, екінші жағында бір. Соңында музыкант үрлейтін тағы бір тесік бар. Аспапта «мөлдір, жеңіл» тембр бар, оның нәзік және ерекше дыбысы бар. Онда орындаушылар даладағы самал желдің есуін, құлын тұяғының дүбірін, судың сыңғырын және шөптің жай сыбдырын «бейнелей алады».

Қазақтың музыка мәдениетіндегі сазсырнайға байланысты саз балшықтан жасалған үскірік пен тастауық. Бұл еліктеу аспаптары құстардың дауысына, жануарлардың сайрауына музыкалық еліктеу үшін қызмет етті; олардың кейбіреулері табиғат құбылыстарын да бейнелей алады: боранның, дауыл және желдің гуілі.

Қазіргі таңда сазсырнай ұзақ уақыт ұмытылғаннан кейін қайта жаңғырып, оны меңгеруге талпынған жас орындаушылар көбейіп келеді. Рас, оларды жасайтын шеберлер онша көп емес. Олардың ішінде: Жайлау Таласов (Сағыз стансасы), Кендібай Қарабдолов, Ғазиз Жұмабеков және басқалар.

Саздан музыкалық аспаптарды жасау және ойнаудың дәстүрлі өнерін насихаттау мен ілгерілетуге белсене атсалысып жүрген жас шеберлер мен музыканттардың бірі, жезқазғандық шебер Азамат Бақия. Оның жеке коллекциясында 1500-ден астам көне музыкалық аспаптардың үлгілері бар.

Таласов Жайлау – қыш шебері. 2000 жылы қолданбалы өнер шебері ретінде Атырау облысы әкімінің сыйлығының иегері атанды, шығармалары көпшілікке танымал.

Қазіргі уақытта Қазақстанда бірнеше жоғары оқу орындары мен колледждердің базасында керамика өнеріне кәсіби даярлау жүзеге асырылуда. Олардың кейбіреулері дәстүрлі бағыттарға маманданған, ал басқалары басқа мәдениеттердің сан алуан көркемдік тәжірибесіне сүйене отырып, ескі мен жаңаны синтездеуге ұмтылады.

Қыш өнері сұлулықпен таныстырудың тамаша тәсілі ғана емес, сонымен қатар арт-терапияның тиімді әдісіне айналууда. Алайда, тиісті назар аударылмаған жағдайда, негізінен Оңтүстік Қазақстанға тән дәстүрлі қыш өнері ұмыт қалуы мүмкін.

Глина – спутник человека с древнейших времен, именно из нее он начал изготавливать свою первую посуду, строить жилище и создавать украшения. Судя, по археологическим исследованиям глиняные изделия появляются на территории Казахстана уже в андроновскую эпоху, в XV–VIII веках до н.э. Это в большинстве случаев, сосуды, технически они изготавливались ленточным способом или из цельного куска глиняной массы путем выдавливания стенок. Разумеется, что эргономика и тектоника форм сосудов видоизменялась в соответствии с эволюцией степной культуры.

В эту эпоху, благодаря украшению керамики сформировался особый орнаментальный код – геометрический стиль. Позднее семантика андроновского геометрического орнамента станет важной основой прикладного искусства других культур Казахстана – сакской, тюркской и, позже, казахской. Сам орнаментальный декор наносился на сырую поверхность изделия простыми резцами или зубчатыми штампами.

Для историков культуры традиции керамического искусства стали своеобразным «зеркалом», отражающим ключевые события Великой Степи, а истинными центрами гончарного дела и керамического искусства стали регионы Южного Казахстана.

Исследуя, состав самых разнообразных глиняных черепков археологи реконструируют не только технологические особенности изготовления, но и состав глиняной массы. В одних регионах она может содержать раковины (приаральский регион), а в других: песок, шерсть или шамот.

Гончарное дело Казахстана, развиваясь активно воспринимало все новшества ремесла, а лучшие образцы керамики попадали в страну благодаря Великому Шелковому пути. Специалисты говорят о иранском, китайском и даже японском влиянии на местную керамику. Та-

ким образом, мастера стремились создавать не только практичные, но и привлекательные изделия, окрашивая их в разные цвета и покрывая глазурью.

Это ремесло в тюркскую эпоху наибольшее распространение получило в южном и юго-западном регионах. На изделиях этих регионов ощущается сильное влияние поливной керамики Центральной Азии. Исторические хроники описывают цветущие древние казахстанские города, а их археологические исследования выявили целые кварталы гончаров и ремесленных мастерских.

Постепенно, с течением времени сформировались отарская, таразская и туркестанские средневековые школы керамики, которые отличались самобытным стилем, известным далеко за пределами Степи. К примеру, мастера таразской школы часто использовали метод графито в поливной керамике, который был широко распространен в раннеисламском искусстве Ближнего Востока.

При археологических исследования Оттарского оазиса обнаружено огромное количество всевозможной керамической посуды – сосудов, кувшинов, блюд, чаш и т. д., покрытых тонкой зеленой и голубой глазурью, которые орнаментированы зооморфным, геометрическим и растительными узорами. Специалисты до сих пор не могут разгадать секреты изготовления некоторых видов глазури, например, голубой.

В XV веке преобладающим стал «тимуридский стиль». Его прежде всего отличает особый колорит, который придавался благодаря оттенкам кобальта на белом ангобе, а сверху наносили сине-бирюзовую поливную глазурь. Позднее, в следующий век (XVI в.) керамике стали расписывать уже тремя цветами, но, по-прежнему были сильны и традиции кобальтовых узоров на белом ангобе. Орнаментация стала наноситься не только на явную видимую поверхность изделий, но и на дно сосудов. Преобладающими стали растительные мотивы, особенно мотивы виноградных лоз и побегов, цветочных кустов, веточек с листьями и цветами и т. д. В свою очередь, здесь геометрические мотивы не столь популярны как раньше.

В развитое средневековье формируется одна из ярких и самобытных школ казахстанской керамики – туркестанская. Город Ясы (Туркестан) стал крупным центром гончарного производства. Здесь мастера изготавливали глазурованную и неглазурованную керамику в достаточно крупных объемах. При раскопках

города также обнаружены целые кварталы гончаров с печами большой производственной мощностью. Туркестанская глазурованная керамика в своей массе характеризуется сине-зеленым колоритом, встречаются и образцы уникальной и эффектной желтофонной керамики.

К XVII веку гончары стали отказываться от кобальтовых росписей, на их смену приходит темно-коричневый марганец на белой глазури. Постепенно стала превалировать зеленая роспись на желтой глазури. Вероятнее всего, этот процесс связан с ослаблением торговли по трассе Великого Шелкового пути и дороговизной кобальта.

При всей каноничности композиционных приемов, выработанных в лоне общего среднеазиатского стиля – зонный и концентрический принцип орнаментального декора туркестанские мастера варьировали различными способами оформления поверхности изделия. Например, если в одном случае композиция может заполнять всю поверхность, то в других только определенные участки – борта. В целом, композиция может размещаться центрировано, членить поверхность на части и др.

Разумеется, что декор зависит от формы и назначения изделия и обусловлен уровнем мастерства и творческого воображения гончара. Орнамент как правило, наносился на значительную поверхность изделия, но не поглощал собой всю форму. Немаловажную роль в орнаменте керамических изделий имеют магические и ритуальные смыслообразы орнаментальных узоров. На стенах старинных изделий можно встретить даже метки авторства конкретного мастера (именные печати).

Осложнение политической, социальной и экономической обстановки в Казахстане в XVIII в. привело к угасанию традиций гончарного дела в его исконных центрах. Наблюдается своеобразный перенос культурных магистралей с юга на север, что в конечном счете привело к резкому ухудшению качества обжига и упрощению росписи. Стала исчезать пластика, тонкий вкус и особый колорит местной керамики. Другой причиной регресса местного производства стал ввоз в огромном объеме российской керамики и, в целом местный рынок стал активно насыщаться импортным товаром. Это в конечном счете привело к вытеснению с рынка продукции местных мастеров. С такой конкуренцией местные производители, к сожалению, не справились.

Вместе с тем, археологические исследования городов туркестанского оазиса говорят о профессиональном характере гончарного ремесла в средневековье. Местная посуда покрывала потребности внутреннего рынка и частично вывозилась на экспорт.

В этот период еще жива традиция изготовления керамической посуды для особых торжественных случаев в семье и общине, путем ее заказа у опытного мастера. Тому пример и название одного вида посуды – той ляген (ляган), которое изготовлялась исключительно по заказу для торжественного случая, например – рождение ребенка.

Кроме поливных изделий, мастера изготавливали санитарно-гигиенические изделия – *ташнау*, элементы традиционной гидротехнической системы – *кяризы*, а в более ранний срок и мелкие ритуальные изделия – фигуры божеств, животных и т.д.

Искусные гончары, как и представители других ремесел традиционно пользовались большим уважением и почетом у населения. Постепенно к XX веку исконные традиции гончарного дела практически перестали существовать, а многие технологии сегодня считаются утерянными.

С развитием профессионального художественного образования стал создаваться новый вид искусства – «национальное по форме», но социалистическое по содержанию. Что негативно отразилось на исконной традиции, которая практически исчезла в кон. XIX – нач. XX вв.

В настоящее время наблюдается стремление мастеров к возрождению традиционного гончарного ремесла. Именитые представители «национальной» школы керамики Марат Сарсебаев, Алиаскар Мусаев, Абай Рыспаев, Олжабай Шолахов вдохновенно его возрождают. У каждого из этих гончаров есть ученики, с которыми они щедро делятся опытом.

Красновато-желтые лощеные кувшины, горшки, подсвечники, фольклорные образы малой пластики, выполненные мастерами, отличаются тонким вкусом и новыми ритмическими и тектоническими вариантами традиционных форм и декора. Однако, многие технологии изготовления гончарных изделий претерпели значительную трансформацию.

Марат Сарсебаев – известный мастер-керамист, активно занимается изготовлением копий артефактов, обнаруженных на раскопках Сыганака, Отыра, Тараз и Туркестана. Участник многих международных и республиканских выставок.

Большой вклад в возрождение и популяризацию гончарного ремесла вносит известный шымкентский мастер Кендыбай Карабдолов. Много лет назад мастер создал «Этномузей-Кылуе». В структуру музея входят подземная мечеть, которая находится под землей на глубине семи метров, гончарная мастерская, постоянно действующая выставка керамики, музыкальных инструментов и помещение для этнографических концертов.

К. Кабдолов активно участвует в археологических экспедициях в раскопках городища Отрар, в которых он изучает старинные образцы и стремится к воссозданию аутентичных форм. Свою миссию мастер видит не только в возрождении традиционной керамики, но в передаче знаний и опыта подрастающей молодежи.

Сегодня его музей является местом активной и насыщенной культурной жизни, его посещают школьники, студенты, ученые и просто любители старины, а также туристы. Мастеру активно помогает его сын, начинающий, но уже делающий уверенные шаги в гончарном деле мастер – Ерболат Кендыбайулы.

Кендыбай Карабдолов – мастер-универсал, гончар и изготовитель глиняных музыкальных инструментов по старинной технологии. Его мастерская и музей излюбленное место посещения горожан и гостей Шымкента.

Среди ярких носителей традиционного гончарного искусства выделяется уникальный туркестанский мастер – Абай Рыспаев. Особенность его творчества – создание керамических изделий по традиционной технологии и старинным образцам. Мастер использует исключительно местную глину, которая считается самой лучшей и пластичной. Собирает ее мастер ранней весной на дне реки Арысь, впоследствии глина долго обрабатывается по старинной технологии. Продукция Абая Рыспаева за подлинность и высокий уровень исполнения отмечена Знаком качества ЮНЕСКО.

В круг деятельности гончаров, помимо отмеченных входит и изготовление традиционных музыкальных инструментов из глины: сазсырной, үскірік и тастауық. Это духовые инструменты (тип свирели). Сазсырной имеет яйцевидную форму и в длину составляет 12–15 см, а диаметре – 9–10 см. Инструмент имеет шесть отверстий разной величины: с одной стороны, пять и с другой – одно. На торце имеется еще одно отверстие, куда дует музыкант. При всей

простоте конструкции инструмент способен «изобразить» дуновение легкого степного ветра, топот копыт лошадей, плеск воды и тихий шелест травы. Специалисты считают, что сазсырной обладает светлым тембром, у него нежный и необычный звук.

Үскірік и тастауық также лепились из глины. Их специалисты называют родственными сазсырной и инструментами-подражалками, которые могут имитировать голоса птиц, крики животных, а также воспроизводить природные явления: вой вьюги, бурана и ветра.

После долгого забвения *сазсырной* сейчас переживает определенное возрождение, все больше и больше молодых исполнителей стремятся овладеть им. Правда, мастеров, их изготавливающих не так много. Среди них: Жайлау Таласов (станция Сагиз), Кендыбай Карабдалов, Газиз Жумабеков и другие.

Один из молодых мастеров и музыкантов, активно занимающийся популяризацией и продвижением традиционного искусства изготовления и игры на глиняных музыкальных инструментах жезказганский мастер Азамат Бақия. В его частной коллекции собрано более 1500 старинных образцов музыкальных инструментов.

Жайлау Таласов – мастер гончарного дела. В 2000 году стал обладателем премии акима Атырауской области, его работы узнаваемы и пользуются популярностью у населения.

На данный момент в Казахстане осуществляется профессиональное обучение искусству керамики на базе нескольких высших учебных заведений и колледжей. Многие художники и мастера стремятся к синтезу старого и нового, привлекая разнообразный художественный опыт других культур. Сегодня гончарное искусство как таковое становится не только превосходным способом приобщения к красоте, но и действенным методом арт-терапии. Однако, это совсем другой ракурс.

Наш же фокус все-таки традиционное гончарное дело Южного Казахстана, которое при недолжном внимании может уже скоро уйти в небытие и остаться лишь на страницах публикаций. Поэтому казахстанское традиционное гончарное ремесло квалифицируется как требующий срочной охраны элемент НКН.

Clay has been a companion of man since ancient times: it was from clay that man began to make his first crockery, to build his home and to make his jewellery. Judging by archaeological investigations, clay products appeared in the territory of Kazakhstan in Andronov era, 15th–8th centuries B.C. These are mostly vessels, technically they were made by tape or from a single piece of clay mass by squeezing out the walls. It goes without saying that the ergonomics and tectonics of the forms of the vessels varied in accordance with the evolution of the steppe culture.

During this epoch, a special ornamental code – geometric style – was formed thanks to the ceramics ornamentation. Later the semantics of Andronovo geometric ornament would become an important basis of applied art of other cultures of Kazakhstan – Saka, Turkic and, later, Kazakh. The ornamental decoration itself was applied to the raw surface of the product with simple cutters or toothed stamps.

For cultural historians the traditions of ceramic art became a kind of «mirror», reflecting the key events of the Great Steppe, and the original centres of pottery and ceramic art were the regions of South Kazakhstan.

By examining the composition of a wide variety of clay shards, archaeologists reconstruct not only the technological features of production, but also the composition of the clay mass. In some regions it may contain shells (the Aral Sea region), while in others it may contain sand, wool or chamotte.

Pottery in Kazakhstan, developing actively perceived all innovations of the craft, and the best samples of ceramics came to the country thanks to the Great Silk Road. Experts speak about Iranian, Chinese and even Japanese influence on local ceramics. Thus, craftsmen sought to create not only practical but also attractive products, painting them in different colours and coating them with glazes.

This craft was most widespread in the southern and southwestern regions during the Turkic era. The influence of irrigated pottery from Central Asia is strong in these regions. Historic chronicles describe blossoming ancient Kazakh towns, and their archaeological research has revealed entire neighbourhoods of potters and craft workshops.

Gradually, over time, the Otrar, Taraz and Turkestan medieval schools of ceramics emerged, distinguished by their distinctive style, known far beyond the borders of the Steppe. For example, masters of the Taraz school often used the graffito method in glazed ceramics, which was widespread in the early Islamic art of the Middle East.

During the archaeological research of Otrar oasis a huge amount of all kinds of ceramic dishes – vessels, jugs, dishes, bowls, etc., covered with fine green and blue glaze, which are ornamented zoomorphic, geometric and floral patterns was discovered. Specialists are still unable to unravel the secrets of making some types of glaze, such as the blue one.

In the 15th century, the “Timurid style” became predominant. It is first and foremost distinguished by its special colouring, which was given by shades of cobalt on white engobe, and a blue and turquoise glaze was applied on top. Later, in the 16th century, ceramics were decorated with three colours, but the tradition of decorating patterns with cobalt on white engobe was still strong. The ornamentation was applied not only to the visible surface of the items, but also to the bottom of the vessels. Plant motifs became predominant, especially motifs of grapevines and shoots, flower bushes, twigs with leaves and flowers, etc. In turn, geometric motifs are not as popular here as before.

In the developed Middle Ages one of the brightest and most original schools of Kazakh ceramics was formed – Turkestan ceramics. The city of Yasy (Turkestan) became a large centre of pottery production. Masters manufactured glazed and unglazed pottery in rather large volumes here. At excavation of the city whole quarters of potters with kilns of big production capacity were also found. Turkestan glazed ceramics in its mass is characterized by blue-green colouring, there are also examples of unique and spectacular yellow-toned ceramics.

By the seventeenth century, potters began to abandon cobalt paintings, to be replaced by dark brown manganese on a white glaze.

Gradually green painting on yellow glaze became predominant. This process is most probably due to the weakening of trade along the Great Silk Road route and the high cost of cobalt.

With all the canonicity of compositional techniques developed in the common Central Asian style – zone and concentric principle of ornamental decoration, Turkestan masters varied in the way they decorated the surface of the product. For instance, while in one case the composition may cover the entire surface, in another case it covers only certain areas – the sides. In general, the composition can be placed centrally, divide the surface into parts, etc.

It goes without saying that the decoration depends on the shape and purpose of the product and is conditioned by the potter's skill and creative imagination. As a rule, ornamentation is applied to a large surface of the product, but does not absorb the entire form. Magical and ritualistic meanings of ornamental patterns are of no small importance in the ornamentation of pottery. The walls of antique items can even be marked with the authorship of a particular master (name stamps).

The complication of political, social and economic situation in Kazakhstan in the 18th century led to extinction of pottery traditions in its primordial centres. A transfer of cultural routes from south to north could be observed, which eventually led to the deterioration of the quality of firing and simplification of painting. Plasticity, fine taste and special colouring of local ceramics began to disappear. Another reason for the regression of local production was the massive importation of Russian ceramics and, in general, the local market was actively saturated with imported goods. This eventually led to the displacement of local craftsmen from the market. Unfortunately, local producers could not cope with this competition.

At the same time, archaeological researches of the cities of the Turkestan oasis reveal professionalism of pottery in the Middle Ages. Local pottery covered the needs of the domestic market and was partly exported.

During this period, the tradition of making ceramic crockery for special occasions in the family and the community, by ordering it from a skilled craftsman, was still alive. This is exemplified by the name of one type of crockery, that *lagan*, which was made exclusively to order for a solemn occasion, such as the birth of a child.

In addition to irrigation articles, craftsmen made sanitary articles – *tashnau*, elements of traditional hydraulic engineering system – *karizes*, and, at an earlier date, small ritual articles – figures of deities, animals, etc.

Skilled potters, like other crafts, have traditionally been highly respected and revered by the population. Gradually, by the twentieth century, the original tradition of pottery had all but disappeared, and many of the techniques are now considered to have been lost.

With the development of professional art education a new kind of art began to be created: "national in form" but socialist in content. This had a negative impact on the primordial tradition which practically disappeared by the end of the 19th century and the beginning of the 20th century. This had a negative effect on the original tradition which practically disappeared at the end of the 19th and beginning of the 20th centuries.

At present, there is an aspiration of masters to revive the traditional pottery craft. Renowned representatives of the «national» school of ceramics Marat Sarsebayev, Aliakar Musayev, Abay Ryspaev and Olzhabay Sholakhov are reviving it with inspiration. Each of these potters has pupils with whom they generously share their experience.

The reddish-yellow glazed jugs, pots, candlesticks and small plastic folklore images made by the master potters are marked by fine taste and new rhythmic and tectonic variants of traditional shapes and decorations. However, many pottery-making techniques have undergone considerable transformation.

Marat Sarsebayev is a well-known master ceramist, actively engaged in making copies of artefacts discovered at Syganak, Otrar, Taraz and Turkestan excavations. He is a participant in many international and national exhibitions.

The activities of the famous Shymkent master Kendybay Karabdolov occupies a special place in the processes of revival of the ancient craft of potters of the southern regions. Many years ago, within the framework of the State Programme "Cultural Heritage", the master created the "Ethnomuseum-Kyluyet", which is located underground at a depth of seven metres and consists of an underground mosque, a pottery workshop, a permanent exhibition of ceramics

and a room for ethnographic concerts, using traditional Kazakh musical instruments, including pottery.

K. Kabdolov actively participates in archeological expeditions in the excavations of the site of Otrar, where he studies ancient specimens and strives to recreate authentic forms. The master sees his mission not only in the revival of traditional ceramics, but also in passing on his knowledge and experience to rising youth.

Today, his museum is a place of active and rich cultural life, visited by schoolchildren, students, scientists and simply lovers of antiquity, as well as tourists. The master is actively assisted by his son, Yerbolat Kendybayuly, a novice, but already taking confident steps in pottery.

Kendybay Karabdolov is a versatile craftsman, potter and maker of clay musical instruments using ancient technology. His workshop and museum is a favourite place for Shymkent residents and visitors.

A unique master from Turkestan, Abay Ryspayev, stands out among the brightest bearers of traditional pottery art. He is known for creating pottery using traditional technology and ancient patterns. The master uses only local clay, which is considered the best and most plastic. The master collects it in early spring at the bottom of the river Arys, and afterwards, the clay is processed according to an ancient technology for a long time. Abai Ryspaev's products have been awarded the UNESCO Seal of Excellence for their authenticity and high standard of workmanship.

The range of activities of potters, apart from those mentioned above, also includes making traditional musical instruments of clay: sazsyrynai, üskirik and tastaуyq. These are wind instruments (a type of pipe). Sazsyrynai has an ovoid shape and is 12–15 cm long and 9–10 cm in diameter. The instrument has six holes of different sizes, five on one side and one on the other. There is another hole at the end where the musician blows. For all its simplicity, the instrument can reproduce the blowing of a light steppe breeze,

the clatter of horses' hooves, the splash of water and the soft rustling of grass. Specialists believe that the saksirnay has a luminous timbre and a delicate and unusual sound.

Üskirik and tastaуyq were also moulded from clay. They are known by specialists as related sazsyrynai and imitation instruments, which can imitate bird voices, animal cries and also reproduce natural phenomena such as howling of blizzards, snowstorms and wind.

After long neglect, the sazsyrynai is undergoing a certain revival, with more and more young performers striving to master it. True, there are not many masters who make them. Among them: Zhailau Talasov (Sagiz station), Kendybay Karabdolov, Gaziz Zhumabekov and others.

One of the young masters and musicians actively engaged in popularising and promoting the traditional art of making and playing clay musical instruments is the Zhezkazgan master Azamat Bakiya. His private collection includes more than 1,500 ancient examples of musical instruments.

Zhailau Talasov is a master of pottery. In 2000 he won the Atyrau Region Akim Award as a master of applied arts, his work is recognisable and popular.

At present in Kazakhstan there is professional training in the art of ceramics at several higher educational institutions and colleges. Many artists and craftsmen strive for a synthesis of the old and the new, drawing on the diverse artistic experience of other cultures. Today, pottery as such is becoming not only an excellent way of embracing beauty, but also an effective method of art therapy. However, this is a very different perspective.

Our focus is on traditional pottery of South Kazakhstan, which may soon disappear into oblivion and remain only on the pages of publications. Therefore, the Kazakh traditional pottery is qualified as an element of ICH that requires urgent protection.

Абай Рыспаев – бірегей қыш шебері, ҚР Қолөнершілер одағының мүшесі, оның бұйымдары ЮНЕСКО-ның «Сапа белгісімен» марапатталған. Шебердің шығармашылығы керамикалық бұйымдарды жасаудың дәстүрлі технологиялары мен әдістерін ұстануымен ерекшеленеді. Шебердің бүкіл отбасы керамика қолөнерімен айналысады.

Абай Рыспаев – уникальный мастер-гончар, член Союза ремесленников РК, его продукция отмечена Знаком качества ЮНЕСКО. Творчество мастера отличается приверженностью традиционным технологиям и способам изготовления керамических изделий. Гончарным ремеслом занимается вся семья мастера.

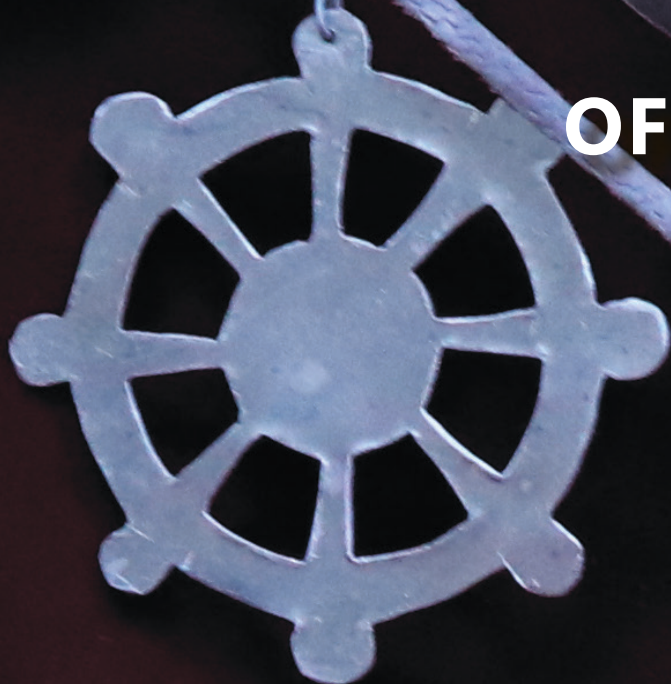
Abay Ryspayev is a unique master potter, a member of the Union of Artisans of the Republic of Kazakhstan, and his products have been awarded the UNESCO Seal of Excellence. The master's work is distinguished by his adherence to traditional technologies and ways of making pottery. The entire family is engaged in pottery.

СҮЙЕК ӨНДӨУ ӨНЕРІ

КОСТОРЕЗНОЕ
ИСКУССТВО

THE ART
OF BONE CARVING

6

Қазақстан аумағындағы сүйек өңдеу өнерінің ең алғашқы археологиялық деректері Орталық Қазақстанда Беғазы-Дәндібай дәуіріндегі Кент қалажұртында табылған. Мұнда ою-өрнекпен безендірілген сүйек пен мүйізден жасалған оюланған бұйымдар табылды. Мамандар табылған сүйек өңдеу өнерінің жәдігерлерінің мақсатын анықтай алмады. Сондай-ақ, осы қонысты қазу кезінде сүйек өңдеу өнерінің автохтондық сипатын дәлелдейтін көптеген дайындамалар, қалдықтар, құралдар және т. б. жәдігерлер табылған.

Археологтардың қолда бар нобайларына қарағанда, оюланған бұйымдар әйелдердің қол айналарына ұқсайтын тұғыры бар шеңбер түрінде жасалған. Шеңбердің ортасынан композиция бойынша жапырақ тәрізді фигуралар бірнеше деңгейге бөлінеді. Мүмкін, бұл дөңгелек ою-өрнек. Бұйымның жалпы шеңбері ерекше ою-өрнекпен жиектелген. Жалпы, ою-өрнек композициясы нәзік әрі шілтерлі, сүйек өңдеу өнерінің ерекше туындысы болып табылады. Сүйек өңдеу дәстүрінің жалғасы көне түркі дәуірінде де байқалады. Отырар қазбалары кезінде қазақтың дәстүрлі сүйек өңдеу өнерінің даму деңгейін көрсететін құнды деректер табылды.

Жалпы, қазақтар арасында сүйек өңдеу өнерінің шеберлері сүйекші аталған. Жұмыстың материалы жануарлардың сүйектері – мүйіз, жауырын, ірі-қараның, жылқының, түйенің, қой мен киіктің жіліншіктері мен қабырғалары болды. Материал қыс бойы жиналды, әдетте, жақсы бордақыланған малдың сүйектері пайдаланылды, өйткені олар серпімді және оюға жақсырақ бейім болды. Түрлі манипуляциялар арқылы олар оюға дайындалды.

Мүйіздерден қанжар, қамшы, пышақ саптары жасалды. Қошқардың мүйізінен темекі сақтайтын құты – *шақша*, ал ірі-қара малдың мүйізінен қымыз құятын ыдыс – *ожау* жасалған. Әрбір бұйымның асқан шеберлікпен

жасалғаны сонша, салмақсыз «сүйек ою-өрнектері» сияқты әсер қалдырады.

Сүйектен әртүрлі тұрмыстық бұйымдар жасалды, бірақ негізінен сүйек пен мүйіз әртүрлі бұйымдар мен заттарды салу үшін пайдаланылды. Мысалы, әртүрлі жиһаздар – *төсек-ағаш*, *кебеже*, *асадал*, *сандық* және т.б.; киіз үй бөлшектері – *сықырлауық*, *уық*, *сағанақ* және т.б., сондай-ақ музыкалық аспаптар – *домбыра*, *қобыз* және т.б. өрнектері сүйек тілімшелерімен безендірілді.

Ресей этнографиялық мұражайында (Санкт-Петербург қ.) барлық элементтерін көмкеретін сүйек жапсырмалармен әсем безендірілген қазақ есігінің бірегей данасы сақталған. Ертеде қазақтар мұндай декорды жасау үшін үй және жабайы жануарлардың сүйектерін пайдаланған. Мұндай дизайн кәріптасқа ұқсайтын жағымды сары түске ие. Сүйектің өзі материал ретінде өлім мен ондағы мәңгілік өмір идеяларымен мағыналық байланыста.

Ертеде де, қазір де қазақтар қойдың жіңішке түтікшелі сүйегінен шүмек жасайды, ол арқылы нәрестенің бесіктен зәрі шығарылады. Сонымен қатар, шүмек – бесік сияқты ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатқан отбасы мұрасы.

«Шебер» қолөнершілер байқауларының бірінде екі шебер сәбилерге арналған шүмек түтіктерінің сыйлық жинағын дайындады. Жиынтыққа қой сүйектері мен күміс моншақтардан жасалған сылдырмақтар да кірді, жиынтықтардың өзі дәстүрлі бесік түріндегі түпнұсқа пішінге оралған. Осындай эксклюзивті бұйымдардың авторлары шеберлер Болат Бейісбеков пен Ерқосай Әбілов болды.

Болат Бейісбеков – дәстүрлі ер адамдар қолөнерінің барлық дерлік түрлерін меңгерген көрнекті шебер. ҚР Суретшілер одағының мүшесі, халық шеберлері Бейісбековтер әулетінің негізін қалаушы және жетекшісі. Оның бұйымдары өндірілетін өнімнің жоғары сапасы үшін «Шебер» қолөнершілер байқауында үнемі бағаланады.

Көшпенділердің ежелгі өнерін шығармашылық тұрғыдан түсіндіруді Моңғолияның Баян-Өлгей аймағының тумасы, атақты сүйек оюшы Бектас Кәрімұлының еңбегі деп атауға болады.

Бектас Кәрімұлы – АҚШ, Өзбекстан, Моңғолия, Ресей көрмелерінде танымал туындыларды жасайтын бірегей сүйек оюшы. Магадан қаласында өткен «Әлем халықтарының сүйек өңдеу өнері» III халықаралық фестивалінде «Өнердегі руханият» номинациясы бойынша 1-дәрежелі дипломмен марапатталған.

Шеберге оюдың негізгі материалы ретінде қазақтардың санасында әлі күнге дейін қасиетті маңызы бар жауырын сүйегі қызмет етеді. Бұл сүйек дәстүр бойынша ең құрметті қонаққа ұсынылды. Қазақтарда да, басқа халықтар сияқты, «жауырыншы» деп аталатын көріпкел-болжаушылары болды, олар жауырындағы белгілерден: жұт, көші-қон, ауа райының өзгеруі және т. б. көре алды.

Сөзбе-сөз айтсақ, осыдан бірнеше жыл бұрын павлодарлық шебер Қайнарбек Ерназарұлы ды қолөнердің бұл түріне қосылып, соңғы кезде мектеп оқушыларын да үйрете бастады.

Тағы бір халық шебері – Қарағанды облысының сүйек ою шебері Жомарт Мәлік болса, оған бұл өнерді әкесі үйреткен. Ол сүйек бөлшектерін ағашпен және терімен үйлестіреді, сонымен қатар жануарлардың мүйіздерін, тұяқтарын және тістерін пайдаланады. Материалдардың бұл комбинациясы шебер үшін оның жұмысының өзіндік белгісі болды. Шебер өз қолөнерін белсенді түрде насихаттады, әр апта сайын барлық адамдар үшін тегін шеберлік сабақтарын өткізеді және қазірдің өзінде көптеген шәкірттері бар.

Аралдық шебер Оңғарбай Баймахан да сүйек өңдеу шеберлігімен танымал. Шығармашылық негіздерін оған әкесі берген. Үй жануарларының сүйектері мен мүйізінен бұйымдар жасайды. Пышақ тұтқалары, зергерлік бұйымдар, тарақтар, мүсіншелер мен фигуралар, кілттер, үстел ойыны жиынтықтары сатып алушылар арасында үлкен сұранысқа ие.

Сегіз қырлы, бір сырлы деп аталатын тағы бір белгілі шебер – Шығыс Қазақстан облысындағы Абылайхан Асылбай. Мәселе мынада, шебер әрі бедерлеуші, әрі ұста және зергер, әрі тері шебері, сонымен қатар сүйек оюшы. Қазақтың дәстүрлі қолөнерінің дамуына Балқаш қаласының тұрғыны Өміркелді Әбеуовтің қосқан үлесі орасан. Оны кескіндеменің, ағаш пен сүйек ою, өрнекті шым ши төсеніш, гобелен жасау өнерінің әмбебап шебері деуге болады.

Өміркелді Әбеуов – белгілі шебер, Балқаш қаласының құрметті тұрғыны, оның туындылары Қазақстаннан тыс жерлерде де белгілі, ал оның шығармашылық жұмыстарының көрмелері Германия, Румыния, Чехия және басқа елдерде өткізілді.

Абылайхан Асылбай – танымал әмбебап шебер, «EXPO-2017» республикалық сәндік-қолданбалы өнер шеберлерінің байқауының финалисті. бедерлеу, зергерлік бұйымдар жасау, тері мен сүйекті көркем өңдеуді меңгерген бірегей шебер. «Қазақстанның 100 жаңа есімі» жобасының жеңімпаздарының бірі.

Қазақтың сүйек өңдеу өнерінің дәстүрлерін жаңа форматта белгілі суретші, мүсінші, миниатюралық ағаш және сүйек мүсінінің шебері, Қазақстан Суретшілер одағының мүшесі – Руслан Жүнісовтің туындысымен ұсынылады. Суретші ағаш пен сүйектен жасалған бірегей миниатюралық мүсіндер жасайды, олардың негізгі сюжеті қазақ эпосының, ертегілер мен мифтердің кейіпкерлерінің бейнелеріне негізделген.

Руслан Жүнісов – танымал суретші, ҚР Суретшілер Одағының мүшесі, Екінші халықаралық Киев сәндік-қолданбалы өнер көрмесінің дипломанты. «Үздік туристік өнімнің тұсаукесері», «халықтық-көркемдік саласындағы үздік кәсіпкер» конкурстары номинациясының иегері.

Жалпы, таяу жақында іс жүзінде жойылып кеткен Қазақстанның сүйек өңдеу өнері бүгінде өзінің әлеуетін және өзектілігін танытып келеді. Алайда, бұл салада мемлекет, ҰЕҰ және басқа да ұйымдар тарапынан осы салада мақсатты жұмыс жүргізілмесе, ол ХХІ ғасырдағы ультразаманауи өнер тенденциялары ағынында жоғалып кетуі мүмкін.

Самые ранние археологические свидетельства о косторезном искусстве на территории Казахстана, обнаруженные на данный момент представлены артефактами из городища Кент (Центральный Казахстан). Они относятся к бегазы-дандыбаевской культуре (эпоха бронзы). Здесь археологами найдены резные изделия из кости и рога, богато украшенные орнаментом. Однако, специалистам не удалось установить назначение, найденных артефактов, которые предположительно имели ритуальный характер. Но, все же доказательством автохонности ремесла служат многочисленные заготовки, отходы материала, инструменты и пр.

Судя, по зарисовкам археологов эти костяные резные изделия выполнены в форме правильного круга на ножках и напоминают женские ручные зеркала. Композиционно орнамент исходит из центра в виде листообразных фигур в несколько ярусов. Вероятнее, всего это разнообразность циркулярного орнамента, отдаленно напоминающего мандалу. В целом, орнаментальная композиция тонка, ажурна и представляет собой уникальное произведение косторезного искусства. Из цельного рога кентские мастера изготавливали пуговицы, застёжки, бляхи, рукоятки и мн.др. Характерным приемом кентских мастеров является заполнение вырезанного орнамента черной пастой, видимо для увеличения фактурности композиции.

Продолжение косторезных традиций наблюдается и в древнетюркскую эпоху. Ценные свидетельства о казахском традиционном косторезном ремесле обнаружены при раскопках Отрара и других старинных городов.

Мастеров по косторезному искусству казахи называют сүйекші. Материалом для работы служили кости животных, рога, лопатки, голень и ребра крупного рогатого скота, лошадей, верблюдов, овец и сайгаков. Он накапливался в течение зимы, обычно использовали кости упитанного скота, как более эластичные и лучше поддающиеся резьбе. Путем различных манипуляций материал подтапливался к резьбе.

Рога животных шли на изготовление рукояток кинжалов, плеток и ножей. Из рогов барана делались сосуды для хранения табака – *шақша*, а из рогов крупного рогатого скота изготавливали половник для разлики кумыса – *ожау*. Из кости изготавливались различные предметы, но в основном кость и рог использовались для инкрустации. Оформление костью или рогом имеет приятный желтый цвет, напоминающий янтарь. Сама материал (кость и рог) семантически связан с идеями смерти и заключенной в ней вечной жизни.

Например, искусно вырезанные костяные пластины украшали многие образцы мебели. Это кровать *төсекағаш*, деревянный ящик для хранения продуктов *кебеже*, шкаф для посуды *асадал*, сундук *сандық* и др. Инкрустировалась и дверь юрты, называемая *сықырлауық*, а также основания купольных жердей *уық* и верхняя часть планок решетчатой основы *сағанақ*. С особой любовью мастера инкрустировали музыкальные инструменты из дерева – домбру и кобыз.

В Российском этнографическом музее (г. Санкт-Петербург) хранится уникальный экземпляр казахской двери, богато декорированный костяными накладками. Этот артефакт можно смело отнести к изделиям шедеврального типа. «Костяные», ажурные орнаменты буквально покрывают всю поверхность двери.

Как в старину, так и сейчас из тонкой трубчатой кости овцы делают *шүмек* – трубку, через которую из колыбели выводится моча грудного ребенка. Этот гигиенический предмет как и сама колыбель осмысливается как семейная реликвия и часто передается из поколения в поколение.

На один из конкурсов ремесленников «Шебер» два казахстанских мастера изготовили подарочный набор трубок *шүмек* для грудных детей. В набор входили также погремушки из бараньих косточек и серебряных бусин, сами наборы были упакованы в оригинальную форму в виде традиционной колыбели – *бесік*. Авторами таких эксклюзивных вещей стали известные мастера Болат Бейсбеков и Еркосай Абилов.

Болат Бейсбеков – именитый мастер, владеет практически все видами традиционных мужских ремесел. Член Союза художников РК, основатель и глава династии народных мастеров Бейсбековых. Его продукция неизменно отмечается на конкурсе ремесленников «Шебер» за высшее качество создаваемой продукции.

Творческой интерпретацией древнейшего искусства кочевников можно назвать работы известного мастера резчика по кости Бектаса Каримулы, уроженца Баян-Ульгийского аймака Монголии.

Бектас Каримулы – уникальный мастер-косторез, создает творческие работы, которые пользуются популярностью на выставках в США, Узбекистане, Монголии, России. Награжден Дипломом I степени в номинации «Духовность в искусстве» на III Международном фестивале «Косторезное искусство народов мира» в Магадане.

Основным материалом для резьбы мастеру служит лопаточная кость *жаурын*, которая в сознании казахов до сих пор имеет саркальное значение. Эту кость подавали по традиции наиболее уважаемому гостю. У казахов, как и у других народов, были предсказатели *жаурыншы*, умеющие увидеть по знакам на лопатке предстоящие события: джут, откочевка, изменение погоды и другое.

Буквально, несколько лет назад к этому виду ремесла присоединился и павлодарский мастер Кайнарбек Ерназарулы, в недавнем времени он стал обучать этому и школьников.

Другой народный умелец – мастер резьбы по кости из Карагандинской области Жомарт Малик, а этому мастерству его обучил его отец. Детали из костей он комбинирует с деревом и кожей, а также использует рога, копыта и зубы животных. Такая комбинация материалов стала для мастера своеобразной визитной карточкой его творчества. Мастер активно популяризирует свое ремесло, для всех желающих каждую неделю проводит бесплатные мастер-классы и у него уже много учеников.

Славится своим мастерством резьбы по кости и умелец из Аральска – Онгарбай Баймахан. Азы творчества ему передал его отец. Он изготавливает изделия из кости и рогов домашних животных. Наибольшим спросом у покупателей пользуются рукоятки ножей, украшения, гребни, статуэтки и фигурки, брелоки, наборы настольных игр.

Другой известный мастер, о каких в народе говорят: сегыз қырлы, бір сырлы – это Абылайхан Асылбай из Восточно-Казахстанской области. Дело в том, что мастер и чеканщик, и кузнец, и ювелир, и мастер по коже, а также резчик по кости. Обобщая, хочется сказать, что в большинстве случаев казахские масте-

ра и мастерицы являются универсальными и работают с разными материалами. Поэтому иногда даже сложно определить основную специализацию мастера/мастерицы.

Абылайхан Асылбай – известный мастер-универсал, финалист республиканского конкурса мастеров декоративно-прикладного искусства «ЭКСПО-2017». Уникальный мастер, владеющий чеканкой, ювелирным искусством, художественной обработкой кожи и кости. Один из победителей проекта «100 новых лиц Казахстана».

Огромный вклад в развитие казахских традиционных ремесел вносит житель г. Балхаш – Омиркельды Абеуов. Его можно называть мастером-универсалом, владеющим живописью, резьбой по дереву и кости, искусством изготовления узорных циновок *шым ши* и го-беленов.

Омиркельды Абеуов – известный мастер, почетный житель Балхаша, его работы известны далеко за пределами Казахстана, а выставки его творческих работ проводились в Германии, Румынии, Чехии и других странах.

Традиции косторезного искусства казахов, но уже в новом формате репрезентирует творчество известного художника, скульптура, мастера-резчика миниатюрной скульптуры по дереву и кости, члена Союза Художников Казахстана – Руслана Джунусова. Художник создает уникальные миниатюрные скульптуры из дерева и кости, основной сюжет которых построен на образах казахского эпоса, героев сказок и мифов.

Руслан Джунусов – известный художник, член Союза художников РК, дипломант Второй Международной киевской выставки декоративно-прикладного искусства. Обладатель номинации конкурса «Лучшая презентация туристского продукта», «Лучший предприниматель в сфере народно-художественных промыслов».

В целом, косторезное искусство Казахстана, в недавнем прошлом практически угасшее, сегодня еще демонстрирует свой потенциал и актуальность. Однако, без целенаправленной работы в этой области со стороны государства, НПО и других организаций может угаснуть.

The earliest archaeological evidence of bone carving on the territory of Kazakhstan, discovered so far, is represented by artefacts from the Kent settlement (Central Kazakhstan). They belong to the Begazy-Dandybayev culture (Bronze Age). Here, archaeologists have found carvings of bone and horn, richly ornamented. However, specialists failed to identify the purpose of the artefacts, which were presumably of ritual nature. Nevertheless, numerous workpieces, waste material, tools, etc. prove the autochthonous nature of the craft.

According to the available archaeological sketches, the carvings are in the form of a regular circle on legs resembling handmade female mirrors. The composition has several tiers of leaf-shaped figures radiating from the centre of the circle. This is most likely a circular ornament. The general circle of the piece is bordered with a peculiar ornament. In general the ornamental composition is fine and delicate, and represents a unique work of bone carving art.

The continuation of bone-carving traditions can also be observed in the ancient Turkic era. Valuable evidence of Kazakh traditional bone-carving craftsmanship has been found during excavations in Otrar and other ancient towns.

Kazakh craftsmen in the art of bone carving were called *süyekshi*. Bones from animals such as horns, shoulder blades, shins and ribs from cattle, horses, camels, sheep and saigas were used as material. The material was accumulated over the winter, and fat cattle bones were usually used, as they were more elastic and better able to be carved. By various manipulations they were adjusted to the carving.

Horns were used to make handles daggers, thongs and knives. Sheep horns were used to make vessels for storing tobacco, *shaqsha*, and cattle horns were used to make a ladle for pouring *koumiss*, *ozhau*. Various objects have been made from bone but mainly bone and

horn have been used for inlaying. Bone or horn inlay has a pleasant yellow colour, reminiscent of amber. The material itself (bone and horn) is semantically linked to the ideas of death and the eternal life contained within it.

For example, elaborately carved bone plates decorated many pieces of furniture. For example, bone plates were skillfully carved on many pieces of furniture, such as a bed – *tösekağash*, a wooden box for storing food – *kebezhe*, an *asadal* cupboard and a *sandyq* chest. The door of the yurt, called *sykyrlauyk*, as well as the bases of *uyq* dome poles and the upper part of *sağanak* latticework slats were also inlaid. The *dombyra* and *qobyz*, musical instruments made of wood, were particularly lovingly inlaid.

The Russian Museum of Ethnography (St. Petersburg) holds a unique specimen of a Kazakh door, richly decorated with bone plates. This artefact can safely be classified as a masterpiece. The “bone”, openwork ornaments literally cover the entire surface of the door.

In the olden days and nowadays, Kazakhs still make a *shūmek*, a tube through which a baby’s urine is led out of the cradle. At the same time, the *shūmek* is a family relic, which, like the cradle *besik*, is often handed down from generation to generation.

At one “Sheber” artisan competition, two masters made a gift set of *shūmek* tubes for infants. The set also included rattles made of lamb’s bones and silver beads, and was packaged in an original shape in the form of a traditional cradle – *besik*. The authors of such exclusive items were craftsmen Bolat Beysbekov and Erkosai Abilov.

Bolat Beisbekov is a renowned master of almost all types of traditional men’s crafts. He is a member of the Union of Artists of Kazakhstan and the founder and head of the Beisbekov dynasty of folk craftsmen. His products are invariably recognised at the Sheber Handicrafts Competition for the highest quality of the products he creates.

A creative interpretation of the ancient nomadic art can be found in the works of the renowned master bone carver Bektas Karimula, a native of the Bayan-Ulgiy aimag of Mongolia.

The main material for a master carver is the shovel bone *zhauryn*, which still has a sarcastic meaning in the minds of the Kazakhs. This bone was traditionally served to the most respected

guest. The Kazakhs, like other nations, had soothsayers zhaurynshi, who were able to see the signs on the shovel of the future events: jute (steppe murrain), migrating, weather changes and more.

Bektas Karimuly is a unique master carver, creates creative works that are popular at exhibitions in the USA, Uzbekistan, Mongolia and Russia. He was awarded the First Degree Diploma in the nomination "Spirituality in Art" at the III International Festival "Bone Carving Art of the Peoples of the World" in Magadan.

Just a few years ago Kainarbek Ernazaruly from Pavlodar joined the craft, and recently he has begun teaching it to schoolchildren as well.

Another folk craftsman is Zhomart Malik, a bone carver from Karaganda region, and his father taught him the craft. He combines the bone details with wood and leather, and also uses animal horns, hooves and teeth. This combination of materials has become his trademark. The master is actively promoting his craft, offering free workshops every week and already has many students.

Ongarbai Baimakhan, a craftsman from Aralsk, is also famous for his mastery of bone carving. His father taught him the basics of his craft. He makes articles of bone and horns of domestic animals. Knife handles, jewellery, combs, statuettes and figurines, trinkets, sets of board games are in great demand among customers.

Another well-known master, of whom the people say: segyz qyrly, bir syrly, is Abylaihan Asylbai from the East Kazakhstan region. The point is that the master is a chaser, blacksmith, jeweler, skin carver and bone carver. To sum up, there need to say that Kazakh artisans in most cases are versatile and work with various materials. That's why sometimes it is hard to determine main specialization of a craftsman/skilled worker.

Abylaykhan Asylbai is a renowned master craftsman and a finalist in the 2017 Expo national arts and crafts competition. He is a unique master of embossing, jewellery art, leather and bone processing. One of the winners of the project "100 New Faces of Kazakhstan".

Omirkeldy Abeuov, a resident of the town of Balkhash, makes a huge contribution to the development of Kazakh traditional crafts. He can be described as a versatile master of painting, wood and bone carving, the art of making shym shi mats and tapestries.

Omirkeldy Abeuov is a well-known master, an honorary citizen of Balkhash, his works are known far beyond the borders of Kazakhstan, and exhibitions of his creative work have been held in Germany, Romania, the Czech Republic and other countries.

The traditions of the Kazakh bone carving art, but already in a new format, are represented by the work of Ruslan Junusov, a well-known painter, sculptor, master-cutter of miniature wood and bone sculptures, member of the Union of Artists of Kazakhstan. The artist creates unique miniature sculptures from wood and bone, the main plot of which is constructed on images of the Kazakh epos, heroes of fairy tales and myths.

Ruslan Djunusov is a well-known artist, member of the Union of Artists of the Republic of Kazakhstan, diploma winner of the Second International Exhibition of Arts and Crafts in Kiev. The winner of the Best Tourism Product Presentation, Best Entrepreneur in Folk Arts and Crafts nomination.

Generally, the art of bone carving in Kazakhstan, which was almost extinct in the recent past, still demonstrates its potential and relevance today. However, without purposeful work in this area by the state, NGOs and other organisations, it may fade away.

Теміртай Бегімбет – белгілі әмбебап шебер және суретші. Оның шығармашылығы ерекше қолжазбасымен ерекшеленеді. Сонымен қатар, шебер ағаш, сүйек және басқа да материалдарды өңдеудің өзіндік дәстүрлі технологияларын жетік меңгерген.

Темиртай Бегимбет – известный мастер-универсал, художник. Его творческие работы отличает особый почерк. Вместе с тем, мастер прекрасно владел исконными традиционными технологиями обработки дерева, кости и других материалов.

Temirtai Begimbet is a renowned universalist and artist. His creative work has a distinctive handwriting. He was also an excellent master of the traditional techniques of working wood, bone and other materials.

Құрманғазы Қадіров – танымал суретші және шебер-қолданбашы. Дизайнерлер одағының Алматы облыстық филиалының төрағасы, ҚР Суретшілер және Дизайнерлер одағының мүшесі.

Курмангазы Кадиров – популярный художник и мастер-прикладник. Председатель Алматинского областного филиала Союза дизайнеров, член Союза художников и Союза дизайнеров РК.

Kurmangazy Kadirov is a popular artist and applied artist. Chairman of Almaty regional branch of the Union of Designers, member of the Union of Artists and the RK Union of Designers.

Сержан Башировтың жұмыстары
 Работы Сержана Баширова
 Serzhan Bashirov's works

ТАС ӨНДЕУ ӨНЕРІ

**КАМНЕРЕЗНОЕ
ИСКУССТВО**

**THE ART OF
STONE CARVING**

7

Тас өңдеу басқа қолөнер түрлерімен салыстырғанда Қазақстанның ең көне қолөнерінің бірі болуы мүмкін, бұған мәдени ескерткіштер – балбалтас және еліміздің батыс өңірінің сәулет ескерткіштері дәлел болып табылады.

Дәлірек айтсақ, Батыс Қазақстан жергілікті жер қыртысының кен орындарының арқасында тас өңдеу өнерінің дамуына ықпал етті, ол ғұрыптық сәулет пен шағын мүсіндік формада жаппай көрініс тапты. Бұларға құлыптас, қошқар тас, қой тас, сандық тас, сағанатам, күмбез сияқты түрлері жатады.

Бірінші бұйым – құлыптас – әдетте дөңгелектенген әртүрлі геометриялық фигуралар түріндегі тік бұрышты стела. Бұл бұйым негізгі өрісі бедерлі оюлармен безендірілген құлыптастардың ұсақ пішіндеріне жатады.

Келесі бұйым қошқартас деп аталады, ол қошқардың стильдендірілген бейнесі түріндегі шағын пішін. Әдетте шеберлер жануардың басы мен мүйізін мұқият өңдеген.

Қойтас деп аталатын тағы бір бұйым – сатылы пирамидаға ұқсайтын көлденең тас-тан қашалған немесе тегіс блоктар түріндегі құрылым. Күмбезді кесененің беті ең жарқын және көлемді оюлармен безендірілген, ал оның интерьері кескіндемемен безендірілген.

Тас қашау өнерінің шынайы гүлденуі ХІХ ғасырдың ортасынан басталып, ХХ ғасырдың басында шарықтау шегіне жетеді. Батыс Қазақстанның монументалды сәулет өнерінің белгілі маманы С. Е. Әжіғали декордың пішін қалыптастырушы элементтерінің арасында өзара өтпелі композициялар құра отырып, қазақ ою-өрнектерінің барлық төрт тобының шамамен бірдей қолданылуы байқалатынын атап өтті. Ең жиі кездесетіні – түйе табан, бітпес, ұлы ана нақыштары және басқалар.

Әрине, мұндай ескерткіштердің сәндік композициялары өлместік және өмірдің циклдік сипаты туралы идеяларды және Ғалам туралы басқа да дәстүрлі идеяларды білдіреді.

Өкінішке орай, дәстүрлі қазақ қолөнерінің бұл түрі жоғалған.

*Құлпытас. Маңғыстау. Қарағашты Әулие.
Алмас Ордабаевтың фотосуреті*

*Кулпытас. Мангыстау. Карагашты Аулие.
Фотография Алмаса Ордабаева*

*Kulpytas. Mangystau. Karagashty Aulie.
A photograph by Almas Ordabaev*

Резьба по камню, вероятно, одно из самых древних ремесел Казахстана по сравнению с другими видами, чему свидетельством являются материальные памятники культуры – балбалтас и архитектурные памятники преимущественно западного региона страны.

Именно, Западный Казахстан в силу местных месторождений ракушечника способствовал развитие камнерезного искусства, которая в массе отразилась в ритуальной архитектуре и малой скульптурной форме. К ним относятся такие виды как: кулыптас, кошкар тас, қой тас, сандык тас, саганатам и кумбез.

Первое изделие – кулыптас представляет собой прямоугольную стелу с навершием в виде различных геометрических фигур, обычно округлой формы. Это изделие относится к малым формам надгробных памятников, основное поле которого декорировалось рельефной резьбой.

Следующее изделие называется кошкар тас, которое представляет собой малую форму в виде стилизованного изображения барана-самца. Обычно мастера тщательно прорабатывали голову и рога животного.

Другое изделие, называемое қой тас представляет собой сооружение в виде горизонтальных каменных резных или гладких блоков, схожее со ступенчатой пирамидой. Наиболее ярко и объемно резьбой украшалась поверхность купольного мавзолея, а его интерьер – росписью.

Подлинный расцвет казахского камнерезного искусства начинается с середины XIX века и достигает своего пика к началу XX. Известный специалист по монументальной архитектуре Западного Казахстана С. Е. Ажигали отмечает, что среди формообразующих элементов декора наблюдается примерно равное употребление всех четырех групп казахского орнамента, образующих взаимопереходные композиции. Наиболее часто встречаются – мотив туйе табан, мотив битпес, улы ана и другие.

Конечно, же орнаментальные композиции таких памятников выражает идеи бессмертия и цикличности жизни и другие традиционные представления о Вселенной.

К сожалению, данный вид традиционного казахского ремесла утрачен.

*Құлпытас. Маңғыстау. Қарағашты Әулие.
Алмас Ордабаевтың фотосуреті*

*Кулыптас. Мангыстау. Карагашты Аулие.
Фотография Алмаса Ордабаева*

*Kulpytas. Mangystau. Karagashty Aulie.
A photograph by Almas Ordabaev*

Stone carving is probably one of the most ancient crafts in Kazakhstan, compared to other types, as evidenced by material cultural monuments – balbaltas and architectural monuments mainly in the western region of the country.

Precisely, Western Kazakhstan, due to local deposits of shell rock, promoted the development of stone-carving art, which was massively reflected in ritual architecture and small sculptural forms. These include types such as qūlyptas, qoshqar tas, qoi tas, sandyq tas, saganatam and kumbez.

The first item – qulyptas is a rectangular stele with a top in the form of various geometric shapes, usually rounded. This piece belongs to the small forms of tombstones, the main field of which was decorated with relief carvings.

The next piece is called qoshqar tas, which is a small form in the form of a stylised image of a male ram. Usually the craftsmen carefully worked out the head and horns of the animal.

Another product, called qoi tas, is a structure in the form of horizontal carved or smooth stone blocks, similar to a step pyramid. The surface of the dome mausoleum was carved in the most striking and voluminous manner, and its interior was decorated with paintings.

The true flowering of the Kazakh stone-carving art began in the middle of the 19th century and reached its peak by the beginning of the 20th century. A known expert on the monumental architecture of western Kazakhstan S. E. Azhigali noted that among the formative elements of décor there is an approximately equal use of all four groups of Kazakh ornaments, which form inter-transitional compositions. The most common are the tüye taban motif, the bitpes motif, the uly ana motif and others.

Of course, the ornamental compositions of such monuments express the ideas of immortality and cyclical life and other traditional perceptions of the universe.

Unfortunately, this type of traditional Kazakh craftsmanship has been lost.

*Құлпытас. Маңғыстау. Қарағашты Әулие.
Алмас Ордабаевтың фотосуреті*

*Кулпытас. Мангыстау. Карагашты Аулие.
Фотография Алмаса Ордабаева*

*Kulpytas. Mangystau. Karagashty Aulie.
A photograph by Almas Ordabaev*

The background of the entire page is a close-up photograph of a woolen felt material. It features a complex, organic pattern of dark brown and light cream-colored fibers. The texture is visible, showing the individual strands of wool and the way they have been matted together in the felting process. The pattern consists of irregular, flowing shapes that create a sense of movement and depth.

КИІЗДІ КӨРКЕМ ӨНДЕУ
(киіз басы)

**ХУДОЖЕСТВЕННАЯ
ОБРАБОТКА ВОЙЛОКА**
(войлоковаление)

ARTISTIC FELTING
(felt-making)

8

Қазақтар үшін киіз жасау технологиясы және оны тұрмыста пайдалану қола дәуірінен бастау алған ұлттық бренд болып табылады. Киіз киіз үйді жабдықтауда қолданылған негізгі «материал» болды. Оның жеңіл, жұмсақ, дем алатын және сонымен қатар ылғалға төзімді және жылу оқшаулағыш сияқты практикалық қасиеттері, сондай-ақ оның көптігі кеңінен қолдануға себеп болған.

Киізден жасалған дәстүрлі бұйымдардың ішінде текемет пен сырмақ кілемдері ерекше көзге түседі. Екі кілемнің жасалу технологиясы бөлек. Өрнек текеметке түсірілетін болса, сырмақтарда ол сөзбе-сөз айтқанда, бір-біріне тігіліп, ондағы түйісу сызығы ашық түсті ширатылған бұрамамен көмкеріледі. Әдетте, текемет өрнектері көлемді болса, сырмақта олар анық және сызбалы болып келеді. Бұл киіз кілемдердің композициясында ою-өрнек нақыштарын салудың дәстүрлі схемалары болған.

Кейбір қолөнершілердің пікірінше, дәстүрлі ортада киіз басу, тіпті кілем жасау әрбір әйелдің меңгеруі тиіс кәдімгі іс деп саналған. Зауыттық бояулар пайда болғанға дейін қолөнершілер жүнді бояу үшін әртүрлі өсімдіктерден алынған тек табиғи бояуларды пайдаланды.

Киіз жасаудың өзі ұзақ уақытты, еңбекті қажет ететін, сиқырлы рәсімдермен ұштасатын процесс. Дәстүр бойынша, киіз басу жұмысы көршілер мен құрбылар тобы шақырылған кең дастарханда жасы үлкен қатысушының *батасымен* басталған. Ер адамдардың болуы немесе олардың киіз дайындауға қатысуы құпталмаған. Кейбір қолөнершілердің айтуынша, бұрын қазақ әйелдерінің арнайы ғұрыптық әні – *текемет басу* болған.

Ұсақ киіз жасаған жағдайда тілімшелерді жерге отырып, қолмен домалатқан. Орташа өлшемді киізден жасалған бұйымды әдетте бір қатарда отырып аяқтың синхронды қимылдарымен бірнеше әйел домалатқан. Үлкен киізді

арқанмен байлап, бұйымды сүйрету үшін атқа байлаған.

Өкінішке орай, киіз бұйымдарын жасаудың дәстүрлі технологияларын меңгерген қолөнершілер аз.

Олардың ішінде: Күлән Жанғұтты, Әуес Сағынаева, Ақкүміс Қоспаева, Тамара Қапқызы, Қамаш Төлеубаева, Қалекеш Жүсіпова, Жансара Бөлегенова және тағы басқалары бар.

Әуес Сағынаева – елге танымал қолөнерші, ол киізден бұйымдар жасау мен тоқудың дәстүрлі технологияларын меңгерген. Түрлі көрмелердің, байқаулардың және мәдени шаралардың белсенді қатысушысы. Оның шәкірттері көп және өз тәжірибесімен аянбай бөліседі.

Жансара Бөлегенова – дәстүрлі тоқыма бұйымдары бойынша ата-бабасының жолын жалғастырып келе жатқан шебер, дәстүрлі техниканы сақтау және оларды болашақ ұрпаққа беру жөніндегі қызметті өзінің басты міндеті ретінде көреді. Шебер халықаралық, республикалық байқауларға белсене қатысады.

Қамаш Төлеубаева – сырмақ жасаушы белгілі қарағандылық шебер. Оларды жасау үшін білім, білік, дағдыны анасынан үйренген.

Қазіргі уақытта Қазақстанда және бүкіл Орталық Азияда киіз іс жүзінде шексіз мүмкіндіктері бар ең сәнді өнер материалдарының бірі болып табылады. Оның икемділігі оның шығармашылық қолданылуының кең спектріне әкелді – кілемдер, паннолар, киімдер, аяқ киімдер, ойыншықтар, кәдесыйлар, аксессуарлар мен әшекейлер және т. б. Бұған киім дизайнерлерінің, арт-салондар мен көркем галереялардың мазмұнының жүйелі түрде өсіп келе жатқан белсенділігі ғана емес, сонымен қатар бүкіл Орталық Азияның қолөнершілерін біріктіретін ай сайынғы ұлттық және халықаралық қолөнер жәрмеңкелері (Алматы) дәлел бола алады.

Айжан Бекқұлова – Қазақстан Қолөнершілер одағының төрағасы, танымал киіз шебері қазіргі таңда дәстүрлі киіз басу нуно-киіз сияқты түрлі инновациялармен тамаша үйлесетінін айтты. Соңғысы үлкен шығармашылық әлеуетке ие және оны әсіресе шеберлер де, тұтынушылар да жақсы көреді.

Ақшагүл Қарымсақова – «Адай рухының текеметі» атты бірегей кілемімен республикалық «Шебер» байқауының «Ұлттық мәдени бренд» номинациясының жеңімпазы атанған Қазақстанның бірегей шеберлерінің бірі.

2022 жылы Тараз қаласы Дүниежүзілік қолөнершілер қалаларының тізіміне енген қалалардың бірі болу құрметіне ие болды. Қалада ресми тіркелген 78 қолөнерші болса, оның үштен бірі киізден бұйымдар жасаумен айналысады.

Киізді өңдеудің дәстүрлі технологияларын қолдана отырып, шығармашылық салалардың дамуына барлық жағынан бірегей «Дана-Дель» кәсіпорны үлкен үлес қосуда. Оның құрылтайшысы – Жамбыл облысы ҚБ Іскер әйелдер кеңесінің мүшесі, «Шебер мекені» қауымдастығының төрайымы Бақытгүл Тоқтыбаева. «Дана-Дель» Қазақстан Республикасы Президенті тағайындаған ең беделді республикалық «Алтын сапа – 2020» сыйлығының «Халыққа арналған тауар шығаратын үздік кәсіпорын» номинациясы бойынша лауреаты болып танылды, ал 2019 жылы Атамекен ҰҚП бастамасымен арнайы «ІСКЕР» сапа сыйлығымен марапатталды».

«Aigul Line» ЖШС өнімдері өте танымал. Осы сауда белгісімен киізден жасалған бұйымдар Орталық Азия қолөнершілері арасында үш ЮНЕСКО-ның «Сапа белгісі» сертификатын жеңіп алды. Олар мәдени теңтүпнұсқалығымен және инновациялық ерекшеліктерімен дараланады. «Aigul Line» шеберлерінің көркемдік импровизациясының негізі текеметтер болып табылады. Кәсіпорынның негізін қалаушы – белгілі қазақстандық қолөнерші және этникалық дизайнер – **Айгүл Жансерікова**.

Айдана Алайдарова – танымал киіз шебері, облыстық, республикалық, халықаралық қолөнершілер байқауларының, соның ішінде «Шебер» қолөнершілер байқауының бірнеше дүркін жеңімпазы.

Киіздің шығармашылық мүмкіндіктері ер шеберлерді де қызықтырады. Мысал ретінде этнодизайнер және суретші Қуаныш Үркінбаевтың қызметін айтуға болады. Суретші өзінің «Текемет-ART» жеке шеберханасын құрды. Бүгінгі таңда шеберхана киізден жасалған бұйымдардың кең ассортиментін шығарады, ол үнемі шығарылатын өнімнің жоғары сапасымен бірегейлігін растайтын марапаттар мен сертификаттар алады.

Киіздің шексіз әлеуетін жақында өткен халықаралық «Киіз.Felt.Кеңе.Войлок» фестивалі көрсетті. Фестивальді Қазақстан қолөнершілер одағы ұйымдастырды. Бұл ауқымды іс-шара барлық кәсіпқойларды, зерттеушілерді және жалпы жұртшылықты жинады. Фестиваль аясында «Киіз басу өнері» поэтикалық атауымен киізден жасалған туындылардың көрмесі өткізілді, оның орталығы әлемнің ең үздік киіз шеберлерінің бірі АҚШ-тық **Джанис Арнольдтың** «Жыл мезгілдері» инсталляциясы болды.

Технология изготовления войлока и его использование в быту для казахов – ярко выраженный национальный бренд, уходящий корнями в эпоху бронзы. Войлок практически являлся основным «материалом», используемым в юрте. Его практические свойства: легкий, мягкий, дышащий и при том влагостойкий, и теплоизоляционный, а также изобилие сырья предопределило повсеместное использование.

Не концентрируясь на всех видах войлока отметим, что среди традиционных войлочных изделий выделяются текемет и сырмақ. У этих двух типов ковров, разная технология изготовления. В одном случае, если узор/рисунок вваливается в первооснову, а во втором – сшиваются между собой, где линия стыка обшивается жгутом яркого цвета. Как правило, узоры текеметов крупномасштабные, а в сырмаке они четкие и графичные. В композиции этих ковров существуют традиционные схемы построения орнаментальных мотивов.

По признанию некоторых мастериц валяние войлока и, даже изготовление ковров в традиционной среде рассматривалось как обычное дело, которым обязана владеть каждая женщина. До появления фабричных красок, для окрашивания шерсти мастерицы использовали исключительно натуральные красители, которые добывались из различных растений.

Сам процесс изготовления войлока представлял собой длительный и трудоёмкий процесс, который сопровождался магическим обрядностью. Согласно традиции, изготовление войлока начиналось с произнесения благопожелания *бата* самой старшей участницей, который произносили во время чаепития перед началом работы по изготовлению войлока, для чего собиралась команда из соседок и подруг хозяйки. Присутствие мужчин или их участие в изготовлении войлока считалось нежелательным. По сведениям некоторых мастериц, раньше у казашек бытовала специальная обрядовая песня – *текемет басу*.

В случае изготовления войлока небольшого размера, пластины катали руками, сидя на земле. Среднего размера войлочное изделие катали обычно несколько женщин, которые, сидя в ряд, или делали синхронные движения ногами. Войлок большого размера обвязывали веревками и привязывали к лошади, чтобы она волочила за собой изделие.

К сожалению, сейчас традиционными технологиями изготовления войлочных изделий владеют единицы мастериц.

Среди них: Кулян Жангутты, Ауэс Сагынаева, Аккумис Коспаева, Тамара Капкызы, Камаш Толеубаева, Калекеш Жусипова, Жансара Болегенова и многие другие.

Ауэс Сагынаева – известная в стране мастерица, владеет традиционными технологиями изготовления изделий из войлока и ткачеством. Активный участник всевозможных выставок, конкурсов и культурных мероприятий. Имеет множество учениц и щедро делится своим опытом.

Жансара Болегенова – потомственный мастер традиционного текстиля, своей главной задачей видит деятельность по сохранению традиционных техник и передаче их будущему поколению. Мастерица активно участвует в международных и республиканских конкурсах.

Камаш Толеубаева – известная карагандинская мастерица, занимается изготовлением сырмаков. Знания, умения и навыки по их изготовлению получила от матери.

На данный момент в Центральной Азии и Казахстане войлок является одним из самых востребованных художественных материалов с практически безграничными возможностями. Из него создают самые разнообразные изделия в современном формате: панно, одежду, обувь, игрушки, сувениры и различные аксессуары и украшения. Но, все же в фокусе настоящего исследования именно традиционные технологии, которые необходимо бережно сохранять, популяризировать и передавать молодым.

В 2022 году город Тараз заслуженно удостоился чести стать одним из первых городов Казахстана, включенных во Всемирный список городов-ремесленников. В городе официально зарегистрировано 78 ремесленни-

ков, из которых большая часть занимается изготовлением войлочных изделий.

Айжан Беккулова – председатель Союза ремесленников Казахстана и известная мастерица по войлоку и этнодизайнер отмечает, что сейчас традиционное войлокование прекрасно уживается с различными инновациями типа нуно-войлока. Последний отличается огромным креативным потенциалом, и особенно любим, как мастерами, так и покупателями.

Акшагуль Карымсакова – одна из уникальных мастериц Казахстана, которая является победителем в номинации «Национальный культурный бренд» республиканского конкурса «Шебер» за свое уникальный ковер «Адай рухының текеметі».

Большой вклад в развитие креативных индустрий с использованием традиционных технологий обработки войлока вносит уникальное во всех смыслах предприятие «Дана-Дель». Ее основателем является Бахытгуль Токтыбаева – член Совета деловых женщин ПП Жамбылской области, Председатель Ассоциации «Шебер мекені». «Дана-Дель» признано лауреатом самой престижной республиканской премии, учрежденной Президентом Республики Казахстан «Алтын сапа – 2020» в номинации «Лучшее предприятие, выпускающее товары для населения», а в 2019 году удостоено специальной премии качества «ІСКЕР», инициированной НПП «Атамекен».

Огромной популярностью пользуется продукция ТОО «Aigul Line». Войлочная продукция под этой торговой маркой завоевала три сертификата «Знак качества ЮНЕСКО» среди ремесленников Центральной Азии. Их отличает культурная аутентичность и инновационные особенности. Основой художественных импровизаций мастеров «Aigul Line» являются текеметы. Основателем предприятия является известная казахстанская мастерица и этнодизайнер – **Айгуль Жансерикова**.

Айдана Алайдарова – известная мастерица по войлоку, неоднократная победительница областных, республиканских и международных конкурсов ремесленников, включая конкурс ремесленников «Шебер».

Творческие возможности войлока привлекают и мастеров-мужчин. Примером может служить деятельность этнодизайнера и художника Куаныша Уркинбаева. Художник основал собственную мастерскую – «Tekemet-ART». Сегодня мастерская производит широкий ассортимент войлочных изделий, которая неизменно получает награды и сертификаты, подтверждающие высокое качество и неповторимость выпускаемой продукции.

Ее коллекции отличаются изысканным вкусом и глубоким философским содержанием. Однако, мастерица владеет традиционными технологиями художественной обработки текстиля и экспертными знаниями в области культурного наследия в целом.

Безграничный потенциал войлока продемонстрировал, буквально недавно прошедший международный фестиваль «Киіз.Felt.Кеңе.Войлок». Фестиваль организован Союзом ремесленников Казахстана. Это масштабное мероприятие собрало всех профессионалов, исследователей и широкую общественность. В рамках фестиваля проведена выставка работ из войлока под поэтическим названием «Искусство киіз басу», центром которой стала инсталляция «Времена года» одной из лучших в мире художниц по войлоку **Дженис Арнольд** из США.

Felt technology and its use in everyday life for the Kazakhs is a pronounced national brand, dating back to the Bronze Age. Felt was practically the main “material” used in the yurt. Its practical properties – lightweight, soft, breathable and at the same time moisture proof, and heat insulating, as well as abundance of raw materials predetermined its widespread use.

Without concentrating on all types of felts, it should be noted that among traditional felt products tekemet and syrmaq stand out. These two types of carpets have different manufacturing techniques. In one case, if a pattern/design is embedded into a primary fabric, and in the second – they are stitched together, where the joint line is trimmed with a brightly colored flagellum. As a rule, the patterns of tekemets are large-scale, while in syrmaq they are clear and graphic. There are traditional patterns of ornamental motifs in the composition of these carpets.

According to some artisans, felting and even rug making in the traditional environment was seen as a common activity that every woman had to master. Before the advent of factory dyes, craftswomen used only natural dyes, which were extracted from various plants, to dye wool.

The process of making felt was a long and time-consuming process, which was accompanied by magical rituals. According to tradition, felting began with the utterance of a *bata* by the oldest participant, which was said during a tea party before starting the work of making the felt, for which a team of neighbours and girlfriends of the hostess were gathered. The presence of men or their participation in making felt was considered undesirable. According to some masters, the Kazakhs used to have a special ritual song – *tekemet basu*.

In the case of small felt making, the plates were rolled by hand while sitting on the ground. A medium-sized piece of felt was usually rolled by several women who sat in a row or made synchronized movements with their feet. Large size felt was tied with ropes and tied to a horse to drag the product.

Unfortunately, there are now only a handful of skilled craftsmen who are familiar with the traditional technology of felting.

Among them: Kulyan Zhangutty, Aues Sagynayeva, Akkumis Kospayeva, Tamara Kapkyzy, Kamash Toleubaeva, Kalekesh Zhusipova, Zhansara Bolegenova and many others.

Aues Sagynayeva is a nationally known craftswoman, skilled in traditional felting and weaving techniques. She is an active participant in all kinds of exhibitions, competitions and cultural events. She has many pupils and generously shares her experience.

Zhansara Bolegenova is a hereditary master of traditional textiles and her main task is to preserve traditional techniques and pass them on to future generations. She actively participates in international and republican competitions.

Kamash Toleubayeva is a well-known Karaganda craftswoman who makes syrmaqs. She received her knowledge, skills and knowledge of how to make them from her mother.

At the moment in Central Asia and Kazakhstan, felt is one of the most sought-after artistic materials with almost limitless possibilities. It is used to create a wide variety of products in a modern format: panels, clothes, shoes, toys, souvenirs and various accessories and jewellery. The focus of this study, however, is on traditional technology, which needs to be carefully preserved, popularised and passed on to the young.

Aizhan Bekkulova, chairwoman of the Union of Artisans of Kazakhstan, and a well-known master of felting, notes that traditional felting can now perfectly coexist with various innovations such as nuno-felting. The latter has enormous creative potential, and is particularly loved by both craftsmen and customers.

Akshagul Karymsakova is one of Kazakhstan's unique artisans, who won the republican competition “National Cultural Brand” nomination at the national competition “Sheber” for her unique rug “Adai ruhynyñ tekemeti”.

In 2022, the city of Taraz deservedly had the honour of becoming one of the first cities in Kazakhstan to be included in the World Craft City List. There are 78 officially registered artisans in the city, most of whom are involved in the production of felt goods.

A great contribution to the development of creative industries using traditional felting technologies is made by "Dana-Del", a unique enterprise in every sense. Its founder is Bakhytgul Toktibayeva, a member of the Business Women's Council of PP Zhambyl oblast, Chairman of the Sheber Mekenі Association. "Dana-Del" has been recognised as the winner of the most prestigious national award established by the President of the Republic of Kazakhstan "Altyn Sapa – 2020" in the category "Best enterprise producing goods for the population", and in 2019 it was awarded a special quality prize "ISKER" initiated by Atameken Research and Production Enterprise.

The products of Aigul Line LLP are hugely popular. Felt products under this brand have won three UNESCO Seal of Excellence certificates among Central Asian artisans. They are distinguished by their cultural authenticity and innovative features. The basis of the artistic improvisations of the masters of Aigul Line are tekemets. The founder of the enterprise is **Aigul Zhanserikova**, a well-known Kazakh craftswoman and ethno-designer.

Aidana Alaidarova is a renowned felt craftswoman and repeated winner of regional, national and international handicrafts competitions, including the "Sheber" handicrafts competition.

The creative possibilities of felt are also attracting male masters. An example is the work of ethno-designer and artist Kuanysh Urkinbaev. The artist founded his own workshop, «Tekemet-ART». Today, the workshop produces a wide range of felt products, which has consistently received awards and certificates confirming the high quality and uniqueness of its products.

The boundless potential of felting was demonstrated at the recently held international festival «Киіз. Felt. Кеңе. Войлок». The festival was organised by the Artisans Union of Kazakhstan. This large-scale event brought together all professionals, researchers and the general public. As part of the festival, there was an exhibition of felt works with the poetic title «The Art of Kiyz Basu», with the installation «Seasons» by one of the world's best felt artists, **Janice Arnold** from the United States as the focal point.

Күлән Жанғұтты – белгілі қолөнерші, киіз басу шебері. Киізден бұйымдар жасаудың дәстүрлі және заманауи әдістерін меңгерген. ҚР Қолөнершілер одағының мүшесі, республикалық және халықаралық көрмелердің белсенді қатысушысы. Оның шәкірттері бар және шығармашылығы өте танымал.

Кулян Жангутты – известная мастерица в области войлокования. Владеет традиционными и современными методиками создания изделий из войлока. Член Союза ремесленников РК, активный участник республиканских и международных выставок. Имеет учеников, а ее творчество пользуется огромной популярностью.

Kulyan Zhanguatty is a renowned master of felt-making. She is skilled in traditional and modern methods of making felt goods. She is a member of the Union of Artisans of the Republic of Kazakhstan and an active participant in national and international exhibitions. She has students, and her art is very popular.

Бұлбұл Қапқызы – атақты сәндік-қолданбалы өнер шебері, этнограф. Көркем тоқыма саласында білікті. Киіз бұйымдарын жасаумен айналысады. Республикалық және халықаралық көрмелердің белсенді қатысушысы. ҚР Қолөнершілер одағының мүшесі.

Булбул Капкызы – известная мастерица декоративно-прикладного искусства, этнограф. Квалифицируется в области художественного текстиля. Занимается изготовлением войлочный изделий. Активный участник республиканских и международных выставок. Член Союза ремесленников РК.

Bulbul Kapkyzy. Well-known craftswoman of decorative and applied arts, ethnographer. Qualifies in the field of artistic textiles. Engaged in felt products making. Active participant of republican and international exhibitions. Member of the Union of Artisans of the Republic of Kazakhstan

Мәриям Әлжанова – қолөнерші дәстүрлі тоқыма саласында жұмыс істейді, түкті және түксіз кілем тоқу, киізден бұйымдар жасау және кесте тігу техникасын меңгерген. Дәстүрлі қолөнер саласындағы барлық іс-шаралардың белсенді қатысушысы. Оның жұмыстары елдегі және шетелдегі мұражайларда сақтаулы. ҚР Қолөнершілер одағының мүшесі.

Мариям Альжанова – мастерица работает в области традиционного текстиля, владеет техникой ворсового и безворсового ковроткачества, изготовлением изделий из войлока и вышивкой. Активный участник всех мероприятий в области традиционных ремесел. Ее работы хранятся в музеях страны и за рубежом. Член Союза ремесленников Республики Казахстан.

Mariyam Alzhanova. The craftswoman works in the field of traditional textiles, knows the technique of pile and lint-free carpet weaving, the felt products and embroidery mastering. An active participant in all activities in the field of traditional crafts. Her works are kept in museums of the country and abroad. Member of the Union of Artisans of the Republic of Kazakhstan.

Тамара Қапқызы – дәстүрлі әйелдер қолөнерінің барлық түрлерін меңгерген танымал қолөнерші. «Шебер» қолөнершілер байқауының бірнеше дүркін жеңімпазы, ҚР Қолөнершілер одағының құрметті мүшесі. Оның бұйымдары ЮНЕСКО «Сапа белгісімен» белгіленген.

Тамара Капкызы – известная мастерица, которая владеет практически всеми видами традиционных женских ремесел. Неоднократная победительница конкурса ремесленников «Шебер», почетный член Союза ремесленников РК. Ее изделия отмечены Знаком качества ЮНЕСКО.

Tamara Kapkysy is a well-known craftswoman who is skilled in almost all types of traditional women's crafts. She is a repeat winner of the «Sheber» handicrafts competition and an honorary member of the Republic of Kazakhstan Craftsmen's Union. Her products have been awarded the UNESCO Seal of Excellence.

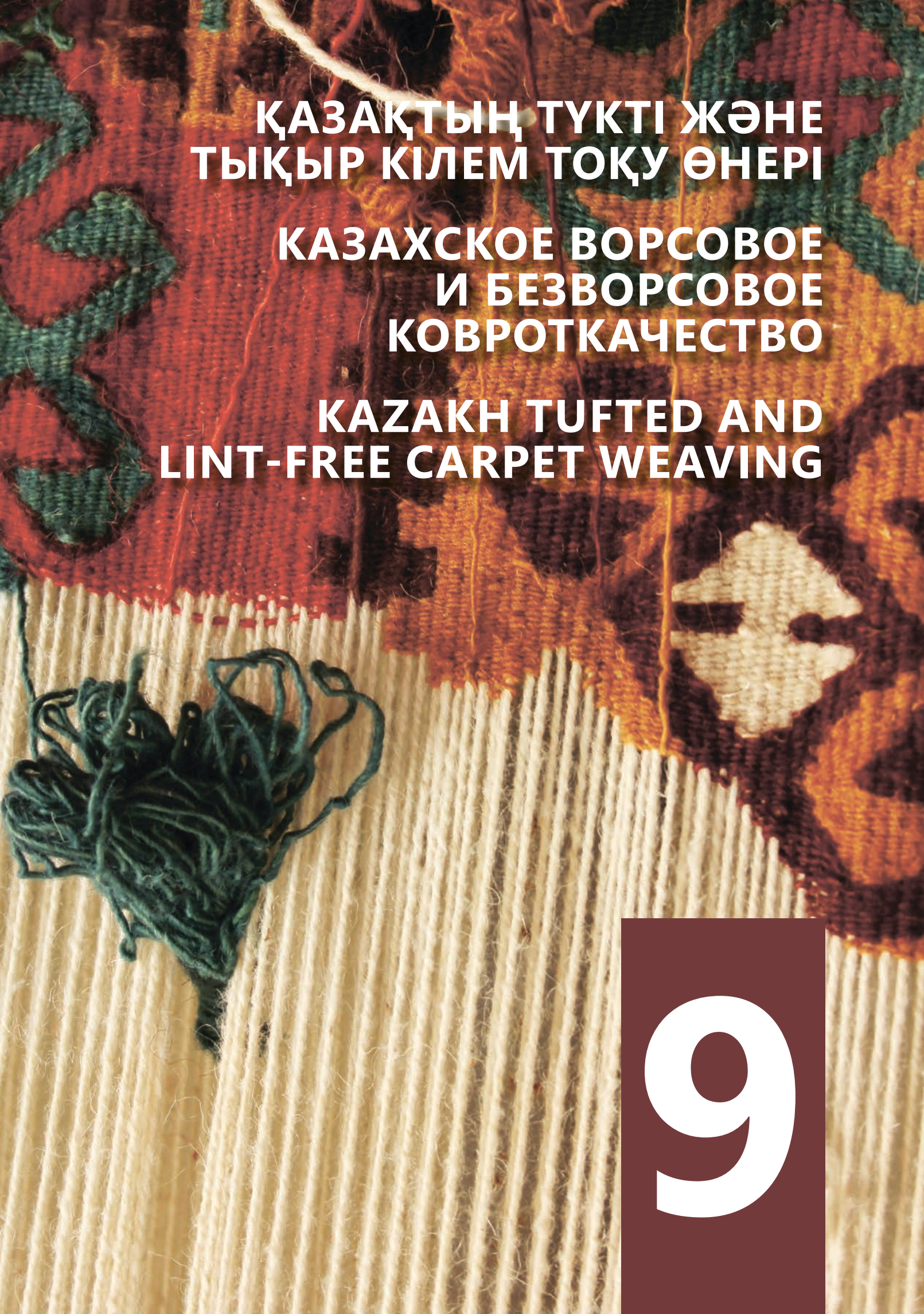

Айжан Бекқұлова – танымал киіз шебері және этнодизайнер, ҚР Қолөнершілер одағының төрағасы. Қазақстан Республикасының ЮНЕСКО және ИСЕСКО істері жөніндегі ұлттық комиссиясы жанындағы Материалдық емес мәдени мұраны қорғау жөніндегі ұлттық комитеттің мүшесі. Оның жинақтары талғампаз талғаммен және терең философиялық мазмұнымен ерекшеленеді. Дегенмен, қолөнерші тоқыма бұйымдарын көркем өңдеудің дәстүрлі технологияларын және жалпы мәдени мұра саласындағы сараптамалық білімді меңгерген.

Айжан Беккулова – известная мастерица по войлоку и этно-дизайнер, председатель Союза ремесленников РК. Член Национального комитета по охране нематериального культурного наследия при Национальной комиссии Республики Казахстан по делам ЮНЕСКО и ИСЕСКО. Ее коллекции отличаются изысканным вкусом и глубоким философским содержанием. Однако, мастерица владеет традиционными технологиями художественной обработки текстиля и экспертными знаниями в области культурного наследия в целом.

Aizhan Bekkulova is a renowned felt craftswoman and ethno-designer, chairperson of the Union of Artisans of Kazakhstan. She is a member of the National Committee for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage under the National Commission of the Republic of Kazakhstan for UNESCO and ISESCO.

Her collections are distinguished by refined taste and deep philosophical content. However, the craftswoman is skilled in traditional techniques of artistic textile processing and expert knowledge of cultural heritage in general.

**ҚАЗАҚТЫҢ ТҮКТІ ЖӘНЕ
ТЫҚЫР КІЛЕМ ТОҚУ ӨНЕРІ**

**КАЗАХСКОЕ ВОРСОВОЕ
И БЕЗВОРСОВОЕ
КОВРОТКАЧЕСТВО**

**KAZAKH TUFTED AND
LINT-FREE CARPET WEAVING**

9

Қазақтың кілем тоқуы – әйелдер қолөнерінің дәстүрлі түрі, ол екі негізгі түрге бөлінеді: түкті және түксіз. Кілем тоқу процесі салт-дәстүрлердің, әдет-ғұрыптардың және халық қойылымдарының тұтас қабатымен байланысты. Кілемдердің қазақ мәдениетіндегі маңызын зерттеуші Қ. Б. Қасенова олардың атқаратын қызметтері арқылы: практикалық, эстетикалық, мерекелік, салтанатты, таптық, ұлттық және өңірлік тиістілік, діни, ғұрыптық, сиқырлы, символдық, дүниетанымдық деп атап көрсеткен.

Кілем тоқудың дәстүрлі орталықтары негізінен Оңтүстік және Батыс Қазақстан болып табылады, дегенмен тарихи дереккөздерде Солтүстік және Шығыс Қазақстанда кілем бұйымдарын дайындау дәстүрінің болуы туралы мәліметтер бар. Алайда, Шығыс Қазақстанда тек қана ұсақ түкті бұйымдарды жасау ғана атап өтілетінін айта кеткен жөн. Оңтүстік Қазақстанда – бұл Қызылорда, Түркістан және Жамбыл облыстары. Батыс Қазақстанда – бұл, ең алдымен, Түрікменстан шектесетін Маңғыстау өңірі (Маңғыстау облысы), классикалық кілем тоқу өнерінің отаны. Қадалы тоқу Батыс Қазақстандағы Атырау облысының тұрғындарына да тән болды. Тықыр кілем тоқу бүкіл Қазақстан жерінде дерлік кеңінен таралған. Бірақ көбінесе аралас техника қолданылады.

XX ғасырдың ортасына дейін қазақтың дәстүрлі кілем тоқуының негізгі орталықтарының бірі Қызылорда облысы болды. Оның тарихи атауы – Сырдария өңірі (Сырдария өзені алабының дәстүрлі атауы – Сыр өңірі). Бұл топоним осы өңірдің түкті кілемдерінің жалпы халықтық атауымен – Сыр кілемімен (Сырдария маңы кілемі) байланысты. Зерттеушілер ертеде қоңыраткілем (Сырдариядағы қоңырат руы тоқитын кілем) сияқты түкті кілемнің болғанын айтады. Қазақтың қоңырат руы дәстүр бойынша Сырдарияның орта ағысы бойына (Қызылорда және Түркістан облыстары) қоныстанған.

Бүгінгі таңда қызылордалықтар түкті кілемге қатысты ұлттық атауларды – қалы кілем (қымбат кілем) немесе түкті кілем (қадалы кілем) көбірек қолданады. Бұл екі кілемнің де түктері жоғары болады. Қазіргі уақытта кілемдер дайын зауыттық жіптерден тоқылады, тоқыма шикізатын дайындау (жүннен жасалған иірілген жіптерді дайындау және бояу, сондай-ақ иірілген жіптерді бояу үшін табиғи бояуларды пайдалану) қолданылмайды, бұл тұтас-тай алғанда теңтүпнұсқалы кілем тоқудың өміршеңдігіне үлкен қауіп төндіреді. Жалпы, бүгінгі күні облыста кілем бұйымдарын тек жеке тапсырыстар шеңберінде жасау үшін өз техникаларын қолданатын түкті және түксіз кілем тоқудың бірнеше шеберлері ғана бар (көбінесе аралас әдіс қолданылады – түкті және түксіз тоқу). Кілем тоқу, баяғы кездегідей, 2–3 ай бойы ұжымдық шығармашылық жұмысқа қатысатын туыстар мен көршілердің бүкіл тобы қатысатын уақытты қажет ететін процесс.

Оңтүстік Қазақстанның танымал шеберлері қатарында Роза Әлібатырова, Мәриям Әлжанова, Қарлығаш Ілиясова, Айман Әбілдаева, Майя Қалжанова, Бибіжар Симова, Жұпар Бейсенова бар.

Мәриям Әлжанова – дәстүрлі тоқыма саласында еңбек ететін, түкті және түксіз кілем тоқу, киізден бұйымдар жасау және кесте тігу техникасын меңгерген танымал қолөнерші. Қазақстан Республикасы Қолөнершілер одағының мүшесі.

Қарлығаш Ілиясова – дәстүрлі тоқыма саласында еңбек ететін, түкті және түксіз кілем тоқу, киізден бұйымдар жасау және кесте тігу техникасын меңгерген танымал қолөнерші. Құрақ құраумен айналысады. Қазақстан Республикасы Қолөнершілер одағының мүшесі.

Шымкент қаласында Бейісбековтер отбасының «Алтын Орда» көркемсурет галереясы белсенді жұмыс істейді, онда барлық отбасы мүшелері қолөнердің әр түрімен айналысады. Ерлер ағаш, тері, металл өңдеумен айналысады. Әйелдер тоқыма, тігін, кесте тігумен айналысады.

Бибіжар Симова – қазақтың кілем тоқу өнерінің белгілі шебері. Дәстүрлі тоқыма бұйымдарының барлық түрлерін меңгерген. Шәкірттері бар. «Хас шебер» атағының иегері (жоғары санатты шебер). Қазақстан Республикасы Қолөнершілер одағының мүшесі. Оның туындылары еліміздің және шетелдердің мұражайларында сақтаулы.

Жұпар Бейсенова – сәндік-қолданбалы өнердің танымал шебері. Көркем тоқыма саласында білікті. Республикалық және халықаралық көрмелердің белсенді қатысушысы. Шебер Бейсенов отбасылық әулетінің өкілі.

Мәдина Ахметова – белгілі сәндік-қолданбалы өнер шебері. Көркем тоқыма саласында білікті. Кілем тоқумен (түкті және түксіз тоқу) айналысады. «Дәстүр» номинациясы бойынша Born Nomad байқауының жеңімпазы. Шебер Бейсенов отбасылық әулетінің өкілі.

Алматыда тағы бір бірегей шебер – ҚР Дизайнерлер одағының мүшесі Роза Үйсінбаева тұрады. Ол түксіз кілем – тақыр кілем дайындауға біліктенген. Шебер Қызылорданың тумасы, ал оның жарқын бұйымдары ашық және қанық бояуымен көз тартады.

Мереке Полат – белгілі сәндік-қолданбалы өнер шебері. Көркем тоқыма саласында білікті. Республикалық және халықаралық көрмелердің белсенді қатысушысы. «Шебер» қолөнершілер байқауының жеңімпазы.

XX ғасырдың ортасына дейін Батыс Қазақстан қазақтың дәстүрлі кілем тоқу орталықтарының бірі болды. Негізінен Маңғыстау, Атырау облыстарында шоғырланған. Маңғыстау кілемдері деп аталатын Маңғыстау өңірінің түкті кілемдері Оңтүстік Қазақстанның ұқсас бұйымдарынан айырмашылығы бар. Маңғыстау кілемдерінің иконографиясына көне түрікмендердің кілем тоқу дәстүрлері қатты әсер етті.

Бұл аймақтың кілемдерінің айрықша ерекшеліктерінің бірі – қадасының аласа болуы, сондықтан масаты кілем деп аталған. Осы өңірдің кілемдерінің ерекшеліктерін сипаттай отырып, Ш.Ж. Тоқтабаева тоқудың тығыздығын, түгінің төмендігін, ұсақ жиі өрнегін және қызылкүрең, қызыл және қоңыр түстердің қанық бояуын атап өтеді. Әдетте фон мен ою-өрнек жақын және үйлесімді түстермен жасалды. Бұл өлкенің танымал қолөнершілерінің қатарында Медина Избасарова, Күміс Қосбай, Дәмелі Мұқанова және басқалар бар.

Медина Избасарова – қазақтың кілем тоқу өнерінің танымал шебері. Дәстүрлі тоқыма бұйымдарының барлық түрлерін меңгерген. Шәкірттері бар. «Алтын алқа» атағының иегері (жоғары санатты шебер). Дәстүрлі қолөнер саласындағы барлық іс-шаралардың белсенді қаты-

сушысы. Дәстүрлі технологиялар бойынша киіз үйді безендіру өнерін меңгерген.

Күміс Қосбай – дәстүрлі технология арқылы киіз үй безендіру өнерін меңгерген танымал шебер. Мамандар қолөнершінің шеберлігінің жоғары деңгейін атап өтеді, әсіресе ол жасаған басқұрлар – киіз үйді безендіруге арналған тоқылған жүн жолақтары (аралас әдіс – түкті және түксіз тоқу) танымал.

Дәмелі Мұқанова – дәстүрлі технология арқылы киіз үйді безендіру өнерін меңгерген танымал қолөнерші. Дәстүрлі қолөнер саласындағы барлық іс-шаралардың белсенді қатысушысы.

Шығыс Қазақстан қолөнершілерінің арасында Гүлнәр Қожамжарова, Қайныш Мәнкей, Әлия Құсаинова және басқалары ерекше көзге түседі.

Гүлнәр Қожамжарова – сәндік-қолданбалы өнердің танымал шебері. Қазақтың ұлттық қолданбалы өнерінің дәстүрлі техникасында бұйымдар жасайды. 100-ден астам тоқылған кілем, бау-басқұр, қоржын және басқа да дәстүрлі бұйымдарды жасаған. 2009 және 2012 жылдардағы «Шебер» байқауының «Төлтумалық», «Жоғарғы шеберлік» номинацияларының жеңімпазы. Қазақстан Қолөнершілер одағының мүшесі. Шикізатты дайындау және иірілген жіпті бояу дағдыларын меңгерген.

Қайныш Мәнкей – дәстүрлі қолөнердің белгілі шебері, ҚХР Алтай аймағындағы «Бабалар мұрасы» кесте тігушілер қоғамының мүшесі. Киіз бұйымдарын жасауда, кесте тігуде, құрақ құрауда білікті. Көрмелердің, фестивальдердің және байқаулардың қатысушысы.

Әлия Құсаинова – «алаша» тоқудың дәстүрлі технологиялары: «жөл» және «терме алаша» түрлерін жақсы меңгерген жас қолөнерші. «Терме-кесте» кесте тігу дағдыларын меңгерген. Көрмелердің, фестивальдердің және байқаулардың қатысушысы.

Жалпы, қазақтың түкті кілемі – әзірше тыңғылықты зерттелмеген, бірегей мәдени құбылыс. Бірақ, қазақтардың материалдық емес мәдени мұрасының бұл элементі шұғыл түрде қорғауды және оны қолдауды, қорғау және қорғау бойынша өнімді шараларды әзірлеуді, оның ішінде оны тарихи түрде қолданған аймақтарда дәстүрлі тоқыма өнері мектебін құруды талап ететіні қазірдің өзінде айқын.

Казахское ковроткачество – традиционный вид женских ремесел, которое подразделяется на два основных вида: ворсовое и безворсовое. С процессом ковроткачества связан целый пласт обрядов, ритуалов и народных представлений. Значимость ковров в казахской культуре подчеркивается их функциями, выделенными исследователем К. Б. Касеновой: практическая, эстетическая, праздничная, торжественная, сословная, национальная и региональная принадлежность, религиозная, обрядовая, магическая, символическая, мировоззренческая.

Традиционными центрами ворсового ковроткачества преимущественно являются Южный и Западный Казахстан, хотя в исторических источниках встречаются сведения и о бытовании традиции изготовления ковровых изделий в Северном и Восточном Казахстане. Однако, нужно отметить, что в Восточном Казахстане отмечается исключительно изготовление небольших ворсовых изделий. В Южном Казахстане – это Кызылординская, Туркестанская и Жамбылская области. В Западном Казахстане – это, прежде всего регион Мангыстау (Мангыстауская область), граничащий с Туркменистаном – родиной классического ворсового ковроткачества. Ворсовое ткачество было также характерно для населения Атырауской области Западного Казахстана. Безворсовое ковроткачество было распространено практически по всему Казахстану. Но чаще всего практикуется смешанная техника.

Вплоть до середины XX в. – одним из главных центров традиционного казахского ворсового ковроткачества была Кызылординская область. Ее историческое название – Сырдарьинский регион (традиционное название бассейна реки Сырдарья – *Сыр өңірі*). С этим топонимом связано общее народное название ворсовых ковров этого региона – *Сыр кілемі* (присырдарьинский ковер). Исследователи сообщают о бытовании в прошлом та-

кого вида ворсового ковра как *қоңыраткілем* (ковер, сотканный родом қоңырат на Сырдарье). Казахский род *қонырат* традиционно расселен по среднему течению Сырдарьи (Кызылординская и Туркестанская области).

Сегодня кызылординское население в отношении ворсовых ковров больше употребляет общенациональные названия – *қалы кілем* (дорогой ковер) или *түкті кілем* (ковер с ворсом). Оба этих вида ковра имеют высокий ворс. В настоящее время ковры ткются из готовых заводских нитей, не практикуется подготовка сырья для ткачества (изготовление и крашение шерстяной пряжи, а также использование натуральных красок для окрашивания пряжи), что в целом является серьезной угрозой для жизнеспособности аутентичного ковроткачества. В целом, на сегодняшний день в области насчитывается лишь несколько мастериц ворсового и безворсового ковроткачества (чаще всего практикуется смешанная техника), которые ковровые изделия исключительно в рамках индивидуальных заказов. Ткачество ворсовых ковров, как и в старину трудоемкий процесс, в котором принимает участие целая группа родственниц и соседок, участвующих в коллективной творческой работе на протяжении 2–3 месяцев.

Среди известных мастериц Южного Казахстана Роза Алибатырова, Мариям Альжанова, Карлыгаш Ильясова, Айман Абильдаева, Майя Калжанова, Бибижар Симова, Жупар Бейсенова, Акшагуль Карымсакова и другие.

Мариям Альжанова – известная мастерица работает в области традиционного текстиля, владеет техникой ворсового и безворсового ковроткачества, изготовлением изделий из войлока и вышивкой. Член Союза ремесленников Республики Казахстан.

Карлыгаш Ильясова – известная мастерица работает в области традиционного текстиля, владеет техникой ворсового и безворсового ковроткачества, изготовлением изделий из войлока и вышивкой. Занимается лоскутным шитьем. Член Союза ремесленников Республики Казахстан.

В городе Шымкент активно функционирует художественная галерея семьи Бейсбековых «Алтын Орда», в которой все члены семьи занимаются различными видами ремесел. Мужчины заняты обработкой дерева, кожи, металла. Женщины занимаются ткачеством, шитьем и вышивкой.

Бибижар Симова – известная мастерица казахского ворсового ковроткачества. Владеет всеми видами традиционного текстиля. Имеет учеников. Обладатель звания «Хас шебер» (мастер высшей категории). Член Союза ремесленников Республики Казахстан. Ее работы хранятся в музеях страны и за рубежом.

Жупар Бейсенова – известная мастерица декоративно-прикладного искусства. Квалифицируется в области художественного текстиля. Активный участник республиканских и международных выставок. Представитель семейной династии мастеров Бейсбековых.

Мадина Ахметова – известная мастерица декоративно-прикладного искусства. Квалифицируется в области художественного текстиля. Занимается ковроткачеством (ворсового и безворсового ткачества). Победительница конкурса Born Nomad в номинации «Традиция». Представитель семейной династии мастеров Бейсбековых.

В Алматы проживает еще одна уникальная мастерица – Роза Уйсинбаева, член Союза дизайнеров РК. Она квалифицируется на изготовлении безворсовых ковров – тақыр кілем. Родом мастерица из Кызылорды, а ее яркие изделия привлекают своим ярким и насыщенным колоритом.

Мереке Полат – известная мастерица декоративно-прикладного искусства. Квалифицируется в области художественного текстиля. Активный участник республиканских и международных выставок. Победитель конкурса ремесленников «Шебер».

Вплоть до середины XX в. – Западный Казахстан был одним из центров традиционного казахского ворсового ковроткачества. В основном оно сосредоточено в Мангыстауской и Атырауской областях. Ворсовые ковры Мангыстауского региона, называемые *Маңғыстау кілемдері* (мангыстауские ковры) имеют отличия от аналогичных изделий Южного Казах-

стана. На иконографию мангыстауских ковров оказали большое влияние древние туркменские традиции ковроткачества.

Одной из отличительных особенностей ковров данного региона является низкий ворс, отсюда и название *масаты кілем*. Характеризуя особенности ковров этого региона Ш. Ж. Тохтабаева, отмечает плотность плетения, низкий ворс, мелкий частый узор и сочный колорит бордового, красного и коричневого цветов. Обычно фон и орнамент выполнялись в близких и гармоничных цветах. Среди современных мастериц данного региона – Медина Избасарова, Кумис Косбай, Дамели Муканова и другие.

Медина Избасарова – мастерица казахского ворсового ковроткачества. Владеет всеми видами традиционного текстиля. Имеет учеников. Обладатель звания «Алтын алқа» (мастер высшей категории). Активный участник всех мероприятий в области традиционных ремесел. Владеет искусством создания убранства юрты по традиционным технологиям.

Кумис Косбай – известная мастерица, владеющая искусством создания убранства юрты по традиционным технологиям. Специалисты отмечают высокий уровень мастерства ремесленницы, а особенно популярностью пользуются созданные ей баскуры – тканые шерстяные полоски для украшения юрты (смешанная техника – ворсовое и безворсовое ткачество).

Дамели Муканова – известная мастерица, владеющая искусством создания убранства юрты по традиционным технологиям. Активный участник всех мероприятий в области традиционных ремесел.

Среди мастериц Восточного Казахстана особо выделяются Гульнар Кожамжарова, Кайныш Манкей, Алия Кусаинова и другие.

Гульнар Кожамжарова – известная мастерица декоративно-прикладного искусства. Выполняет изделия в традиционной технике казахского национально-прикладного искусства. Изготовила более 100 тканых ковров, бау-баскуров, коржынов и других традиционных изделий. Победительница конкурса «Шебер» 2009 и 2012 годов в номинации «Телтумалық» («Подлинность»), «Жоғарғы шеберлік» («Высокое мастерство»). Член Союза ремесленников Казахстана. Одна из немногих мастериц, которая владеет навыками подготовки сырья и крашения пряжи.

Кайныш Манкей – мастерица в области традиционного текстиля, владеет традиционными технологиями казахской вышивки. Активный участник проекта «Золотой Алтай – богатство для развития региона!».

Алия Кусаинова – молодая мастерица, владеющая традиционными технологиями ткачества «алаша»: «жөл» и «терме алаша». Владеет навыками вышивки «терме-кесте». Участница выставок, фестивалей и конкурсов.

Казахский ковер – это уникальное культурное явление. Детальное изучение, которого еще предстоит сделать. Но, сейчас уже очевидно, что этот элемент нематериального культурного наследия требует срочной охраны и разработки продуктивных мер его поддержки, защиты и охраны, включая создание школы традиционного ткачества в регионах, которые исторически его практиковали.

Kazakh carpet weaving is a traditional type of women's craft that is divided into two main types: tufted and lint-free. A whole stratum of rites, rituals and folk representations are associated with the process of carpet weaving. The importance of carpets in Kazakh culture is underlined by their functions highlighted by researcher K. B. Kasenova: practical, aesthetic, festive, ceremonial, class, national and regional belonging, religious, ritual, magic, symbolic and world outlook.

Southern and western Kazakhstan are the traditional centres of carpet weaving, although historical sources also provide information about the tradition of carpet weaving in northern and eastern Kazakhstan. However, it should be noted that the production of small pile goods is noted only in Eastern Kazakhstan. In Southern Kazakhstan it is Kyzyl-Orda, Turkestan and Zhambyl regions. In West Kazakhstan it is first of all Mangistau region bordering with Turkmenistan – the motherland of classic pile weaving. Pile weaving was also characteristic of the population of Atyrau region of western Kazakhstan. Lint-free carpet weaving was widespread practically all over Kazakhstan. But mixed technique is most commonly practiced.

Until mid-20th century Kyzylorda region was one of the main centres of traditional Kazakh carpet weaving. Its historical name is Syrdarya region (the traditional name of the Syrdarya river basin is *Syr öñiri*). This toponym is associated with the common folk name for the region's pile carpets – *Syr kilemi* (the Syr Darya carpet). Researchers report about the existence of such type of carpet in the past as *koñyratkilem* (carpet woven by *koñyrat* family on Syrdarya river). The Kazakh *koñyrat* clan is traditionally settled in the middle reaches of the Syr Darya River (Kyzylorda and Turkestan regions).

Today, the Kyzylorda population uses more national names for pile carpets – *qaly kilem* (expensive carpet) or *tükti kilem* (carpet with pile). Both of these types of carpets have high pile. At present time carpets are woven from pre-fabricated threads and the preparation of raw materials for weaving (making and dyeing wool yarn as well as using natural dyes for dyeing yarn) is not practiced, which in general is a serious threat to the viability of authentic carpet weaving. In general, today there are only a few masters of tufted and lint-free weaving in the region (mixed techniques – tufted and lint-free weaving are most commonly practised) who practice their techniques for making carpets exclusively on an individual order basis. The weaving of tufted carpets, as in the olden days, is a labour-intensive process, involving a whole group of female relatives and neighbours in collective creative work over a period of 2–3 months.

Among the famous masters of South Kazakhstan are Roza Alibatyrova, Mariyam Alzhanova, Karlygash Ilyasova, Aiman Abildaeva, Maya Kalzhanova, Bibizhar Simova and Zhupar Beisenova, Akshagul Karysakova and others.

Mariyam Alzhanova is a well-known craftswoman working in the field of traditional textiles, mastering the technique of tufted and lint-free carpet weaving, felting and embroidery. She is a member of the Union of Artisans of the Republic of Kazakhstan.

Karlygash Ilyasova is a well-known craftswoman working in the field of traditional textiles, mastering the technique of tufted and lint-free carpet weaving, making felted goods and embroidery. She is engaged in patchwork. She is a member of the Union of Artisans of the Republic of Kazakhstan.

In the city of Shymkent, the “Altyn Orda” art gallery of the Beysbekov family is active, with all members of the family engaged in various types of crafts. The men are engaged in processing wood, leather and metal. Women are engaged in weaving, sewing and embroidery.

Bibizhar Simova is a well-known master of Kazakh tufted carpet weaving. She is skilled in all kinds of traditional textiles. She has pupils. The owner of a rank “Khas sheber” (the master of the highest category). She is a member of the Union of Artisans of the Republic of Kazakhstan. Her works are kept in museums of the country and abroad.

Zhupar Beisenova is a well-known master of arts and crafts. She is qualified in the field of artistic textiles. Active participant of republican and international exhibitions. A member of the Beisbekov family dynasty of craftsmen.

Madina Akhmetova is a well-known master of arts and crafts. She is qualified in the field of artistic textiles. She is engaged in carpet weaving (pile and lint-free weaving). Winner of the Born Nomad competition in the Tradition category. A representative of the family dynasty of Beisbekov masters.

Another unique craftswoman, Roza Uysinbaeva, a member of the RK Union of Designers, lives in Almaty. She specialises in the production of lint-free carpets – taqyr kilem. She is originally from Kyzylorda and her bright products attract people with their bright and saturated colouring.

Mereke Polat is a well-known craftswoman in the field of arts and crafts. She is qualified in the field of artistic textiles. An active participant in national and international exhibitions. Winner of the “Sheber” handicrafts competition.

Up to middle of 20th century western Kazakhstan was one of the centres of traditional Kazakh carpet weaving. It was mainly concentrated in Mangistau and Atyrau regions. Mangistau region pile carpets called *Mangistau kilemderi* (Mangistau carpets) differ from similar products of South Kazakhstan. The iconography of Mangistau carpets was heavily influenced by the ancient Turkmen tradition of carpet weaving.

One of the distinctive features of carpets from this region is their low pile, hence the name *masati kilem*. Sh. Tokhtabaeva describing features of carpets of this region notes weaving density, low pile, small frequent pattern and juicy colour of burgundy, red and brown colours. Usually, the background and ornaments were made in close and harmonious colours. Well-known masters of this region include Medina Izbasarova, Kumis Kosbai, Dameli Mukanova and others.

Medina Izbasarova is a renowned master of Kazakh tufted carpet weaving. She is skilled in all kinds of traditional textiles. She has students. Holder of the title “Altyn alqa” (master of the highest category).

An active participant in all activities in the field of traditional crafts. Mastered the art of creating yurt decorations using traditional technologies.

Kumis Kosbai is a well-known skilled craftswoman, skilled in the art of decorating yurts using traditional techniques. Specialists note the high level of craftsmanship, and especially popular are her baskurs – woven woolen strips for decorating the yurt (mixed technique – pile and lint-free weaving).

Dameli Mukanova is a well-known craftswoman, skilled in the art of creating yurt decorations using traditional techniques. She is an active participant in all traditional crafts events.

Gulnar Kozhamzharova, Kainysh Mankey, Aliya Kusanova and others stand out among the East Kazakhstan artisans.

Gulnar Kozhamzharova is a well-known master of arts and crafts. She makes products in the traditional technique of Kazakh national applied art. She has made more than 100 woven carpets, bau-baskurs, korzhyns and other traditional products. Winner of the competition “Sheber” in 2009 and 2012 in the nomination “Töltumalyq” (“Genuineness”), “Zhoǵarǵy Sheberlik” (“High Skill”). Member of the Union of Artisans of Kazakhstan. Skilled in preparing raw materials and dyeing yarn.

Kainysh Mankey is a craftswoman in the field of traditional textiles and masters traditional Kazakh embroidery techniques. She is an active participant in the project «Golden Altai is Wealth for the Development of the Region!

Aliya Kusainova is a young craftswoman who has mastered the traditional weaving techniques of “alasha”: “zhol” and “terme alasha”. She is proficient in “terme keste” embroidery. Participant in exhibitions, festivals and competitions.

The Kazakh carpet is a unique cultural phenomenon that has yet to be studied in detail. But, it is now clear that this element of intangible cultural heritage requires urgent protection and the development of productive measures to support, protect and preserve it, including the creation of traditional weaving schools in regions that have historically practiced it.

Роза Әлібатырова – қазақтың кілем тоқу өнерінің танымал шебері. Дәстүрлі тоқыма бұйымдарының барлық түрлерін меңгерген, шәкірттері бар. ЮНЕСКО-ның «Сапа белгісінің» иегері. Қазақстан Республикасы Қолөнершілер одағының мүшесі.

Дәстүрлі қолөнер саласындағы барлық іс-шаралардың белсенді қатысушысы. Оның туындылары еліміздегі және шетелдегі мұражайларда сақтаулы.

Роза Алибатырова – известная мастерица казахского ворсового ковроткачества. Владеет всеми видами традиционного текстиля, имеет учеников. Обладатель Знака качества ЮНЕСКО. Член Союза ремесленников Республики Казахстан.

Активный участник всех мероприятий в области традиционных ремесел. Ее работы хранятся в музеях страны и зарубежом.

Roza Alibatyrova is a well-known master of Kazakh tufted carpet weaving. She is skilled in all types of traditional textiles and has students. Holder of the UNESCO Seal of Excellence. Member of the Union of Artisans of the Republic of Kazakhstan.

Active participant of all events in the field of traditional crafts. Her works are kept in museums around the country and abroad.

Роза Үйсінбаева – ҚР Дизайнерлер одағының мүшесі, дәстүрлі түксіз кілем – тақыр кілем жасауда біліктілігі жоғары бірегей шебер. Көптеген фестивальдар мен көрмелердің қатысушысы.

Роза Уйсинбаева – уникальная мастерица, член Союза дизайнеров РК, квалифицируется на изготовлении традиционных безворсовых ковров – тақыр кілем. Участница многих фестивалей и выставок.

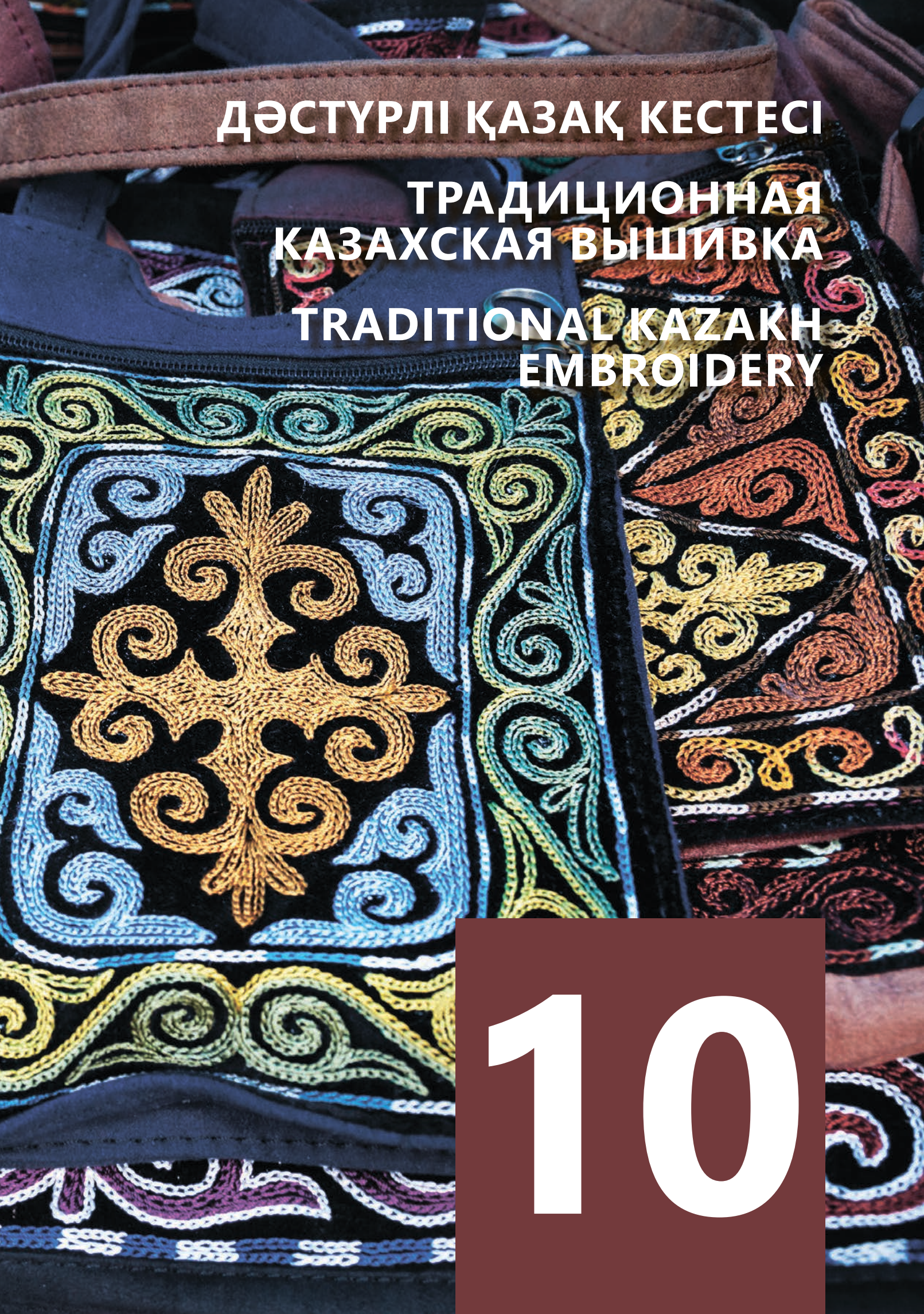
Roza Uysinbaeva is a unique craftswoman, a member of the RK Union of Designers, qualified in the production of traditional lint-free carpets – taqyr kilem. She is a participant in many festivals and exhibitions.

The image shows a close-up of traditional Kazakh embroidery on dark fabric. A brown leather strap with visible stitching is at the top. The embroidery features intricate, colorful patterns in yellow, blue, and green, including a central star-like motif and swirling floral designs. The text is overlaid on the upper part of the image.

ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ КЕСТЕСІ

**ТРАДИЦИОННАЯ
КАЗАХСКАЯ ВЫШИВКА**

**TRADITIONAL KAZAKH
EMBROIDERY**

10

Ең жарқын сәндік қасиеттерімен, түрлерімен және технологиялық әртүрлілігімен дәстүрлі қазақ кестесі ерекшеленеді. «Кесте» сөзінің семантикасы ежелгі ирандық кеште, кашыта (сөзбе-сөз – «салынған») деген сөзге барып тіреледі.

Қолданбалы өнердің барлық түрлерінің ішінде қазақ әйелінің көркемдік өзін танытуының ең қолжетімді жолы кесте тігу болды. Шығармашылық процестің даралығы, орындау техникасының салыстырмалы қарапайымдылығы қиялға кең мүмкіндік берді.

Дәстүрлі қазақ өнерінің терең білгірі, қазіргі заманғы ғалым Т. Ж. Тоқтабаева кестелеудің өңірлік ерекшеліктерін анықтаған, атап айтқанда Семей және Талдықорған өңірлерінің қолөнершілері күңгірт фонға кесте тігуді ұнатса, оңтүстік өңірлерде ашық түсті өңді қалайды. Сонымен қатар, Батыс Қазақстандағы кесте өнерінің ою-өрнек құрылымы негізінен геометриялық нақыштармен ерекшеленеді.

Қолөнершілер жұмыс үшін ағаш құрсауларды пайдаланған – қазақ әйелдері үшін олар көбінесе төртбұрышты пішінді және сүйектен жасалған ілмек біз болған. Қазіргі уақытта сүйек ілмегі толығымен металдан жасалғанға ауыстырылды.

Дәстүрлі қолөнершілер кесте тігудің бірнеше техникалық тәсілдерін меңгерген: ілмектеп ілмеленген тігіс – біз кесте, ілмектеп ілмеленген тігіспен үйлесетін тығыз кесте – *баспа*, *бастырма*, *шыралжын* – тығыз кесте, шалма кесте – жіп ирек тоқыма түзетін ілмек тігіс, бұл оны жеңіл нәзік етеді; жөрмеме – айқас тігіс – негізінен әйелдер бас киімдерін әшекейлеу үшін қолданылған.

Кестешілер өз жұмыстарында жүн, жібек, күміс және алтын сияқты түрлі жіптерді қолданған. Кестелеу өнерінің бұл түрін қазақтар алтындап тігу және зерлеу деп атаған. Алтын және күміс тігу элиталық өнер ретінде қарастырылды. Бұл әдіс салтанатты киімдерді, барқыт етіктер мен аяқ киімдерді безендіру үшін қолданылды, әдетте мұндай заттар жоғары билік өкілдеріне арналған.

Кестеленген бұйымдардың ассортименті айтарлықтай кең болды. Бұл қабырға кілемдері *тұс киіз* (декорында медальондар мен гүл

өрнектері басым, плис, барқыт, жібек және басқа маталардан тігілген кестелі кілемдер), *сүлгі* орамалдар немесе екі жиегі кестеленген *екі басты сүлгі*, *жапқыш*, *жастық*, *перде*, *орамал* және басқа бұйымдардың жиектері.

Қазақ қолөнершілерінің шеберлігінің ең жарқын үлгісі – әдетте өте күрделі және алуан пішінді, қосымша бөлшектері мол дөңгелек ойлы-қырлы нақыштарған негізделген қабырғалық кестеленген кілем *тұс киіз* болып табылады. Көбінесе П-тәрізді классикалық композиция кездеседі, онда құйынды гүлөрнектері бар күн шеңберлері, бұрмаланған свастика және әртүрлі өсімдік нақыштары басым.

Кестеленген кілемдердің ою-өрнек нақыштарында орталық гүлөрнек, бүршік, үлкен медальондар, гүлдер, гүлтізбектер және т. б. қолданылды. Басқаша айтқанда, кестеленген кілемдердің ою-өрнектерінде қазақтардың ою-өрнек жүйесінің құрылысында прототип қызметін атқарған, кейде сиқырлы ғұрыптық белгілермен үйлесетін қоршаған әлемнің дүниелері мен құбылыстары, яғни өсімдік, зооморфтық, геометриялық, космогониялық нақыштар немесе олардың үйлесімі қолданылған.

Кестеленген тұскиіздердің кейбір үлгілерін талдай отырып, өнертанушы Ж. Д. Жүкенова олардың ерекше құрылымын, бейнелілігі мен эмоционалды әсерінің күшін атап өтеді. Әдетте, кестеленген тұскиіздің ою-өрнегі мақта немесе жібек матаға немесе барқытқа қолданылатын үлкен айқын контурларға ие. Өрнектің контурын анық көрсету үшін ілмектеп тігілетін *біз кесте* тігісі қолданылды, ал ішкі беті тығыз кестемен кестеленді. Қымбат бұйымдар алтын жіптермен кестеленді.

Дәстүр бойынша тұскиізді өнер сабақтасығының белгісі ретінде аяқтамай қалдырып, оның анадан қызына берілуі әдетке айналған. Ою-өрнек композициясы өмірдің, ру, отбасының, береке-бірлік, бақыт пен молшылық тілектерін білдіріп, бұйымдардың функционалдық мақсатымен толық түсіндірілді.

Кестемен киім-кешек те бай әшекейленген. Әйелдер киімінен бұлар көйлек бөлшектері (жеңі, етегі, төс бөлігі, жағасы), камзолдар, шапандар, желбегей киетін қаусырма – белдемше, бас киімдер: сәукеле, кимешек, және т. б. Ерлерде шалбар, шапан және т. б. кестемен бай безендірілген. Бұл тұрғыда, еліміздің және

бірқатар шетелдік мұражайлардың мұражайлық қорларында қазақтың кестелеу өнерінің бірегей үлгілері сақталған, олар Ш.Ж. Тоқтабаеваның пікірінше ұлттық бұйымдардың нағыз жауһарлары болып табылады.

Осыдан бірнеше жыл бұрын қазақтың дәстүрлі кестелеу өнері жоғалған деп саналды. Дегенмен, өз ісінің мықты шеберлерінің бірі, қандас және қазірдің өзінде әлемге әйгілі суретші Зейнелхан Мұхамеджан-ұлының белсенді қызметі – қазақтың дәстүрлі кесте өнерінің Қазақстанда қайта жаңғыруына игі жол салды. Арнайы көркемдік білімі бар ол дәстүрлі кестелеу өнері *біз кестемен* айналысып, одан суретші Қазақстанның мәдени мұрасына деген қызығушылығын көрсетудің тағы бір мүмкіндігін тапты.

Шебер түрлі тренингтер өткізеді, шәкірттері көп. Жұбайы Гүлжай мен қызы Ботагөз де елге танылған қолөнершілер. Тағы бір танымал кесте тігуші де Моңғолиядан. Бұл – Семей қаласынан 20 шақырым жердегі Мұқыр орта мектебінде өнердің осы түріне белсене араласып қана қоймай, қолөнер үйірмесінде сабақ беретін Асхан Сейлбек.

Біз кестедегі заманауи шеберлердің арасында ата-бабасының жолын жалғастырып келе жатқан шебер Гүлназым Өмірзақтың шығармашылығы ерекше көзге түседі. Оның анасы Қалемхан Рахметбайқызы – халық қолданбалы өнерінің шебері. Гүлназым біз кестенің өзі көп уақытты қажет ететін және күрделі процесс, бірақ өте әдемі және тартымды екенін мойындайды. Ал шебердің көркем қолжазбасы абстракциялық болып табылады, оның кестелі суреттерінде әйел бейнесі, аспан, жұлдыздар, ғарыш және басқа да қазақ мәдениетінің архетиптік нышандары мен белгілері жиі кездеседі.

Гүлназым Өмірзақ – танымал қолөнерші, ҚР Суретшілер одағының мүшесі, «Дарын» мемлекеттік сыйлығының лауреаты. Оның дәстүрлі біз кесте техникасында жасалған шығармашылық жұмыстары әлемнің көптеген елдерінде қойылған және әрқашан танымал.

Біз кесте техникасымен жұмыс істейтін тағы бір қазақстандық қолөнерші – Айгүл Тұралиева. Оны әртүрлі техникалар мен материалдарды пайдаланатын және ұлттық нақыштағы

киімдердің тұтас топтамаларын жасайтын бірегей дизайнер деп атайды. Байқаулардың бірінде Айгүл заманауи шынайылықтағы бірегей дерлік бұйым – қазақтың дәстүрлі кестесімен безендірілген табиғи күдеріден жасалған шапанды ұсынды. Бұл бұйымы үшін қолөнерші 2022 жылы өткен республикалық «Шебер» байқауында «Түпнұсқалық» номинациясымен марапатталды.

Айгүл Тұралиева – танымал қолөнерші, «Шебер» қолөнершілер байқауының «Түпнұсқалық» номинациясының жеңімпазы. Түрлі технологиялар мен материалдарды пайдалана отырып, ұлттық нақыштағы киім топтамаларын жасайды.

Зейнелхан Мұхамеджан-ұлының үлгісі бойынша кесте тігу шеберлері арасында «Шебер-2018» X қазақстандық мерейтойлық қолөнершілер байқауының финалисті атанған жас шебер Азамат Көшетеровтің жұмысы ерекше көзге түседі. Оның ұстазы әрі тәлімгері атақты қолөнерші Лаура Бердібекова болып табылады. Азаматтың шығармашылығы бейнелердің қанықтылығымен, мән астарының тереңдігімен, нақтылығымен және бояуымен ерекшеленеді.

Лаура Бердібекова – қазақтың дәстүрлі кесте тігуінің танымал шебері, Қазақстан Қолөнершілер одағының мүшесі, «Шапағат» медалінің иегері, «Дәстүр» жобасының бастамашысы. Жоба көп балалы отбасы балаларын қолөнерге үйретуге арналған.

Біз кесте кестелеуі бойынша белгілі шеберлер қатарында шымкенттік кесте тігуші – Эльмира Шермұханбетова да бар. Оның пайымдауынша, қазір Қазақстанда кесте тігу бизнесі қарқынды дамып келеді. Дегенмен, қолмен кесте тігу, әсіресе дәстүрлі – сирек кездесетін құбылыс.

Эльмира Шермұханбетова – белгілі шебер, біз кесте тігу ісінің білікті маманы, Қазақстан Республикасы Дизайнерлер одағының мүшесі.

Дәстүрлі кесте тігу өнерінің дамуына керемет шебер – Тілек Сұлтан үлкен үлес қосуда. Ол көптеген байқаулардың, соның ішінде «Шебер» республикалық қолөнершілер байқауының лауреаты. Шебер біз кесте техникасында жұмыс істейді және осы өнерге барлық тілек

білдірушілерді жүйелі негізде оқытады. Шебердің өнімдері ЮНЕСКО-ның «Сапа белгісімен» белгіленген.

Бір кездері қазақтың дәстүрлі кесте тігуі де іс жүзінде ұмыт болды. Бүгінде дарынды шеберлердің күш-жігерінің арқасында бұл бірегей ұлттық бренд танымал бола бастады. Бұл саладағы бірден-бір кәсіпорын дерлік белгілі суретші Айжан Әбдубаиттың шеберханасы.

Айжан Әбдубаит – белгілі алтын кестелеу шебері, оның туындылары ҚР Мемлекеттік Орталық музейінің, ҚР Тұңғыш Президенті Музейінің қорларында және Қазақстанның облыстық музейлерінде, сондай-ақ әлемнің көптеген елдерінде сақтаулы.

Осылайша, соңғы жылдары шеберлер Зейнелхан Мұхамеджан-ұлының және Қазақстан Қолөнершілер Одағының еңбегі сіңген бұл бірегей өнер түрін күл-талқан етіп қайта жаңғыртты. Бірақ шын мәнінде қандай ауқымды таразылар туралы айту әлі ерте.

Бұл тұрғыда, ҚХР тәжірибесі ерекше тартымды, мұнда Мора ауданында (Қазақ автономиялық округі) 6 мыңға жуық кесте тігушілері бар индустриалды парк құрылған. Ал саябақтың қызметі – өңірдің экономикалық даму көздерінің бірі.

Яркими декоративными качествами, видовым и технологическим разнообразием выделяется традиционная казахская вышивка – кесте. Специалисты считают, что семантика слова «кесте» восходит к древнеиранскому кеште, кашъта (буквально – «нарисованное»).

Из всех видов прикладного творчества вышивание было наиболее доступным способом художественного самовыражения казахской женщины. Индивидуальность творческого процесса, относительная несложность техники исполнения давали широкий простор для фантазии.

Глубокий знаток традиционного казахского искусства, современный ученый Т. Ж. Тохтабаева отмечает о региональных особенностях вышивки, а именно мастерицы семейского и талдыкурганского регионов предпочитали вышивать на темном фоне, в то время как в южных областях предпочитают более яркий фон. Вместе с тем, орнаментальный строй вышивки Западного Казахстана отличается преимущественно геометрическими мотивами.

Мастерицы преимущественно для работы используют деревянные пяльцы – у казахских женщин они были чаще всего прямоугольной формы, и крючок. Ассортимент вышиваемых из кости. Сегодня вместо костяного инструмента мастера используют металлический.

Традиционные мастерицы владели несколькими техническими приемами вышивания: тамбурный шов – *біз кесте*, тамбурный шов в сочетании с гладью в прикреп – *баспа* или *бастырма*, гладью – *шыралжын*, петельный верхшов – *шалма кесте*, при котором нить образует зигзагообразное переплетение, что придает ему ажурность. Также вышивка крестом – *жөрмеме*, которую в основном применяли при декорировании женских головных уборов.

В работе вышивальщицы использовали разнообразные нити: шерстяные, шелковые, серебряные и золотые. Вышивка серебром и золотом называется *алтындап тігу* и *зерлеу*, которое расценивалось как элитарное искусство. Эта техника применялась для декора парадной одежды, бархатных сапог и туфель,

обычно такие вещи изготавливались для представителей высшей власти.

Ассортимент вышиваемых изделий был достаточно широк. Это, прежде всего настенные ковры – *тұскиіз* (вышитые ковры из плиса, бархата, шелка и других тканей, с преобладанием в декоре медальонов и растительно-цветочных узоров), полотенца – *сулгі* или полотенца с двумя вышитыми краями – *екі басты сулгі*, подзоры покрывал – *жапқыш*, подушек – *жастык*, занавеси – *перде*, детали одежды, платки – *орамал* и многие другие изделия.

Самым ярким образцом мастерства казахских мастериц является настенный ковер *тұскиіз*, в его основе обычно встречаются круглые зубчатые и фестончатые мотивы, весьма сложных и замысловатых форм, с обилием дополнительных деталей. Очень часто встречается классическая П-образная композиция, в которой преобладают солярные круги с вихревыми розетками, свастикой, разнообразными растительными мотивами.

В орнаментальных мотивах вышитых ковров используются центрическая розетка, бутоны, крупные медальоны, цветы, гирлянды и т. д. Другими словами, в орнаменте вышитых ковров преобладают растительные, зооморфные, геометрические, и космогонические мотивы, или их комбинация, то есть предметы и явления окружающего мира, соединенные иногда с магическими обрядовыми знаками.

Анализируя, некоторые образцы вышитых *тұскиіз* искусствовед Ж. Д. Жукенова отмечает их особый строй, образность и силу эмоционального воздействия. Обычно орнамент вышитого тускииза имеет крупные ясные очертания, который наносится на хлопчатобумажную или шелковую ткань, или бархат. Применялся тамбурный шов *біз кесте* для четкого обозначения контуров рисунка, а внутреннюю поверхность вышивали гладью. На дорогих изделиях применялась и вышивка золотыми нитями.

По традиции тускииз было принято оставлять незаконченным как знак преемственности искусства, его передачи от матери к дочери. Орнаментальная композиция выражала идеи продолжения жизни, рода, семьи, благоденствия, пожелания счастья и изобилия, что вполне объяснялось функциональным назначением изделий.

Богато украшалась вышивкой и одежда. Из женской одежды – это детали платья (рукава, подол, нагрудная часть, ворот), камзолы, шапаны, распашные юбки – белдемше, головные уборы саукеле, кимешек, тюбетейки и др. У мужчин богато декорировались вышивкой штаны, шапаны и др. В этом плане музейные фонды страны и ряда зарубежных музеев хранят уникальные образцы казахского вышивального искусства, которые по образному выражению Ш. Ж. Тохтабаевой можно смело отнести к изделиям шедеврального типа.

Буквально несколько лет назад искусство традиционной казахской вышивки считалось утерянным. Однако, активная деятельность одного из сильнейших мастеров своего дела, кандаса и уже знаменитого на весь мир художника Зейнелхана Мухамеджана-улы сделала благородное дело – возрождение казахской традиционной вышивки в самом Казахстане. Имея специальное художественное образование, он увлекся традиционной вышивкой крючком *біз кесте*, в которой художник нашел еще одну возможность для проявления своего интереса к культурному наследию Казахстана.

Мастер проводит разнообразные тренинги, имеет много учеников. Его супруга Гулжай и дочь Ботагоз также являются признанными мастерицами. Другая, признанная мастерица по вышивке тоже родом из Монголии. Это Асхан Сейлбег, которая не только сама активно занимается этим видом искусства, но и преподает в кружке рукоделия в Мукурской средней школе, что в 20 км от г. Семей.

Среди современных мастериц по *біз кесте* выделяется творчество Гульназим Омирзак, которая является потомственным мастером. Ее мама Калемхан Рахметбайкызы – мастер народного прикладного искусства. Как признает, сама Гульназим *біз кесте* – это трудоемкий и сложный процесс, но очень красивый и увлекательный. А художественным почерком мастерицы является абстракция, в ее вышитых картинах очень часто появляются образы женщин, небо, звезды, космос и другие архетипичные символы и знаки казахской культуры.

Другая, казахстанская мастерица, работающая в технике *біз кесте* – Айгуль Туралиева. Ее называют уникальным дизайнером, кото-

рая создает целые коллекции одежды в национальном стиле с использованием самых разнообразных техник и материалов. На один из конкурсов Айгуль представила практически единственное в своем роде в современной реальности изделие – чапан из натуральной замши, декорированный с помощью традиционной казахской вышивки *біз кесте*. За это изделие мастерица удостоена номинации «Подлинность» на республиканском конкурсе «Шебер» в 2022 году.

Гульназим Омирзак – известная мастерица, член Союза художников РК, лауреат государственной премии «Дарын». Ее творческие работы, выполненные в традиционной технике *біз кесте* экспонируются во многих странах мира и неизменно пользуются большой популярностью.

Айгуль Туралиева – известная мастерица, победитель конкурса ремесленников «Шебер» в номинации «Подлинность». Создает коллекции одежды в национальном стиле с использованием различных технологий и материалов.

По примеру Зейнелхана Мухамеджана-улы среди мастеров вышивки *біз кесте* выделяется творчество молодого мастера Азамата Кошетерова, который стал финалистом X казахстанского юбилейного конкурса ремесленников «Шебер-2018». Его учителем и наставником является известная мастерица Лаура Бердибекова, а творчество Азамата характеризуется насыщенностью образов, глубиной подтекста, лаконичностью и особым колоритом.

Лаура Бердибекова – известная мастерица по традиционной казахской вышивке, член Союза ремесленников Казахстана, обладатель медали «Шапагат», инициатор проекта «Дәстүр». Инициатор проекта, рассчитанного на обучение детей из многодетных семей традиционным казахским ремеслам.

В ряду известных мастериц по вышивке *біз кесте* значится и шымкентская вышивальщица – Эльмира Шермуханбетова. Она считает, что сейчас в Казахстане бурно развивается вышивальный бизнес. Но, все же ручное вышивание, особенно традиционное – это редкое явление.

Эльмира Шермуханбетова – известная мастерица, квалифицируется на вышивке *біз кесте*, член Союза дизайнеров Республики Казахстан.

Огромный вклад в развитие традиционного искусства вышивки вносит замечательный мастер – Тлек Султан. Он лауреат многих конкурсов, включая республиканский конкурс ремесленников «Шебер». Работает мастер в технике *біз кесте* и на систематической основе обучает всех желающих этому искусству. Продукция мастера отмечена Знаком качества ЮНЕСКО.

Некогда в практически в небытие ушла и традиционная казахская вышивка зерлеу. Сегодня благодаря усилиям талантливых мастеров этот своеобразный национальный бренд становится популярным. Практически единственным предприятием в этой отрасли является мастерская знаменитой художницы Айжан Абдубаит.

Айжан Абдубаит – известный мастер золотшвейного искусства, ее работы хранятся в коллекциях Центрального государственного музея РК, Музея Первого Президента РК и в областных музеях Казахстана, а также во многих странах мира.

Таким образом, в последние годы мастера буквально из пепла мастера возрождают этот уникальный вид искусства, где огромная заслуга принадлежит Зейнелхану Мухамеджану-улы и Союзу ремесленников Казахстана. Но, говорить о каких реально больших масштабах еще рано.

В этом плане особо привлекает опыт Китая, где в местности Моры (Казахский автономный уезд) создан индустриальный парк, насчитывающий около 6000 вышивальщиц. А деятельность парка – один из источников экономического развития региона.

Traditional Kazakh embroidery – keste is distinguished by its bright decorative qualities, species and technological diversity. Specialists believe that the semantics of the word “keste” goes back to the ancient Iranian keshte, kashta (literally, “painted”).

Of all types of applied art, embroidery was the most accessible way for Kazakh women to artistically express themselves. The individuality of the creative process and the relative uncomplicated technique gave a wide scope for imagination.

A connoisseur of traditional Kazakh art, the modern scholar Tokhtabaeva T. J. notes about regional features of embroidery, namely female master of Semey and Taldykorgan regions preferred to embroider on a dark background, while in the southern regions they prefer a brighter background. At the same time, the ornamental structure of embroidery in western Kazakhstan is distinguished by predominantly geometric motifs.

Artisans mostly use a wooden hoop, which was most often rectangular in shape for Kazakh women, and the biz hook made from bone. Today, instead of the bone tool, craftsmen use a metal one.

Traditional craftswomen used several technical methods of embroidery: chain stitch – biz keste, chain stitch in combination with serging – baspa or bastyrma, serging – shyralzhyn, looping topstitch – shalma keste, when thread forms a zigzag weave, which gives it openwork. Also, cross embroidery – jörmeme, which is mainly used in the decoration of women’s headdresses.

Embroiderers used a variety of threads: wool, silk, silver and gold. Embroidery in silver and gold is called altyndap tigu and zerleu, which was regarded as an elite art. This technique was used to decorate ceremonial clothes, velvet boots and shoes, usually such things were made for the higher authorities.

The range of embroidered goods was quite wide. These are, first of all, wall carpets tuskiiz (embroidered carpets of plis, velvet, silk and other fabrics, the decoration of which is dominated by medallions and floral patterns), towels sulgi or

towels with two embroidered edges yeki basty sulgi, cushions japkysh, curtains perde, details of clothes, scarves oramal and many other products.

The most striking example of the skill of Kazakh artisans is the tuskiiz wall rug, which is usually based on round toothed and festoon motifs, of very complex and intricate forms, with an abundance of additional details. The classic U-shaped composition, dominated by solar circles with swirling rosettes, swastikas and various plant motifs, is very common.

The ornamental motifs of embroidered carpets are centred rosettes, buds, large medallions, flowers, garlands, etc. In other words, the ornamentation of embroidered carpets is dominated by plant, zoomorphic, geometric, and cosmogonic motifs, or a combination thereof, i.e. objects and phenomena of the surrounding world, sometimes combined with magical ritual signs.

Analyzing some samples of embroidered tuskiiz art historian J. D. Zhukanova notes their special structure, imagery and strength of emotional impact. Usually the ornament of an embroidered tuskiiz has large clear outlines, which is applied to a cotton or silk cloth or velvet. Tambour stitch biz keste was used to clearly indicate the contours of the pattern, and the inner surface was embroidered with a satin stitch. On expensive items embroidery with gold threads was also used.

Traditionally, the tuskiiz were left unfinished as a sign of the continuity of the art, its transmission from mother to daughter. The ornamental composition expressed the ideas of continuation of life, family, prosperity, wishes of happiness and abundance, which was quite understandable due to the functional purpose of the products.

Clothes were also richly embroidered. In women’s clothes these are parts of dresses (sleeves, hem, breast part, collar), camisoles, shapans, wide skirts – beldemshe, säukele, kimeshek, skullcaps and other headdresses. Men’s trousers and shapans, etc. were richly decorated with embroidery. In this regard, the museum funds of the country and a number of foreign museums keep unique samples of Kazakh embroidery art, which, as figuratively expressed by Sh. Zh. Tohtabayeva, it can safely be attributed to the products of a masterpiece type.

Just a few years ago, the art of traditional Kazakh embroidery was considered lost. However, the active work of one of the strongest masters of his craft, qandas and already world-famous artist Zeinelkhan Mukhamedzhan-uly has done a noble thing – the revival of traditional Kazakh embroidery in Kazakhstan itself. Having special artistic education, he became fascinated by traditional crochet embroidery biz keste, in which the artist found yet another opportunity to show his interest in the cultural heritage of Kazakhstan.

The master conducts a variety of trainings and has many students. His wife Gulzhai and daughter Botagoz are also recognised craftswomen. Another recognised master of embroidery also hails from Mongolia. She is Askhan Seilbeg, who is not only actively engaged in this type of art, but also teaches at the craft club in Mukur secondary school, 20 km from Semey.

Gulnazim Omirzak, a hereditary craftswoman, is distinguished among modern biz keste craftswomen. Her mother, Kalemkhan Rakhmetbaykyzy, is a master of traditional applied arts. Gulnazim herself admits that making art is time-consuming and complicated, but very beautiful and fascinating. Her handwriting is abstraction; her embroidered paintings often feature images of women, sky, stars, space and other archetypical symbols and signs of Kazakh culture.

Gulnazim Omirzak is a famous craftswoman, a member of the Union of Artists of the Republic of Kazakhstan and a winner of the State Prize "Daryn". Her creative works made in the traditional technique of biz keste are exhibited in many countries of the world and invariably enjoy great popularity.

Aigul Turalieva is another Kazakh craftswoman who works in the biz keste technique. She is called a unique designer who creates entire collections of clothes in the national style using a variety of techniques and materials. On one of the competitions Aigul presented her unique product – chapana of natural suede, decorated with the help of traditional Kazakh embroidery biz keste. For this product the craftswoman was awarded the nomination "Authenticity" at the republican competition "Sheber" in 2022.

Aigul Turalieva is a renowned craftswoman and winner of the "Sheber" artisan competition in the "Authenticity" category. She creates collections of clothes in the national style using various techniques and materials.

Following the example of Zeinelkhan Mukhamedzhan-uly, the work of a young master Azamat Kosheterov, who became a finalist in the 10th Kazakh artisan competition "Sheber-2018", stands out among the masters of biz keste embroidery. His teacher and mentor is the well-known masteress Laura Berdibekova, and Azamat's work is characterized by richness of images, depth of implication, conciseness and special flair.

Laura Berdibekova is a well-known master of traditional Kazakh embroidery, a member of the Union of Artisans of Kazakhstan, winner of the "Shapagat" medal and initiator of the "Dastur" project. The project is designed to teach children from large families the craft.

Shymkent-based embroiderer Elmira Shermukhanbetova is one of the well-known master embroiderers of biz keste. She believes the embroidery business is booming in Kazakhstan. But, nevertheless, hand embroidery, especially traditional embroidery, is a rare phenomenon.

Elmira Shermukhanbetova is a well-known craftswoman, qualified in embroidery biz keste, a member of the Union of Designers of the Republic of Kazakhstan.

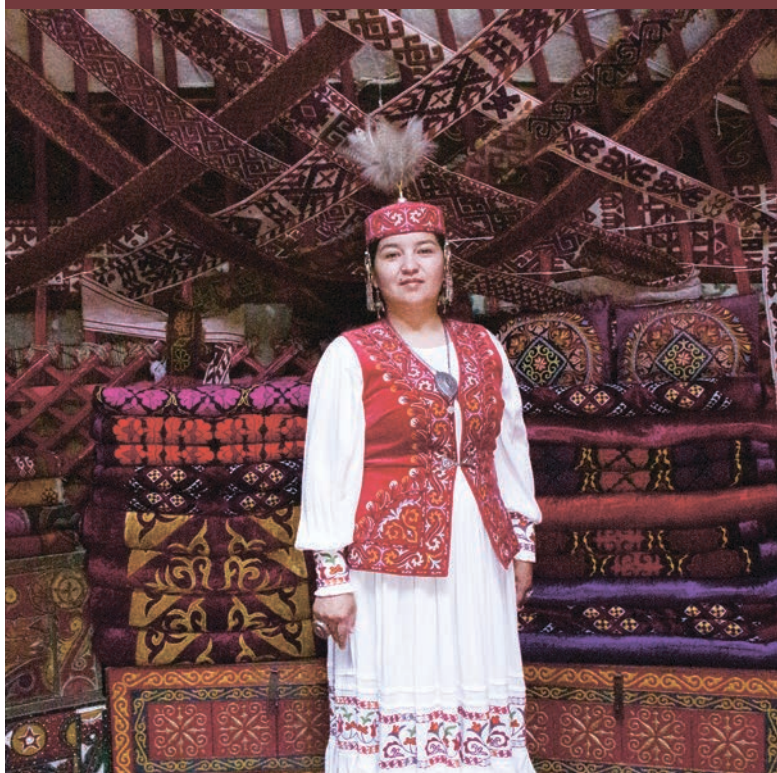
A great contribution to the development of the traditional art of embroidery is made by the remarkable master, Tlek Sultan. He is a winner of many competitions, including the national Sheber artisan competition. The master works in the technique of biz keste and systematically teaches this art to all comers. The craftsman's products have been awarded the UNESCO Seal of Excellence.

Once upon a time, the traditional Kazakh embroidery of zerleu has also gone practically into oblivion. Today, thanks to the efforts of talented craftsmen, this distinctive national brand is becoming popular. Virtually the only enterprise in this industry is the workshop of the famous artist Aizhan Abdubait.

Aizhan Abdubayit is the well-known master of gold embroidery art, her works are kept in collections of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, Museum of the First President of the Republic of Kazakhstan and in regional museums of Kazakhstan, and also in many countries of the world.

Thus, in recent years, craftsmen have been literally reviving this unique form of art from the ashes, and much credit is due to Zeinelkhan Mukhamedzhanu uly and the Union of Artisans of Kazakhstan. However, it is too early to talk about a really big scale.

In this regard, especially attractive is the experience of China, where an industrial park of about 6,000 embroiderers was established in the region of Mora (Kazakh Autonomous Region). And the park's activities are one of the sources of economic development in the region.

Тілек Сұлтан – атақты этнодизайнер, дәстүрлі қазақ кестесі бойынша шебер, ҚР Қолөнершілер одағының мүшесі. Шебердің өнімдері ЮНЕСКО-ның «Сапа белгісімен» белгіленген. Халықаралық және республикалық байқаулардың белсенді қатысушысы.

Тлек Султан – известный этнодизайнер, мастер по традиционной казахской вышивке биз кесте, член Союза ремесленников РК. Продукция мастера отмечена Знаком качества ЮНЕСКО. Активный участник международных и республиканских конкурсов.

Tlek Sultan is a well-known ethno-designer, master of traditional Kazakh embroidery biz keste, a member of the Union of Artisans of Kazakhstan. The master's products have been awarded with the UNESCO Seal of Excellence. He is an active participant of international and republican competitions.

Зейнелхан Мұхамеджан-ұлы – «Хас шебер», Қазақстан Республикасы Суретшілер одағының мүшесі, Қазақстан Қолөнершілер одағының мүшесі, оның туындылары Моңғолия, Қазақстан, Корея, АҚШ, Швеция, Израиль, Германия, Ресей, Канада, Жапония және басқа да бірқатар елдердің жинақтарында сақтаулы. Шебер-2014 қазақстандық байқауының жеңімпазы. халықаралық ЮНЕСКО-ның «Сапа белгісі» байқауының жеңімпазы.

Зейнелхан Мухамеджан-улы – «Хас Шебер», член Союза художников РК, член Союза ремесленников РК. Его творческие работы хранятся в коллекциях Монголии, Казахстана, Кореи, США, Швеции, Израиля, Германии, России, Канады, Японии и ряда других стран. Победитель казахстанского конкурса Шебер-2014. Обладатель Знака качества ЮНЕСКО.

Zeinelkhan Mukhamedzhan uly – “Has Sheber”, member of the Union of Artists of the Republic of Kazakhstan, member of the Union of Artisans of Kazakhstan, his works are kept in collections of Mongolia, Kazakhstan, Korea, USA, Sweden, Israel, Germany, Russia, Canada, Japan and several other countries. Winner of the Kazakh Sheber 2014 competition. Winner of the international competition of the UNESCO Seal of Excellence.

Хұсман Гүлжай – қазақтың дәстүрлі кесте тігу саласының танымал шебері. ҚР Қолөнершілер одағының мүшесі, көрмелер мен байқаулардың белсенді қатысушысы.

Хусман Гульжай – известная мастерица в области традиционной казахской вышивки биз кесте. Член Союза ремесленников РК, активный участник выставок и конкурсов.

Khusman Gulzhai is a well-known craftswoman in the field of traditional Kazakh embroidery biz keste. She is a member of the Union of Artisans of the Republic of Kazakhstan and an active participant in exhibitions and competitions.

ШИ ТОҚУ ӨНЕРІ
ЧИЙ – ИСКУССТВО
ПЛЕТЕНИЯ ЦИНОВОК
CHEE GRASS – THE ART
OF MAT WEAVING

11

Ши өсімдігінен тоқылған төсеніш қазақтардың ең көне қолөнеріне жатады, ол қазіргі заманғы шеберлер арасында да ерекше танымал. Бұрынғы кезде бұл төсеніштің тікелей мақсаты жылу үшін болды, мұндай төсеніш ылғалдың, шаңның, қоқыстардың, әртүрлі өрмекшілердің, жыландардың және т.б. енуіне жол бермеді. Бұл бұйымдардың материалы дала қамысы ши болған.

Мамандар бұл техника көптеген архаикалық әдістерді сақтап қалды деп есептейді. Тарихи түрде ши тоқумен Орталық Азия аумағын мекеңдеген көшпелі және жартылай отырықшы халықтар айналысқан. Оларды шаруашылық және тұрмыстық қажеттіліктер үшін тоқыған, ал дайындау әдісі бүгінгі күнге дейін айтарлықтай өзгермеген. Қазақстанның бірқатар жекелеген аймақтарында әйелдер дәстүрлі техникаға сәйкес өрнектелген төсеніштер жасаумен айналысуды жалғастыруда.

Ши тоқу үшін өте қарапайым станок қажет, оған ши төсеніштің құрамдас бөліктері, атап айтқанда ши сабақтары олардың арасынан салмақ түсіру кішкене ұсақ тастарға оралған бұралған жүн жіптерді лақтыру арқылы бекітіледі. Бұл станок ең қарапайым құрылғы: жерге тігінен тұрған екі бөрене қазылып, үстіңгі бөлігінде арқалықпен біріктіріледі, оған жүктер ілінген 5-тен 10-ға дейін жіп лақтырылады.

Ши төсеніштің екі түрі бар – ақ ши және ораулы (орама) ши. Ақ ши бірнеше түрге бөлінеді, олар тағайындалуына қарай бөлінеді: *өре ши* (ши шыбықтарын бос тоқу, сүт өнімдерін – құрт пен ірімшік кептіруге арналған төсеніш), *шабақ ши* (киіз кілем жасауда қолданылатын үлкен төсеніш) және *шым ши* (қарапайым өрнексіз төсеніш).

Моңғолия қазақтарында әлі күнге дейін «Ши ораулы болмаса, үйдің сәні келмейді. Қызыл, жасыл кимесе, қыздың сәні келмейді» деген мәтел бар, яғни бұл «егер төсеніш өрнексіз жасалса, үй әдемі емес, ал қызыл-жасыл түсті киім кимесе, қыз әдемі емес» дегенді білдіреді.

Дәстүрлі ши бұйымдары ашық түстермен, көбінесе геометриялық ою-өрнектермен жасалды. Ши өсімдігінің қамыстарына жүн орап, сол арқылы түрлі-түсті элементтерден әртүрлі сәндік композициялар ала отырып, шеберлер бірегей сәндік төсеніштер жасады. Материалды дайындау технологиясының өзі көп еңбекті қажет етеді, алдымен оны кептіреді және тазартады, содан кейін ғана одан төсеніштер тоқылады. Ши төсеніш жасау жұмысының ең қиын бөлігі – өрнек салу, мұнда симметриялы түрде жасалған өрнектерден салынған сәндік композиция басым рөл атқарады.

Шим ши төсенішін жасау кезінде тазартылған және кесілген сабақтар тегіс бетке мықтап төселді, содан кейін қолөнерші қалың инемен немесе бізбен өрнекті шаншып салды, кейде бұл үшін ыстық темір таяқшаны қолданды. Кейде шебер әйел сабақтарды жүнмен орап жатқанда, өрнекті салу кезінде бағдар үшін өрнек контурының дұрыс жерінде түйіндер байлап ерекше белгілер жасайды. Бұл кезде қолөнерші жүнді сол қолымен ұстады, сол кезде иірілген жіп өзекке біркелкі және тығыз жатуы үшін сабақты оң қолымен айналдырды. Сабақтар бір-біріне жабысқан кезде *шым ши* өрнегі пайда болды.

Өрнегінің күрделілігіне және шым ши төсенішінің өлшеміне байланысты қолөнершілер оны жасауға бірнеше сағаттан бірнеше күнге дейін уақыт жұмсады. Бұрынғы уақытта әйелдер барлық өрнектерді жадында сақтағанын ескерген жөн.

Қазақстанның бірқатар жекелеген аймақтарында әйелдер әлі күнге дейін өрнекті ши төсеніштер жасауды жалғастыруда. Бірақ, олардың бірнешеуі ғана бар. Халық қолөнершілерінің арасында «Айналайын» ҚБ (Жамбыл облысы) жетекшісі әрі идеялық шабыттандырушысы болып табылатын Айгүл Разақованың қызметі ерекше көзге түседі. Қолөнерші өз ауылында жазғы демалыс лагерін ашып, балалар мен ересектерге шым ши жасаудан құраққа дейінгі әртүрлі әйелдер қолөнерін үйретеді.

Өнертанушы және суретші Наталья Баженова, өкінішке орай, жыл сайын дәстүрлі өрнектелген шым ши төсеніштері, Қазақстанның халықтық қолданбалы өнерінің басқа да түрлері сияқты, тек мұражай игілігіне айналып бара жатқанын айтады.

Алайда, маманның пікірінше, оң үрдістер де бар – қазақ халық қолданбалы өнерінің

дәстүрлері қазіргі заманғы шеберлердің шығармашылығына айтарлықтай әсер етті. *Шым ши* техникасында Наталья Баженованың өзі де жұмыс істейді.

Наталья Баженова – өнертанушы, қазақ қолөнері саласындағы көптеген ғылыми еңбектердің авторы. Сонымен қатар, тамаша суретші және қолөнерші. Көптеген республикалық және халықаралық көрмелердің қатысушысы. Қазақстан Республикасы Суретшілер одағының мүшесі.

Халық қолөнершілерінің арасында Шиелі ауданы, Жиделіарық ауылының қолданбалы өнер шебері Злиха Календерова шым шиді меңгерген. Ол жергілікті мектепте қолданбалы өнер үйірмесін жүргізеді, бірақ қолөнершіге балалар ғана емес, ересектер де келеді. Шебердің өзі бұл техникада портреттер, пейзаждар және басқа да тақырыптарды орындайды.

Семейде бірегей қолөнерші – Ақлия Сәдуақасова тұрады, ол дәстүрлі технология бойынша ши тоқып қана қоймай, көкбектен қара сабын жасау өнерін де меңгерген.

Бұл әдіс Қазақстанның танымал суретшілерінің де назарын аударады. Мысалы, көрнекті суретші Райкүл Ахметжанованың негізгі туындылары қазақтың дәстүрлі ши тоқу техникасында орындалған. Бұл суретші ши сабақтарымен бірге ағашты, киізді немесе керамикалық бұйымдарды пайдалана отырып, өз өнерінде көне әдістер ретінде біріктіріп, бұйымдарға көлемді кеңістіктік формалар беретін жаңа композициялық элементтер жасайды.

Райкүл Ахметжанова – сәндік-қолданбалы өнер суретшісі, дизайнер. ҚР Суретшілер одағының мүшесі. Жоғары шығармашылық табыстары үшін Қазақстан Суретшілер одағының «Ә.Қастеев атындағы «Үздік шығармашылдығы үшін» төсбелгісімен марапатталған. Оның жұмыстары ҚР Орталық мемлекеттік мұражайының, ҚР Президенттік мәдениет орталығының қорларында, Қазақстан, АҚШ, Ұлыбритания, Германия, Швеция, Пәкістан, Франция, Голландия елдеріндегі жеке топтамаларда сақтаулы.

Дәстүрлі материалдар мен техникадан шабыт алатын тағы бір суретші – Күләш Ақашева. Оның «Жаз» және «Жалын құс» стильдендірілген композициялары ши тоқу технологиясы негізінде жасалған. Суретші бүкіл өмірін қазақ қолөнерін сақтауға, зерттеуге және жаңғыртуға арнады. 90-шы жылдары ол кәсіби негізде дәстүрлі костюмдерді жасайтын «Терме» өндірістік комбинатын құрды.

Күләш Ақашева – белгілі шебер, сәндік-қолданбалы өнер суретшісі, ҚР Суретшілер одағының мүшесі. Қазақстан әйелдерінің жетістіктерін көпшілік мойындаған «Ажар» Ұлттық сыйлығының лауреаты (2003). «Ерен еңбегі үшін» төсбелгісімен, «Қазақстан Тәуелсіздігіне 20 жыл» мерейтойлық төсбелгісімен (2011), ҚР Президентінің Алғыс хатымен (2001) марапатталған. Көптеген республикалық және халықаралық көрмелердің қатысушысы.

Ши тоқу Қазақстанға және одан тысқары жерлерге танымал қазақ шеберлері Әлібай мен Сәуле Бапановтардың назарын үнемі өзіне аударады. Шеберлердің шығармашылық дуэті авангард пен фольклордың синтезі болып табылатын заманауи өнерде тұтас бағыт құра алды. Белгілі сәндік суретші Раушан Базарбаеваның да ши тоқуға деген көзқарасы ерекше. Өз шығармаларындағы образдарының лиризмін мән бере отырып, оның туындыларында жүйелі түрде көрініс табады.

Сәндік-қолданбалы өнер және көркем тоқыма өнерінің тағы бір шебері Әлия Қанибекова батик, киіз, шым ши төсеніштерін жасаумен, мата бояумен, тері бұйымдарын жасаумен айналысады, 25 жылдан астам уақыт бойы балалар мен жастарға өз өнерін үйретіп келеді. Бұл техникаға жас шеберлер де жүгінеді, мысалы, дәстүрлі тақырыпта өзіндік композициялар жасайтын Меруерт Найманова.

Осылайша, дәстүрлі *шым ши* техникасы қазіргі заманғы шеберлердің шығармашылығында өмір сүруін жалғастыруда, бірақ жаңа форматта. Дегенмен, дәстүрлі техниканың өзін мұқият сақтап, шеберлердің жаңа буындарына беру керек.

Плетение из растения ши – циновок относится к древнейшим ремеслам казахов, которое и сегодня популярно у современных мастеров. Прямое назначение этой циновки – утепление стен юрты, она препятствовала проникновению сырости, пыли, сора, различных пауков, змей и т. д. Сам материал этих изделий – ши, степной тростник.

Специалисты считают, что эта техника сохранила много архаических приемов. Плетением циновок исторически занимались кочевые и полуседлые народы, населявшие территорию Центральной Азии. Их вязали для хозяйственных и бытовых нужд, а метод изготовления не претерпел значительных изменений до сегодняшнего дня.

Для изготовления циновки требуется довольно простой станок, на котором составные части циновки, а именно стебли ши скрепляют путем перебрасывания через них скрученных шерстяных нитей, клубки которых наматывают на камни небольшого размера для утяжеления по типу грузила. Этот станок представляет собой простейшее устройство: в землю вкапывают два вертикально стоящих бревна, соединенных в верхней части балкой, на которую накидывают от 5 до 10 нитей с грузилом.

Существует два типа циновок – *ақ ши* и *ораулы (орама) ши*. *Ақ ши* бывает нескольких видов, на которые делится по своему назначению: *өре ши* (простое плетение чиевых стеблей, циновка, используемая для сушки молочных продуктов – *құрт* и *ірімшік*), *шабақ ши* (большая циновка, используемая при изготовлении кошм) и *шым ши* (простая безузорная циновка).

У казахов Монголии до сих пор бытует поговорка: «Ши ораулы болмаса, үйдің сәні келмейді. Қызыл, жасыл кимесе, қыздың сәні келмейді», что означает «Дом некрасив, если циновка сделана без узора, а девушка не нарядна, если не носит одежды красного и зеленого цветов».

Традиционные изделия из ши выполнялись в ярких цветах, преимущественно геометрическим орнаментом. Накручивая на тростинки растения ши шерсть и, набирая таким образом из многоцветных элементов разнообразные орнаментальные композиции, мастерицы создавали уникальные декоративные циновки. Трудоемка и сама технологии подготовки материала, сначала его сушат и очищают, а только затем плетут из него циновки. Наиболее сложная часть работы по изготовлению циновки заключается в создании узора, где главенствующую роль играет орнаментальная композиция, которая строится из симметрично построенных узоров.

Во время изготовления циновки *шым ши* очищенные и подровненные стебли плотно укладывали на ровной поверхности, после чего мастерица накалывала рисунок толстой иглой или шилом, иногда применяя для этого раскаленный стержень. Иногда мастерицы в нужном месте контура рисунка завязывали узлы, делая своеобразные отметки для ориентира при создании узора, когда женщина обматывала стебли приготовленной шерстью. Шерсть при этом мастерица держала в левой руке, а правой в это время вращала стебель, чтобы пряжа ровно и плотно ложилась на стебель. По мере присоединения стеблей друг к другу складывался узор *шым ши*.

В зависимости от сложности узора и размера циновки *шым ши* мастерицы на их изготовление затрачивали от нескольких часов до нескольких дней. Нужно учитывать, что в прежние времена все узоры женщины держали в памяти.

В ряде отдельных регионов Казахстана женщины еще продолжают заниматься изготовлением узорных циновок. Но, их уже единицы. Среди народных мастериц особо выделяется деятельность Айгуль Разаковой, которая является руководителем и идейным вдохновителем ОО «Айналайын» (Жамбылская область). В своем селе мастерица открыла летний лагерь, где она обучает детей и взрослых различным женским ремеслам от изготовления *шым ши* до *құрақ*.

Искусствовед и художница Наталья Баженова отмечает, что к сожалению, с каждым годом традиционные узорные циновки *шым ши*, как и многие другие виды народного прикладного искусства Казахстана, все больше становятся лишь музейным достоянием.

Однако, по мнению специалиста существуют и положительные тенденции – традиции казахского народного прикладного искусства значительно повлияли на творчество современных мастеров. В технике *шым ши* работает и сама Наталья Баженова.

Наталья Баженова – искусствовед, автор многочисленных научных трудов в области казахских ремесел. Кроме этого, прекрасный художник и мастерица. Участник многих республиканских и международных выставок. Член Союза художников Республики Казахстан.

Среди народных мастериц *шым ши* владеет мастер прикладного искусства из аула Жиделиарык Шиелийского района Злиха Календерова. Она ведет кружок прикладного искусства в местной школе, однако к мастерице приходят не только дети, но и взрослые. Сама мастерица в этой технике исполняет портреты, пейзажи и другие сюжеты.

В Семее проживает уникальная мастерица – Аклия Садуакасова, которая не только плетет чий по традиционной технологии, но и владеет искусством изготовления черного мыла из лебеды.

Техника чия привлекает внимание и известных художников Казахстана. К примеру, основные произведения именитой художницы Райкуль Ахметжановой выполнены в казахской традиционной художественной технике плетения из ши. Эта художница, используя вместе со стеблями ши дерево, войлок или керамику, совмещает в своем искусстве как старинные приемы, так и создает новые композиционные элементы, которые придают изделиям объемные пространственные формы.

Райкуль Ахметжанова – художник декоративно-прикладного искусства, дизайнер. Член союза художников РК. Награждена медалью им. А. Кастеева «Үздік шығармашылығы үшін за высокие творческие достижения». Ее работы хранятся в фондах ЦГМ РК, Президентского центра культуры РК, в частных коллекциях в Казахстане, США, Великобритании, Германии, Швеции, Пакистане, Франции, Голландии.

Другая художница, которая черпает вдохновение в традиционных материалах и техниках – Куляш Акашева. Ее стилизованные композиции «Лето» и «Жар-птица» выполнены на основе технологии чиевых циновок. Практически всю свою жизнь художник посвятила сохранению, изучению и возрождению казахских ремесел. В 90-е годы она создала производственный комбинат «Терме», который на профессиональной основе создавал традиционные костюмы.

Куляш Акашева – известный мастер, художник декоративно-прикладного искусства, член Союза художников РК. Лауреат Национальной премии общественного признания достижений женщин Казахстана «Ажар» (2003). Награждена медалью «Ерең енбегі үшін», юбилейной медалью «20 лет Независимости Казахстана» (2011), благодарственным письмом Президента РК (2001). Участник многих республиканских и международных выставок.

Чий перманентно привлекает внимание именитой в Казахстане и далеко за его пределами чету казахстанских мастеров Алибая и Сауле Бапановых. Творческий дуэт мастеров смог создать целое направление в современном искусстве, представляющее собой синтез авангарда и фольклора. По-особому к чию относится и известный художник декоративного искусства Раушан Базарбаева. В ее работах он появляется на систематической основе, подчеркивая лиричность образов ее произведений.

Еще одна мастер в области декоративно-прикладного искусства и художественного ткачества Алия Канибекова занимается изготовлением батика, войлока, циновок *шым ши*, росписью ткани, изделиями из кожи, обучая более 25 лет своему мастерству детей и молодежь. К этой технике обращаются и молодые мастера, например, Меруерт Найманова, которая создает оригинальные композиции на фольклорные сюжеты.

Таким образом, традиционная техника *шым ши* продолжает жить в творчестве современных мастеров, но уже в новом формате. Однако, саму традиционную технику необходимо бережно сохранять и передавать новым поколениям мастеров.

The weaving of shi (Chee grass) mats is one of the most ancient Kazakh crafts, which is still popular among modern craftsmen today. The direct purpose of this mats is to insulate walls of yurta and prevent penetration of damp, dust, garbage, various spiders, snakes, etc. The material of this material is shi, steppe reed.

Specialists believe that this technique has preserved many archaic techniques. Historically, the weaving of mats was practised by nomadic and semi-settled peoples who inhabited the territory of Central Asia. They were knitted for domestic and household purposes and the method of making them has not changed much until today.

To make a mat requires a fairly simple machine, on which the constituent parts of the mat, namely *shi* stems, are fastened by throwing twisted woolen yarns over them, the balls of which are wound on small stones for weighting in the manner of sinker. This machine is a simple device: two upright logs are dug into the ground, connected at the top with a beam, on which 5 to 10 threads with a sinker are thrown.

There are two types of mats – *aq shi* and *orauly (orama) shi*. *Aq shi* comes in several types, which are divided into the following by their purpose: *öre shi* (simple woven *shi* stems, a mat used for drying dairy products – *kürt* and *irimshik*), *shabaq shi* (a large mat used for making felt) and *shym shi* (a simple unzipped mat).

The Kazakhs in Mongolia still have a saying: “*Shi orauly bolmasa, üidin säni kelmeydi. Qyzyl, jasil kimese, qyzdyn säni kelmeydi*” which means “The house is ugly if the mat is not patterned and the girl is not pretty if she does not wear red and green clothes”.

Traditional *shi* products were made in bright colours, predominantly geometric designs. By winding wool on *shi* plants’ reeds and thus collecting various ornamental compositions from multi-coloured elements, artisans created unique decorative mats. The technology of preparing the material is also labour-intensive. First it is dried and cleaned, and only then the mats are woven from it. The most

difficult part of mat weaving is creating the pattern, where the dominant role is played by ornamental composition, which is constructed of symmetrically built patterns.

During *shym shi* mat making, cleaned and trimmed stems were laid tightly on a flat surface, after which the craftswoman poked a pattern with a thick needle or awl, sometimes using a red-hot rod for this purpose. Sometimes masters tied knots in a necessary place of the outline of the pattern, making peculiar marks for orientation when creating a pattern, when the woman wrapped stems with the prepared wool. Wool in this case, skilled worker held the wool in her left hand, and the right at the same time rotated the stem to the yarn evenly and tightly laid on the stem. The *shym shi* pattern was formed as the stems were attached to each other.

Depending on the complexity and size of *shym shi* mats, it took from a few hours to a few days to make them. It should be borne in mind that in former times women kept all patterns in memory.

In some parts of Kazakhstan, women are still making patterned mats. However, there are few of them now. Aigul Razakova, the leader and ideological inspirer of “Aynalayin” Public Association (Zhambyl region), is particularly remarkable among traditional craftswomen. In her village, the craftswoman opened a summer camp, where she teaches children and adults various women’s crafts, from making *shym shi* to *qūraq*.

Art historian and artist Natalia Bazhenova notes that, unfortunately, every year traditional patterned *shym shi* mats, like many other types of Kazakhstani applied arts, are increasingly becoming museum pieces.

However, according to a specialist there are some positive trends: traditions of Kazakh national applied art have greatly influenced the creativity of modern masters. Natalia Bazhenova herself works in *shym shi* technique.

Natalia Bazhenova is an art historian and the author of numerous scientific works on Kazakh crafts. In addition, she is a fine artist and craftswoman. She has participated in many national and international exhibitions. She is a member of the Union of Artists of the Republic of Kazakhstan.

Zliha Kalenderova, a master of applied arts of *shym shi* from the village of Zhideliaryk in Shiyeli District, is one of the folk craftswomen. She runs an applied art circle at the local school, but she has visitors not only from children but also from adults. She herself performs portraits, landscapes and other subjects in this technique.

Astana artists, Aliya Kanibekova, is engaged in the revival of the art of chee weaving. She is a member of the Union of Artists of Kazakhstan and creates art works using the techniques of *shi*, tapestry, felting, etc. She teaches children and conducts master classes for adults.

Aklia Saduakasova, a unique craftswoman, lives in Semey, where she not only weaves chee using traditional technology but also masters the art of making black soap from fathen.

The *shi* technique has also attracted the attention of renowned artists in Kazakhstan. For instance, major works by renowned artist Raikul Akhmetjanova are made in traditional Kazakh art technique of *shi* weaving. This artist, using *shi* stems together with wood, felt or ceramics, combines ancient techniques and creates new compositional elements, which give three-dimensional space forms to her works.

Raikul Akhmetzhanova is an arts and crafts artist and designer. Member of the Union of Artists of the Republic of Kazakhstan. She was awarded by medal named after A. Kasteev. A. Kasteev «Üzdik shyğarmashylyғы үшін for high creative achievements». Her works are stored in the funds of the Central State Art Museum, the Presidential Centre of Culture of the Republic of Kazakhstan, in private collections in Kazakhstan, the USA, Great Britain, Germany, Sweden, Pakistan, France and Holland.

Another artist who draws inspiration from traditional materials and techniques is Kulyash Akasheva. Her stylised compositions "Summer" and "The Firebird" are based on *shi* mat

technology. The artist has dedicated almost all her life to preserving, studying and reviving Kazakh crafts. In the 1990s she established the "Terme" production plant, which created traditional costumes on a professional basis.

Chee has permanently attracted the attention of the Kazakhstani masters Alibai and Saule Bapanov, who are renowned in Kazakhstan and far beyond. The creative duo of masters has managed to create a whole new trend in contemporary art, a synthesis of avant-garde and folklore. Raushan Bazarbaeva, a well-known artist of decorative arts, has a special approach to chee. In her works, it appears systematically, emphasizing the lyricism of the images in her works.

Kulyash Akasheva is a well-known master, artist of arts and crafts, member of the Union of Artists of the Republic of Kazakhstan. Laureate of the National Award of Public Recognition of Achievements of Women of Kazakhstan "Azhar" (2003). She was awarded by the Medal "Yeren eñbegi üshin", anniversary medal "20 Years of Independence of Kazakhstan" (2011), grateful letter of the President of the Republic of Kazakhstan (2001). Participant of many republican and international exhibitions.

Another master of arts and crafts, Aliya Kanibekova, is engaged in batic, felt-making, *shym shi* mats, fabric painting and leather crafts, teaching her skills to children and young people for more than 25 years. Young masters also turn to the technique, such as Meruert Naymanova, who creates original compositions on folk subjects.

Thus, the traditional *shym shi* technique continues to live on in the work of modern masters, but in a new format. However, the traditional technique itself must be carefully preserved and passed on to new generations of masters.

Злиха Календерова – қолданбалы өнер шебері, шым ши тоқу техникасын жетік меңгерген. Ол өз жұмыстарын «ЭХРО-2017» халықаралық мамандандырылған көрмесінде көрсеткен.

Злиха Календерова – мастер прикладного искусства, владеет техникой плетения шым ши. Выставляла свои работы на международной специализированной выставке «ЭКСПО-2017».

Zliha Kalenderova is a master of applied arts, mastering the technique of shym shi weaving. She has exhibited her work at the EXPO 2017 international exhibition.

Ләззат Әденова – дәстүрлі және заманауи форматта ши өңдеу өнеріне, сондай-ақ, жалпы көркем тоқыма бұйымдарына біліктенген, танымал қолөнерші. Облыстық және республикалық көрмелердің қатысушысы, ҚР Дизайнерлер одағының мүшесі.

Ляззат Аденова – известная мастерица, квалифицирующаяся на искусстве обработки чие в традиционном и современном форматах, а также художественного текстиля в целом. Участница областных и республиканских выставок, член Союза дизайнеров РК.

Lyazzat Adenova is a well-known craftswoman who is skilled in the art of processing chee in traditional and modern formats, as well as artistic textiles in general. She has participated in regional and national exhibitions and is a member of the Union of Designers of Kazakhstan.

ҚҰРАҚ ҚҰРАУ
ҚҰРАҚ ҚҰРАУ –
ЛОСКУТНОЕ ШИТЬЕ
QŪRAQ QŪRAU –
PATCHWORK TECHNIQUE

12

Қазақтарда *құрақ* деп аталатын мата қиындылары және одан жасалған бұйымдар бұрын да, қазір де Орталық Азия халықтарының мәдени тәжірибесінде ерекше орын алса, бүгінгі таңда оның қайта өрлеуі бейне ретінде де, көркемдік құрал ретінде де заманауи өнерде өзіндік орнын алу-да. Сонымен, қазақ әйелдерінің дәстүрлі өнерінің тағы бір көне түрі құрақ болып табылады. Салыстырмалы түрде қарапайым және үйлесімді құрылымының арқасында құрақ бүкіл әлемде кең таралған және сыйымды философиялық тұрғыдан «талапсыз» қиынды (ғаламдық жүйеге «тігілмеген») қазақтың жеті жетім ұғымында көрініс табады, яғни тыңдалмаса сөз жетім, иесіз қалса жер жетім, аққу-қазсыз көл жетім, басшысы жоқ ел жетім, замандассыз қария жетім, құралмаса құрақ жетім.

Техниканың дәстүрлі атауы – *құру* сөзінен шыққан *құрақ* осы сөздің екі мағынасын ашты. Бірі – «өлім», «өлу», «жоғалу», «жойылу», ал екіншісі «жарату», «жасау», «құрас-тыру», «құру», «біріктіру» бір-бірін жоққа шығаратын: «жойылудан жаратылуға дейін» екі семантикалық мағынаны көрсетеді, бұл негізінен *құрақ* бұйымдарының өзіне тән семантикалық мазмұны: өлімнен туылғанға дейін, хаостан үйлесімділікке дейін, жерлеу рәсімінен үйлену тойына дейін және т. б. білдіреді. Оны біз әлемнің қосарлануының символдық көрінісі ретінде түсіндіреміз, ал белгілі мамандар И. В. Октябрьская және З. К. Сұрағанованың айтуы бойынша құрақ көрпенің өзі «қарама-қайшылықтар тепе-теңдігінің нышанының» материалдық өрнегі болып табылады.

Құрақ композициясының негізгі жиынтығы негізгі геометриялық элементтерге негізделген: үшбұрыш, шаршы, ромб, тіктөртбұрыш және т. б., ал осы элементтердің

тіркесімі мағынаны, шифрланған кодты жа-сады. Бір жағынан, бұл дәстүрлі өнердің ең танымал нақыштары, ал екінші жағынан олардың элементтері кез келген геометриялық өрнекті оңай жасайды. Олардың Орталық Азияның бірқатар этномәдениеттерінде ұқсастықтары бар.

Техникалық тұрғыдан *құрақ* бұйымдарының үлгілерін құрастыру үшін модуль ретінде шаршы немесе тіктөртбұрыш негіз болды. Ол әртүрлі көлемдегі матаның кішкене бөліктерінен: шаршылар, төртбұрыштар, үшбұрыштар және т. б. болуы мүмкін. Түрлі-түсті матаның қарапайым қиындыларының қосылыстары дәстүрлі мәдениетте өзіндік атаулары бар және әртүрлі мағыналарды қамтитын ою-өрнектердің көптеген нұсқаларын бере алады.

Төбесі жоғары қараған үшбұрыш нақышы (әдетте «тау») немесе олардың *түйе өркеш* деп аталатын сабақтастығы қазақ танымында ырыс-берекені, отбасы мен төрт-түліктің көбеюін бейнелейді. Өздеріңіз білетіндей, түркі мифологиясындағы тау рухани жолдың, рухтың көтерілуінің символы болса, ал осындай фигуралардың тізбегі қорғауды да білдіруі мүмкін. Өздігінен фигура құдай белгісін, жоғары ұмтылыстың бейнесін және өмірдің символын білдіреді. Мағынасы жағынан бұл үш әлемді – көктегі, жердегі және жер асты әлемін біріктіретін ғалам тауына жақын.

Құрақта жиі кездесетін тағы бір элемент – құрақ техникасында әртүрлі комбинацияларда кездесетін шаршы. Ең танымалы – тәжіктер арасында *чашмаки гов* (сиыр/өгіз көзі), ал қырғыздар мен қазақтар арасында *бота көз* деп аталатын қарама-қарсы түсті үлкен шаршының ортасына орналастырылған кішкентай шаршы. Мамандардың пікірінше, бұл құрақ өрнегінің ең көне және аумақтық жағынан да, оны әртүрлі заттарда қолдану жағынан да кең таралған элементтерінің бірі. Ол әсіресе балалар заттарында, жастықтарда, көрпелерде, шымылдықтарда жиі кездеседі. Бота көз құрақ өрнегінің тағы бір нұсқасы – шаршыдағы ромб. Бұл жерде ол құнарлылықты, ұрпақ өрбіту функцияларын және қорғанысты бейнелейтін сиқырлы өрнек ретінде түсіндіріледі.

Үлкен заттарда ол әртүрлі фигуралармен біріктіріледі. Жалпы, түркі мәдениетіндегі *шаршы* – әлемнің төрт қырымен байла-

нысатын, жер элементіне сәйкес келетін және материалдық әлемнің белгісі болып табылатын тұрақтылықтың символы. Қарама-қарсы түсті шаршылар тізбегінен ою-өрнек нақышын құрастыру, біздің ойымызша, өмірдің көрнекі метафорасы немесе белгілі бір белгінің/таңбаның екі еселенген, тіпті үш еселенген қуатын білдіруге мүмкіндік беретін көркемдік құрал.

Жұлдыз тәрізді фигураны құрайтын шаршы мен үшбұрыштың қосындысын қазақтар *жұлдыз* деп атайды. Құрақ тігудің тағы бір танымал нақышы – ромб. Екі үшбұрыштың негіздерімен байланысында кейбір зерттеушілер екі әлемнің тоғысуын, жаңа өмірдің басталуын бейнелейтін қарама-қарсылықтар – ер мен әйелдің, көк пен жердің бірігуін көреді. Ромб тәрізді ою-өрнегі бар кілем түркі құдайы Ұмайдың символы болып саналады.

Қазақ құрағында үш көз нақышы жиі қолданылады. Үш ромб нақышы – өмір ағашын бейнелейтін Еуразияның көптеген халықтарының сәндік-қолданбалы өнеріндегі классикалық әдіс. Жалпы, бір элементтің ырғақты қайталануы композицияның ерекше құдіретін таныта отырып, негізгі ойды күшейту тәсілі ретінде қарастыруға болады. Төрт ромбтан тұратын тізбекті қазақтар *төрт түлігі сай* деп атайды, біздің ойымызша, *төрт түлік мал* өрнегін метафоралық түрде бейнелейді.

Түйе, жылқы, сиыр, қой-ешкі төрт түлік малдың қасиеттілігі туралы халық түсінігі осындай. Олар тіршілікті қамтамасыз етудің басты көзі бола отырып, дүниенің өзіндік зообелгілері қызметін де атқарған, өйткені қазақтардың түсінігінде *ешкі – сайтаннан; қой – оттан; түйе – сордан (жерден); жылқы – желден; сиыр – судан* жаралған. Бұл формада көшпенділер төрт табиғи элементті: отты, ауаны, жерді және суды бейнелеген, құрақтағы мұндай нақыш жастықтың қаптарын безендіруде жиі қолданылған.

Жалпы, *құрақтың* өрнектік құрамы, оның талғампаздығы шеберлік деңгейге байланысты болды, бірақ оның барлық техникалық қыр-сыры құрақ бұйымын Ғаламның көрінісі, отбасылық тұмар ретінде түсінуді сақтап қалды, оның қыз жасауы құрамында болуы жаңадан құрылған жас отбасына тән тұмар ретінде түсініледі.

Дәстүрлі мәдениетте өнер туындылары, соның ішіндегі құрақ сиқырмен және салт-дәстүрмен (үйлену тойы, жерлеу рәсімі, қасиетті орындарды қастерлеу тәжірибесі және т. б.) тығыз байланысты болғаны анық, ал бірнеше рет қайталанатын бірдей көрнекі метафоралар прагматикалық құндылығы жоғары әлем туралы белгілі бір сюжеттер мен идеяларды сипаттаудың тұрақты формаларын көрсетеді.

Құрақ бұйымының құрылымы оның мақсатына тікелей байланысты. Еденге арналған *көрпе* – жиектемемен (*қоршау*) қоршалған жабық композиция. Бұл ретте ою-өрнек ірі блоктардан тұратын көлемді де, сондай-ақ ши құрақ деп аталатын жұқа жолақтардан тұратын шағын көлемді де болуы мүмкін. Бұл қолөнерші шеберлігінің шыңы болып саналатын соңғы түр.

Неғұрлым күрделі композициялар төртбұрыштарға бөлінген төртбұрышты өріс болды, олардың әрқайсысы әртүрлі өрнектермен толтырылды. Кішірек өлшемді заттар үшін, мысалы, орындықтарға арналған *құрақ төсеніш* деп аталатын шаршы композициялары пайдаланылды.

Тікбұрышты композициялар бірнеше түрге ие болды:

- өрнек өрістің фонын біркелкі толтыратын тор,
- медальондар – алаң бойында үлкен фигуралар немесе бір медальон (құрылыстың центрлік принципі, бұл көбінесе шаршы пішінді бұйымдарға тән),
- бүкіл алаң бойымен үш үлкен медальондармен үш бөлікті.

Бүгінгі таңда Қазақстанда дәстүрлі өнердің бұл түрі қарқынды дамып келеді. Елімізде көптеген қолөнершілерді біріктіретін Құрақ тігу қауымдастығы белсенді жұмыс істеп келеді, ал осы ұйымды Дана Әшімова басқарады. Қолөнершілер *құрақ* техникасында жасалған бұйымдардың үлкен ассортиментін ұсынады, сонымен қатар құрақ тігудің мектептері ашылуда. Бұл, ең алдымен, атақты қолөнерші – Гүлмира Уәлиханнаның қызметі. Ол құрақ бойынша әлеуметтік студия ашты. Тігіншінің өзі айтқандай, *құрақ* техникасы – бұл энергияны бойына сіңіретін және адамдарға тек жағымды – жылулық, сәттілік, бақыт әкелетін қолөнердің қасиетті түрі.

Шебердің айтуынша, құрақтың әрбір өрнегінде терең мағына жатыр. Мысалы, *құстұмсық* өрнегі ана мен тұрмысқа шыққан қыздың арасындағы байланысты білдіреді. Жаңа туған нәрестеге арналған төсек жапқышында ерлік пен күш тақырыбы шифрланған. Жас жұбайларға арналған бұйымдарда жас отбасының ұрпағы көп болу үшін әйелдік бастауға арналған өрнектер міндетті түрде қолданылады.

Өзінің хоббиін шағын кәсіпке айналдырып, түрлі пішіндегі және көлемдегі *құрақ көрпе* өндірісін жолға қойған Талдықорғандық қолөнерші Бота Нұрбаева халық қолөнершілерінің арасында танымал. Шебердің пайымдауынша, ертеде *құрақ көрпе* міндетті түрде қазақ келінінің жасауының элементі болған, ал олардың мағынасы *Құдай құрастырсын* деген ізгі тілекте болған. Бұл жас жұбайлардың осы көрпенің құрақтары сияқты бір-бірінен ажырамас, жақын, әрқашан бірге болуын меңзеді.

Сарқан қаласының қолөнер шебері Назгүл Батырхан да құрақ құраумен белсенді айналысады. «Өңірдің тұрақты дамуындағы әйелдер бастамалары» атты аймақаралық іскер әйелдер форумына қатысып, форум аясында ұйымдастырылған *«Құрақ көрпе»* байқауының жеңімпазы атанды.

Атырау облысында қазақтың дәстүрлі құрақ құрауын дамытуға өңірдің белгілі шебері – Қалампыр Құлмұратованың орасан зор үлесін қосуда. Шебер жүйелі түрде шеберлік сабақтарын өткізіп, білімін жастарға жеткізуде. *Ежелден келе жатқан құрақ құрау дәстүрін жалғастырушылардың бірі – Отар ауылының тұрғыны Ұлжан Досалиева болып табылады.*

Атақты қолөнершілер қатарында Өскемендік Жұлдыз Уәлиеваның да құрақ техникасында орындалған жұмыстары үнемі сұранысқа ие. Осындай шеберлердің арқасында қазақтың дәстүрлі құрақ техникасы қарқынды дамып, қуантуды жалғастыруда.

Лоскут ткани и изделия из него, называемые у казахов *құрақ*, в прошлом и сейчас занимают особое место в культурной практике народов Центральной Азии, а сегодня происходит его ренессанс в современном искусстве как в качестве самого образа, так и в качестве художественного приема. Таким образом, еще одним древним видом традиционного искусства казахских женщин является *құрақ*. Благодаря своей относительно простой и гармоничной структуре *құрақ* получил большое распространение во всем мире, а емко по-философски «невостребованный» лоскут («невшитый» в систему мироздания) выражается в казахском понятии *жеті жұт* (семь бед): невостребованное слово, обезлюдившая земля, озеро без птиц, народ без предводителя, храбрый муж, лишенный родины, старец, лишившийся сверстников и – несшитые лоскуты.

Само же традиционное название техники – *құрақ*, происходящее от слова *құру* выявило два значения этого слова. Одно – «гибель», «умирать», «пропадать», «исчезать», «уничтожаться», а другое «создание», «создать», «составить», «строить», «соединять» демонстрирует два взаимоисключающих семантического значения: «от разрушения к созиданию», что в принципе заложено в самом смысловом содержании лоскутных изделий: от смерти к рождению, от хаоса к гармонии, от похорон к свадьбе и т.д., которое трактуется нами в качестве символического выражения дуальности мира, а само лоскутное одеяло является по словам известных специалистов И. В. Октябрьской и З. К. Сурагановой материальным выражением «символа баланса противоположностей».

Основной набор композиции *құрақ* базируется на наборе геометрических элементов: треугольнике, квадрате, ромбе, прямоугольнике и т.д., а комбинация этих элементов создавала смысл, зашифрованный код. С одной стороны, это самые популярные мотивы традиционного искусства, а с другой их элементов легко создавать любой геометрический узор. Они имеют параллели в целом ряде этнокультур Центральной Азии.

Технически основой для составления узоров лоскутных изделий служит основной модуль – квадрат или прямоугольник. Он может состоять из разных по размеру маленьких фрагментов ткани: квадратов, прямоугольников, треугольников и т.д. Самые простые соединения лоскутков при различном цвете ткани дают множество вариантов орнаментов, которые в традиционной культуре имеют собственные названия и выражают различные смыслы.

Мотив треугольника вершиной вверх (обычно «тау» – гора) или их череда, называемых *түйе өркеш* (горб верблюда) по представлениям казахов символизирует достаток, прибавление в семье и стаде. Как известно, гора в тюркской мифологии символ духовного Пути, восхождения духа, тогда как цепочка из них таких фигур может означать еще и защиту. Сама по себе фигура означает божественный знак, олицетворение устремленности ввысь, и символ жизни. По смыслу близок к Мировой горе, объединяющей все три мира – небесный, земной и подземный.

Другой элемент, часто встречаемый в *құрақ* – это шаршы (квадрат), который в лоскутной технике встречается в различных комбинациях. Самая популярная – маленький квадрат, поставленный в центр контрастного по цвету большого квадрата у таджиков называется *чашмаки гов* (глаз кровы/вола), а у кыргызов и казахов – *бота көз* (глаз верблюжонка). По мнению специалистов, это один из наиболее старых и наиболее распространенных элементов лоскутного орнамента – как территориально, так и по своему применению в самых разнообразных вещах. Особенно часто он встречается на детских вещах, подушках, одеялах, свадебных занавесках. Другим вариантом лоскутного орнамента *бота көз* является ромб в квадрате. Отсюда он осмысливается как магический узор, олицетворяющий плодородие, детородные функции и защиту.

В больших вещах он комбинируется с различными фигурами. В целом, шаршы в тюркской культуре – символ устойчивости, который связывается с четырьмя сторонами света, соответствует стихии земли и является знаком материального мира. Построение орнаментального мотива из цепочки контрастных по цвету квадратов, на наш взгляд является визуальной метафорой жизни или художественным приемом, позволяющим выразить удвоенную и даже утроенную силу того или иного знака/символа.

Сочетание квадрата и треугольников, образующих звездообразную фигуру казахи называют *жулдыз*. Другой наиболее популярный мотив лоскутного шитья – ромб. В соединении двух треугольников основаниями некоторые исследователи видят союз противоположностей – мужского и женского, небесного и земного, символизирующего объединение двух миров, начало новой жизни. Ковер с ромбическим орнаментом считается символом тюркской богини Умай.

В казахском *құрақ* часто используется мотив *үш қөз* (три глаза). Мотив из трех ромбов – классический прием в декоративно-прикладном искусстве многих народов Евразии, символизирующий древо жизни. В целом ритмическое повторение одно и тоже элемента можно рассматривать как способ усиления основной идеи, демонстрирует особую силу композиции. Цепочку из четырех ромбов казахи называют *төрт түлігі сай*, на наш взгляд метафорически отражает выражение *төрт түлік* – мал.

Это народное понимание священности четырех видов домашнего скота: верблюдов, лошадей, коров и овец-коз. Они, являясь главным источником жизнеобеспечения служили и своеобразными зоомаркерами сакрального мира, ведь в понимании казахов: *ешкі* – *сайтаннаң* (коза – из дьявола); *қой* – *оттан* (баран – из огня); *түйе* – *сордан* (верблюд – из земли); *жылқы* – *желден* (конь – из ветра); *сиыр* – *судан* (корова – из воды). В таком виде кочевники представляли четыре природные стихии: огонь, воздух, землю и воду, такой мотив в *құрақ* часто использовался в декоре наволочек для подушек.

В целом, орнаментальная композиция *құрақ*, его изящество зависли от уровня мастерства, но всех ее технических нюансах сохранилось понимание лоскутного изделия как отражения Вселенной, семейного оберега, его присутствие в составе приданного осмысливается как своеобразный талисман молодой, только созданной семье.

Однозначно, что в традиционной культуре произведения искусства, а *құрақ* таковым и является, были тесно связаны с магией и ритуалом (свадебным, похоронным, практикой почитания священных мест и т. д.), а многократно повторяющиеся одни и те же визуальные метафоры отражают устойчивые формулы описания определенных сюжетов и представлений о Миров, которые имели большую прагматическую ценность.

Композиция лоскутного изделия имеет прямую зависимость от его предназначения. Для напольных одеял – *көрпе* она представляет собой замкнутую композицию, которая заключается в кайму – *қоршау*. При этом, орнамент мог быть как крупномасштабный, состоящий из крупных блоков, так из мелких, составленный из тонких полосок, называемых *ши құрақ*. Именно последний вид считается вершиной мастерства умелицы.

Более сложные композиции представляли собой прямоугольное поле, разбитое на квадраты, каждый из которых заполнялся различными узорами. Для изделий меньшего размера, к примеру, *құрақ төсеніш* для стульев, использовали композиции *шаршы*.

Прямоугольные композиции были нескольких видов:

- сеточные, где узор равномерно заполняет фон поля,
- медальонные – с крупными фигурами вдоль поля или одним медальоном (центрический принцип построения, что характерно чаще для изделий квадратной формы,
- трехчастные с тремя крупными медальонами вдоль всего поля.

Сегодня этот вид традиционного искусства в Казахстане переживает целый бум. В стране активно работает Ассоциация лоскутного шитья, которая объединяет огромное количество мастериц, а возглавляет эту организацию Дана Ашимова. Ремесленницы предлагают огромный ассортимент изде-

лий, выполненных в технике *құрақ* и мало того открываются целые школы лоскутного шитья. Это прежде всего, деятельность известной мастерицы – Гульмиры Уалихан. Она открыла социальную студию по *құрақ*. Как говорит сама рукодельница, техника *құрақ* – это сакральный вид рукоделия, который впитывает в себя энергию и несет людям только положительное – тепло, удачу, счастье.

По словам мастерицы, в каждом орнаменте *құрақ* содержится глубокий смысл. Например, узор *кустумсык* – символизирует связь между матерью и вышедшей замуж дочерью. На покрывале для новорожденного мальчика зашифрована тема доблести и силы. В изделиях для новобрачных обязательно применяются орнаменты, обозначающие женское начало, для плодovitости молодой семьи.

Среди народных мастериц известна талдыкорганская умелица – Бота Нурабаева, которая смогла превратить свое хобби в небольшой бизнес и наладить производство *құрақ көрпе* разных форматов и размеров. Мастерица считает, что *құрақ көрпе* в старину обязательно было элементом приданного казах-

ской невесты, а их смысл заключался в благопожеланиях: *Құдай құрастырсын*. Это означало, чтобы молодожены были неразлучны, близки, всегда находились вместе, как эти лоскуты этого одеяла.

Активно лоскутным шитьем занимается и мастерица из города Саркан Назгуль Батырхан. Она участвовала межрегиональном форуме деловых женщин «Женские инициативы в устойчивом развитии региона», где стала победительницей организованного в рамках форума конкурса *Құрақ көрпе*. Огромный вклад в развитие традиционного казахского лоскутного шитья в Атырауской области вносит известная мастерица региона – Калампыр Кулмуратова. Мастерица на систематической основе проводит мастер-классы и передает свои знания молодым. Одной из продолжательниц древних традиций лоскутного шитья является жительница села Отар Улжан Досалиева.

В ряду известных мастериц и Жулдыз Уалиева из Усть-Каменогорска, ее работы, выполненные в технике *құрақ* неизменно пользуются спросом. Благодаря, таким мастерицам казахская традиционная техника *құрақ* активно развивается и продолжает радовать.

The fabric piece and products made of it, Kazakhs call it – *qūraq*, in the past and now have a special place in the cultural practice of Central Asian peoples, and today it is experiencing a renaissance in contemporary art, both as an image and as an artistic technique. Thus, another ancient form of traditional art of Kazakh women is *qūraq*. Thanks to its relatively simple and harmonious structure *qūraq* was widely spread all over the world, and capaciously and philosophically the “unclaimed” flap (“not sewn” into the system of the universe) is expressed in the Kazakh concept *zheti zhūt* (seven disasters): unclaimed word, deserted land, lake without birds, people without a leader, brave man without a homeland, old man without peers and unsewn scraps of material.

The traditional name of technology itself, *qūraq*, derived from the word *qūru*, reveals two meanings of the word. One is “death”, “to die”, “to disappear”, “to destroy”, and the other is “to create”, “to compose”, “to build”, “to combine” demonstrates two mutually exclusive semantic meanings: “from destruction to creation”, which in principle is inherent in the very semantic content of the patchwork: from death to birth, from chaos to harmony, from funeral to wedding, etc, which we interpret as a symbolic expression of the duality of the world, and the patchwork quilt itself, according to well-known experts I. V. Oktyabrskaya and Z. K. Suraganova, is a material expression of “a symbol of the balance of opposites”.

The basic set of *qūraq* composition is based on a set of geometric elements: triangle, square, rhombus, rectangle, etc., and the combination of these elements created meaning, a coded code. On the one hand, these are the most popular motifs in traditional art, and on the other hand their elements can easily create any geometric pattern. They have parallels in a number of Central Asian ethnic cultures.

Technically, the basis for patchwork patterns is a basic module – a square or rectangle. It can consist of different sizes of small pieces of fabric: squares, rectangles, triangles, etc. The simplest combinations of patchwork, with varying colour of fabric, result in many variations of ornaments, which in traditional culture have their own names and express different meanings.

The motif of a triangle with its top upwards (usually “tau” – mountain) or their succession, called *tüye örkesh* (camel’s hump) according to the Kazakhs symbolizes prosperity, addition to the family and the herd. As it is known, the mountain in Turkic mythology is a symbol of the spiritual Path, the ascent of the spirit, while the chain of such figures can also mean protection. The figure itself is a divine sign, a personification of upward aspiration, and a symbol of life. The meaning is close to the World Mountain, which unites all three worlds – heavenly, earthly and underground.

Another element often found in *qūraq* is the *sharshy* (square), which is found in various combinations in patchwork techniques. The most popular is a small square placed in the centre of a contrasting large square in Tajiks called *chashmaki gov* (cow/bull’s eye), and in Kyrgyz and Kazakhs called *bota köz* (camel’s eye). According to experts, it is one of the oldest and most common elements of the patchwork ornament – both territorially and by its use in a wide variety of things. It is especially common on children’s things, cushions, quilts, wedding curtains. Another variation of the *bot köz* patchwork ornament is the rhombus within a square. From here it is interpreted as a magical pattern representing fertility, child-bearing functions and protection.

In large things it is combined with various figures. In general, *sharshy* in Turkic culture is a symbol of stability, which is associated with the four cardinal points, corresponds to the earth element and is a sign of the material world. The construction of an ornamental motif out of a chain of squares of contrasting colours is, in our opinion, a visual metaphor of life or an artistic device allowing to express the doubled or even tripled power of this or that sign/symbol.

A combination of a square and triangles forming a star-shaped figure is called *zhūldyz* by the Kazakhs. Another most popular motif of

patchwork is the rhombus. In the connection of the two triangles by a base, some researchers see the union of opposites – male and female, heavenly and earthly, symbolising the union of the two worlds, the beginning of a new life. A rug with a rhombic ornament is considered a symbol of the Turkic goddess Umai.

The Kazakh *qūraq* often uses the *ush köz* (three eyes) motif. The motif of three rhombuses is a classic technique in the arts and crafts of many Eurasian peoples, symbolizing the tree of life. In general, the rhythmic repetition of the same element can be seen as a way of reinforcing the main idea, demonstrating the particular strength of the composition. The chain of four diamonds Kazakhs call *tört tūligi sai*, in our view, metaphorically reflects the expression *tört tūlik – mal*.

This is a popular understanding of the sanctity of four types of livestock: camels, horses, cows and sheep-goats. They were the main source of livelihood and served as peculiar animal markers of the sacral world, because according to the Kazakh people: *eshki – saytannañ* (goat comes from the devil); *qoi – ottan* (ram comes from fire); *tūye – sordan* (camel comes from earth); *zhylqy – zhelden* (horse comes from wind); *siyr – sudan* (cow comes from water). In this form, nomads represented the four natural elements: fire, air, earth and water, and this motif was often used in the decoration of cushion covers in *qūraq*.

On the whole, the ornamental composition of the *qūraq* and its refinement depended on the level of skill, but all of its technical nuances preserved the understanding of the patchwork as a reflection of the universe, as a family amulet and its presence in the dowry is perceived as a kind of talisman for the newly created family.

Obviously, in traditional culture the works of art, and the *qūraq* as such, were closely connected with magic and ritual (wedding, funeral, the practice of veneration of sacred places, etc.), and many times the same visual metaphors reflect the stable formulas of description of certain subjects and notions about the World, which had a great pragmatic value.

The composition of the patchwork has a direct relation to its purpose. For floor quilts – *körpe* it is a closed composition, which is enclosed in

a border – *qorshau*. In this case, the ornament could be both large-scale, consisting of large blocks, and small, composed of thin strips called *shi qūraq*. It is the latter type is considered the pinnacle of craftsmanship.

More complex compositions consisted of a rectangular field divided into squares, each of which was filled with different patterns. For smaller items, such as *qūraq tösenish* for chairs, *sharashy* compositions were used.

Rectangular compositions were of several types:

- mesh, where the pattern evenly fills the background of the field,
- medallion – with large figures along the field or one medallion (a central principle of construction, which is more typical for square-shaped pieces),
- three-part with three large medallions along the entire field.

Today, this type of traditional art in Kazakhstan is experiencing a boom. The country has a strong Patchwork Association, which brings together a huge number of seamstresses, and is headed by Dana Ashimova. Artisans offer a huge range of products made in the technique of *qūraq*, and besides, whole schools of patchwork are opened. This is primarily the activity of Gulmira Ualihan, a well-known craftswoman. She opened a social studio on *qūraq*. As she says, *qūraq* is a sacred handicraft, which absorbs energy and brings only positive things to people – warmth, good luck and happiness.

According to her, each *qūraq* ornament has a deep meaning. For instance, the *qustumsyq* pattern symbolises the bond between a mother and her married daughter. The coverlet for the newborn boy encrypts the theme of valour and strength. In products for the newlyweds necessarily apply ornaments denoting the feminine, for the fertility of the young family.

Bota Nurabaeva from Taldykorgan is a well-known craftswoman who turned her hobby into a small business and started producing *qūraq körpe* of various shapes and sizes. The craftswoman believes that the *qūraq körpe* were an element of a Kazakh bride's dowry in the olden days, and their meaning lay in well-wishes: *Qūdai qurastysyn*. It meant that the

newlyweds were inseparable, close, always together, like these pieces of this blanket.

Nazgul Batyrkhan, a craftswoman from Sarkan, is also actively engaged in patchwork. She participated in the interregional forum of business women "Women's Initiatives in the Sustainable Development of the Region», where she won the *Qūraq körpe* competition organised as part of the forum. A huge contribution to the development of traditional Kazakh patchwork in the Atyrau region is made by Kalampyr Kulmuratova, a well-known

craftswoman of the region. Artisan regularly holds master classes and passes her knowledge to the young. One of the continuators of the ancient tradition of patchwork is Otar village resident Ulzhan Dosalieva.

Zhuldyz Ualieva from Ust-Kamenogorsk is among the well-known seamstresses and her works made in the *qūraq* technique are always in demand. Thanks to such craftswomen, the Kazakh traditional technique of *qūraq* is actively developing and continues to delight people.

Гүлмира Уәлихан – белгілі қолөнерші, оның туындылары қалың бұқараға таныс, көптеген жинақтарда сақталған. Студияның негізін қалаушы, шәкірттерінің саны өте көп. Республикалық «Шебер» байқауының жеңімпазы.

Гульмира Уалихан – известная мастерица, ее работы известны широкому кругу людей и хранятся во многих коллекциях. Основатель студии, имеет огромное количество учеников. Победитель республиканского конкурса «Шебер».

Gulmira Ualihan is a well-known craftswoman, her work is known to a wide range of people and is kept in many collections. She is the founder of the studio and has a large number of students. Winner of the "Sheber" republican competition.

Қарлығаш Ильясова – қолөнерші дәстүрлі тоқыма саласында жұмыс істейді, түкті және тықыр кілем тоқу, киізден бұйымдар жасау және кесте тігу техникасын меңгерген. Құрақ құраумен айналысады.

Дәстүрлі қолөнер саласындағы барлық іс-шаралардың белсенді қатысушысы. Оның туындылары еліміздің және шетел мұражайларында сақтаулы. ҚР Қолөнершілер одағының мүшесі.

Карлыгаш Ильясова – мастерица работает в области традиционного текстиля, владеет техникой ворсового и безворсового ковроткачества, изготовлением изделий из войлока и вышивкой. Занимается лоскутным шитьем.

Активный участник всех мероприятий в области традиционных ремесел. Ее работы хранятся в музеях страны и за рубежом. Член Союза ремесленников Республики Казахстан.

Karlygash Ilyasova. The craftswoman works in the field of traditional textiles, knows the technique of pile and lint-free carpet weaving, the manufacture of felt products and embroidery. She does patchwork. An active participant in all activities in the field of traditional crafts. Her works are kept in museums of the country and abroad. Member of the Union of Artisans of the Republic of Kazakhstan.

ҚОРЫТЫНДЫ

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

CONCLUSION

Бүгінде Қазақстан бүкіл әлемге ашық, оның мақтануға және қорғауға лайықты нәрсесі көп. Уақыт өте келе жоғалмаудың, араласып кетпеудің жалғыз мүмкіндігі – өзіміздің кім екенімізді түсіну екені даусыз. Біздің ойымызша, бұл аспект белгілі бір дәрежеде осы альбомда көрініс тапты, мұнда құрастырушы-авторлар Қазақстан МеММ-нің маңызды бөлігі ретінде қазақтың дәстүрлі қолөнері саласындағы істердің нақты жай-күйін анықтауға ғана емес, сонымен қатар бабаларымыздың өміршең мұрасын жалғастырушылар – бірегей шеберлер алдында олардың даму әлеуетін көрсетуге тырысты.

Дегенмен, проблемалық мәселелерге назар аудару қажет. Біріншіден, қазіргі әлемде мәдени мұраның маңызды элементі, ұлттық экономиканың және шығармашылық индустрияның табысты секторы, сондай-ақ адам ресурстары және туризм дамытудың әлеуеті ретінде қарастырылатын отандық қолөнерді елімізде дамыту саласында нормативтік-құқықтық базаның жоқтығы байқалады. Тарихи дәстүрлі қолөнер – бұл соңғы жылдары қазақтардың «мәдени коды» деп аталатын қазақтардың шығармашылық қызметінің негізгі түрі (басқа бейнелеу өнерінен айырмашылығы) екенін ұмытпауымыз керек.

Сондықтан Қазақстанға осы мәселе бойынша жүйелі және ойластырылған мемлекеттік саясатты әзірлеп, іске асыруы және, ең алдымен, «Қолөнерді дамыту және қолөнершілерді жан-жақты қолдау туралы» Заң қабылдауы қажет, ол осы саланың басқа да маңызды салалары сияқты осы сектордағы жұмыстың әртүрлі бағыттарында, яғни ашық инвестициялар тетіктерін әзірлеу, кадрлар даярлау, қолөнер секторында бизнес-оқытуды ұйымдастыру, кешенді далалық зерттеулер негізінде қолөнершілердің өзекті тізілімін жасау және басқа да көптеген мәселелерді қамтиды.

Екіншіден, бас уәкілетті органның жанынан Қолөнер жөніндегі республикалық көркемдік-сараптамалық кеңес, ал өңірлерде облыстық кеңестер құру қажет. Бұл органдарға жақын және алыс шетелдердің бай тәжірибесіне сүйене отырып, бұйымдарды сертификаттауды қоса алғанда, әлеуметтік-экономикалық мәселелердің кең ауқымын шешуге, қолөнердің қандай да бір түрінің шебері атағын беруге дейін өкілеттік берілуге тиіс.

Үшіншіден, олардың базасында нақты қолөнер мектептерін құра отырып, ірі қалаларда ғана емес, Қазақстанның облыстық және аудандық орталықтарында да қолөнерді дамыту орталықтарын құру саясатын жалғастыру қажет.

Сегодня Казахстан открыт всему миру, ему есть чем гордиться и что беречь. Неоспоримо, что единственная возможность не затеряться, не раствориться во времени – осознать, кто мы есть. Полагаем, этот аспект нашел в некоторой мере свое отражение в настоящем Альбоме, где авторы-составители старались выявить не только реальное состояние дел в области традиционных казахских ремесел как важной части НКН Казахстана, но и показать имеющий потенциал их развития в лице носителей – уникальных мастеров, продолжателей живого наследия наших предков.

Однако, надо сосредоточиться на проблемных вопросах. Во-первых, в стране наблюдается отсутствие нормативно-правовой базы в области развития отечественного ремесленничества, которая в современном мире рассматривается как важный элемент культурного наследия, успешный сектор национальной экономики и креативных индустрий, а также потенциал для развития человеческих ресурсов и туризма. Нельзя забывать, что исторически традиционные ремесла – это основной вид творческой деятельности казахов (в отличие от других визуальных искусств), которые в последние годы правомерно называют «культурным кодом» казахов.

Поэтому Казахстану необходимо разработать и реализовать системную и продуманную государственную политику по данному вопросу и, прежде всего, принять Закон «О развитии ремесленничества и всесторонней поддержке ремесленников», который бы задал главный тон в различных направлениях работы в этом секторе, как и другие важные сферы данной отрасли – разработку механизмов прозрачных инвестиций, подготовку кадров, организацию бизнес-обучения в секторе ремесел, составление актуального реестра ремесленников на основе комплексных полевых исследований и многие другие вопросы.

Во-вторых, при главном уполномоченном органе необходимо создать Республиканский художественно-экспертный совет по ремесленничеству, а в регионах – областные. Эти органы должны быть уполномочены решать широкий круг вопросов от социально-экономических, включая сертификацию изделий, до присуждения звания мастера в том или ином виде ремесла, опираясь в этом на богатый опыт стран ближнего и дальнего зарубежья.

В-третьих, необходимо продолжать политику создания Центров развития ремесленничества не только в крупных городах, но и областных и районных центрах Казахстана, создавая на их базе конкретные школы ремесел.

Today, Kazakhstan is open to the world, it has much to be proud of and cherish. It is indisputable that the only way not to get lost, not to get lost in time, is to be aware of who we are. We believe that this aspect was reflected in the present Album, where authors-compilers tried to reveal not only the real state of affairs in the field of traditional Kazakh crafts as an important part of Kazakhstan's ICH, but also show their potential for development in the persons of unique masters, the continuers of our ancestors' living heritage.

However, we need to focus on problematic issues. First, there is a lack of legal and regulatory frameworks for the development of domestic handicrafts, which in the modern world is considered an important element of cultural heritage, a successful sector of the national economy and creative industries, as well as the potential for human resource development and tourism. It should be remembered that historically, traditional crafts are the main type of creative activity of the Kazakhs (unlike other visual arts), which in recent years have been rightfully called the "cultural code" of the Kazakhs.

Therefore, Kazakhstan needs to develop and implement a systematic and well-thought-out state policy on the issue and, above all, adopt the Law on the Development of Crafts and Comprehensive Support for Artisans, which would set the main tone in various areas of work in this sector, as well as other important areas of the industry – developing transparent investment mechanisms, training personnel, compiling an up-to-date register of craftsmen based on comprehensive field research and many other issues.

Secondly, a national Arts and Crafts Council should be set up under the main responsible body and regional ones should be established in the regions. These bodies should be authorised to solve a wide range of issues, from social and economic ones, including the certification of products, to the awarding of a master's title in a particular type of craft, drawing on the rich experience of the near and far abroad countries in this regard.

Thirdly, it is necessary to continue the policy of creating crafts development centres not only in big cities, but also in the regions and district centres of Kazakhstan, establishing specific craft schools on their basis.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕККӨЗДЕР ТІЗІМІ

1. Материалдық емес мәдени мұраны қорғау жөніндегі халықаралық конвенция. – Париж, 17 қазан 2003. – 17 б. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/cultural_heritage_conv.shtml (өтініш берілген күні 23.07.2022).
2. Материалдық емес мәдени мұраны қорғау жөніндегі конвенцияны іске асыру жөніндегі жедел нұсқаулық. – URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000234631_rus (өтініш берілген күні 23.07.2022).
3. Сәбитов Н. С. Қазақстандағы этнографиялық жұмыс // Кеңестік этнография. – 1949. – № 3. – Б. 211 – 214.
4. Сәбитов Н. С. Қазақстанның шығыс және оңтүстік-шығыс облыстарын этнографиялық зерттеудің кейбір қорытындылары / / ҚазКСР ҒА хабаршысы. – 1949. – № 8. – Б. 67–75.
5. Сәбитов Н. С. Жамбыл облысы Меркі ауданына этнографиялық экспедиция // Кеңестік этнография. – 1953. – № 3. – Б. 196–200.
6. Корбе О. А. Қазақ колхоз ауылының мәдениеті мен тұрмысы // Кеңестік этнография. – 1950. – № 3. – Б. 67–91.
7. Корбе О. А., Махова Е. И. Қазақстан колхозшыларының сәндік өнері // КСРО ҒА Этнография институтының қысқаша хабарламалары. – 1950. – № 9. – Б. 44–59.
8. Васильева Г. П., Кисляков Н. А. Социализм мен коммунизм құрылысы кезеңіндегі Орта Азия мен Қазақстан халықтарының отбасы және тұрмыс мәселелері // Кеңестік этнография. – 1962. – № 6. – Б. 3–16.
9. Махова Е. И., Чепелевец Г. Л. Қазақ халқының сәндік өнерінің көрмесі // Кеңестік этнография. – 1959. – № 3. – Б. 115–124.
10. Есов С. С., Оразбаева Н. А. Қазақтың халық киімі. – Алматы: Казгослитиздат, 1958. – 60 б.
11. Басенов Т. М. Қазақстанның қолданбалы өнері. – Алматы: Казгослитиздат, 1958. – 47 б.
12. Басенов Т. М. Қазақ халқының ою-өрнегі. – Алматы: ҚазКСР Ғылым Академиясының басылымы, 1957. – 98 б.
13. Қазақ колхоз ауылының мәдениеті мен тұрмысы. – Алматы: Ғылым, 1967. – 303 б.
14. Оразбаева Н. А. ҚазКСР Орталық мемлекеттік музейінің жиынтықтарындағы Батыс Қазақстан шеберлерінің әйелдер әшекейлерінің кешені // ҚазКСР ҒА жаңалықтары. Әлеуметтік ғылымдар сериясы. – 1968. – № 6. – Б. 76–86.
15. Қазақтардың халықтық сәндік-қолданбалы өнері. – Ленинград: Аврора, 1970. – 207 б.
16. Мыңжасарова Ш. Ж. Батыс Қазақстан қазақтарының зергерлік өнері // Кеңестік этнография. – 1978. – № 4. – Б. 99–106.
17. Востров В. В., Кауанова Х. А. Қазіргі кезеңдегі қазақ халқының материалдық мәдениеті. – Алматы: Ғылым, 1972. – 272 б.
18. Микульская Е. Қазақстанның сәндік-қолданбалы өнері. КСРО халықтарының өнер тарихы: 9 т. – М.: Бейнелеу өнері, 1972. – Т. 7. – Б. 337–344.
19. Шкляева С. А. Қазақстандағы қолданбалы өнердің даму мәселелері: Кеңес дәуірі – тәуелсіздік кезеңі (XX–XXI ғ. басы): өнертану кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін даярланған диссертация: 17.00.00. – Алматы: Т. Жүргенов атындағы ҚазҰӨА, 2010. – 114 б.
20. Басенов Т. Сәулет өнеріндегі Қазақстанның ою-өрнегі. – Алматы: ҚазКСР Ғылым академиясы, 1957. – 223 б.
21. Масанов Э. А. Зергерлік бұйымдар өндірісі. Қазақ ауылындағы ұсталық және зергерлік қолөнер // Қазақстанның археологиясы мен этнографиясы бойынша жаңа материалдар. – Алматы: ҚазКСР ҒА баспасы, 1961. – Б. 156–170.
22. Масанов Э. А. Қазақтардың қолөнер тарихынан (XIX ғ. екінші жартысы – XX ғ. басы) // Кеңестік этнография, 1958. – № 5. – Б. 31–49.
23. Масанов Э. А. Қазақтардағы сүйек пен тас өңдеу туралы жазбалар (XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басы) // ҚазКСР ҒА Ш. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институтының еңбектері. – 1963. – Т. 18. – Б. 103–121.
24. Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері. – Алматы: Қазақстан, 1969. – 248 б.

25. Мұқанов С. Халық мұрасы. – Алматы: Қазақстан, 1974. – 235 б.
26. Тәжімұратов Ә. Шебердің қолы ортақ. – Алматы: «Қазақстан баспасы», 1977. – 96 б.
27. XIX–XX ғасырдың басындағы Орта Азия мен Қазақстанның зергерлік өнері. – Алматы: Өнер, 1986. – 256 б.
28. Мұқанов М. С. Қазақтың тұрмыстық көркем қолөнері. – Алматы: Қазақстан, 1979. – 79 б.
29. Мұқанов М. С. Қазақ киіз үйі. – Алматы: Қайнар, 1981. – 224 б.
30. Жәнібеков У. Д. Қазақ қолөнерінің мәдениеті. – Алматы: Өнер, 1982. – 144 б.
31. Жәнібеков У. Д. Жаңғырық... Алтын домбыра туралы аңыздың ізімен. Қазақ халқының тарихы мен этнографиясы туралы. – Алматы: Өнер, 1990. – 304 б.
32. Марғұлан Ә. Х. Қазақ халық қолданбалы өнері. 1 том. – Алматы: Өнер, 1986. – 256 б.
33. Марғұлан Ә. Х. Қазақ халық қолданбалы өнері. 2 том. – Алматы: Өнер, 1987. – 282 б.
34. Марғұлан Ә. Х. Қазақ халық қолданбалы өнері. 3 том. – Алматы: Өнер, 1994. – 248 б.
35. Марғұлан Ә. Х. Қазақ әлемі. – Алматы: Қазақстанның даму институты, 1997. – 57 б.
36. Арғынбаев Х. Қазақ халқының қолөнері. – Алматы: Өнер, 1987. – 128 б.
37. Ли К. Өмір поэзиясы және шеберлік прозасы // КСРО сәндік өнері, 1986. – № 3. – Б. 43–49.
38. Оразбекова Л., Ли К. Қазақ киіз үйі – көшпенділер үшін тамаша үй // КСРО сәндік өнері, 1980. – № 2. – Б. 45–47.
39. Захарова И. В., Ходжаева Р. Д. Қазақтардың бас киімдері (жергілікті жіктеу тәжірибесі). «Орталық Азия және Қазақстан халықтарының дәстүрлі киімдері» жинағында. – М.: Наука, 1989. – Б. 202–226.
40. Альдербаев М. А., Дабабаев Б. Д. Бұрыштары жоқ үй. – Алматы: Қайнар, 1986. – 144 б.
41. Меңдіқұлов М. М. Батыс Қазақстанның халық сәулет өнерінің ескерткіштері. – Алматы: Өнер, 1987. – 160 б.
42. Такибаева С. С. Көк аспан түсті глазурьдің құпиялары [Түркістан қаласындағы Х. А. Ясауи кесенесі туралы]. – Алматы: Қазақстан, 1987. – 119 б.
43. Тохтабаева Ш. Ж. Қазақ шеберлерінің күміс жолы. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 474 б.
44. Тохтабаева Ш. Ж. Ұлы Дала жауһарлары. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 240 б.
45. Тохтабаева Ш. Ж. Қазақтың киіз басу өнері. – Алматы: Алматы кітап баспасы, 2014. – 247 б.
46. Тохтабаева Ш. Ж. Қазақтардың көркем киізі. – Алматы: LA GRACE, 2017. – 156 б.
47. Қажығали ұлы Әлібек. Ою-өрнек органы. – Алматы, 2003. – 456 б.
48. Нұрдабаева А. Р. Киіз үй: кеңістіктік құрылымы: сәулет кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін даярланған диссертацияның рефераты: 18.00.01. – М.: Мәскеу сәулет институты, 1997. – 26 б.
49. Шалабаева Г. К. Кілем тоқу әлемдік мәдениеттің құбылысы ретінде // MUNDƏRICAT, 2018. – Б. 96–107.
50. Ашурмадова Т. Тәжіктер мен қазақтардың халық өнері: параллельдер мен семантика // Тарихшы (Муаррих), 2015. – № 2. – Б. 131–135.
51. Жұмабайұлы Б. Ою өрнек әлемі. – Алматы: «Үш қыян», 2018. – 285 б.
52. Жукенова Ж. Д. Қазақтардың көркем кестесі // Journal of Clothing Science. – 2019. – № 2. – 1–11 p.
53. Жукенова Ж. Д., Жекібаева Ж. Ж. Қазақстанның қазіргі заманғы зергерлік өнерінің даму кезеңдері // Мәдениет обсерваториясы. – 2019. – № 3. – Б. 322–332.
54. Жукенова Ж. Д. Сырмақ – «позитив-негатив» формуласы // Сәндік өнер және заттық-кеңістіктік орта. МХГПА Хабаршысы. – 2018. – № 4. – Б. 231–237.
55. Бекешов С. С., Бекенжанова А. А. Дәстүрлі ағаш бұйымдардағы ою – өрнектің бедерленуі // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. «Тарих және әлеуметтік-саяси ғылымдар» сериясы. – 2021. – № 1 (68). – Б. 252–257.
56. Serik E. Azhigali. The kazakh yurt (nomads' tent) production process // European researcher. 2011. – № 9 (12). – P. 1235–1241.
57. Жанбосынова А. С., Күлшанова А. А., Шаймерденова М. Дж. XIX ғасырдың ортасы мен XX ғасырдың басындағы қазақ халқының кәсіптік-қолөнер сабақтары // Былые годы. – 2019. – № 51. – Б. 241–251.

58. Нұрғожина Б. Е. XVIII–XIX ғасырлардағы қазақтардың дәстүрлі киіміндегі сәндік–қолданбалы өнердің ерекшеліктері. // «III-Арғынбаев оқулары. Қазіргі этнографиялық ғылым және оның қоғамдық сананы жаңғыртудағы рөлі» атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы: Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ. – 2018. – Б. 211–215.
59. Баженова Н. А. Қазақ халықтық тоқыма өнері. – URL: <https://roerich.kz/publication/kazahskoe-narodnoe-tekachestvo.htm> (өтініш берілген күні 20.09.2022).
60. Баженова Н. А. Қазақтың «арабы кілем» кілемдеріндегі тоқу дәстүрлері. – URL: <https://roerich.kz/publication/kovry-araby-kilem.htm> (өтініш берілген күні 20.09.2022).
61. Кукашев Р. Ш. Моңғолия қазақтарының қазіргі әйелдер көркем қолөнері. – URL: <https://www.gmirk.kz/ru/issledovaniya/25-sovremennye-zhenskie-khudozhestvennye-remesla-kazakhov-mongolii> (өтініш берілген күні 20.09.2022).
62. Ахметова Ш. К. Батыс Сібір қазақтарының мәдениетіндегі әйелдердің дәстүрлі қолданбалы шығармашылығы // The creativity via Anthropological dimension. Collection of Scientific Papers. – Omsk: Publishing House "Nauka", 2013. – Б. 260–265.
63. Ахметова Ш. К. Қош бол алаш: Батыс Сібір қазақтарындағы кілем тоқудың жойылу проблемасына // Еуразия қазақтары: тарихы мен мәдениеті: Ғылыми еңбектер жинағы. – Омск: Ф. М. Достоевский атындағы Ом мем. ун-тің баспасы, 2016. – Б. 33–42.
64. Попова Л. Ф. XIX ғасырдағы қазақ костюміндегі инновация факторлары. // Тұрғын үй және киім этникалық мәдениеттің феномені ретінде: жетінші Санкт-Петербург этнографиялық оқуларының материалдары. – СПб.: А. И. Герцен атындағы РМПУ, 2008. – Б. 294–300.
65. Попова Л. Ф. Сәукеле әйелдерге арналған той бас киімдері: жергілікті жіктеу тәжірибесі (РЭМ материалдары бойынша) // Музей. Дәстүрлер. Этникалық. XX–XXI ғғ., Ресей этнографиялық мұражайының 100 жылдығына арналған Халықаралық ғылыми конференция материалдары. – СПб.: Нестор-История баспасы, 2002. – Б. 136–140.
66. Попова Л. Ф. Ақтөбе облысы қазақтарының мәдениетіндегі зергерлік бұйымдар // Еуразия тарихы мен мәдениетіндегі Арал-Каспий аймағы: Халықаралық ғылыми конференция материалдары. – Алматы-Ақтобе, 2011. – Б. 220–224.
67. Попова Л. Ф., Стасевич И. В. Ресей Ғылым академиясының Ұлы Петр атындағы орыс этнографиялық мұражайы мен антропология және этнография мұражайының (Кунсткамера) жинақтарындағы қазақ костюмі // Түркі дүниесі. – Астана: Фолиант, 2012. – Б. 604–628.
68. Попова Л. Ф., Кубель Е. Л. Орта Азия мен Қазақстан түркі халықтарының қыз/әйел киіміндегі көкірекше // 2014–2015 жылдардағы Орта Азия-Кавказ оқуларының XXXVIII және XXXIX материалдары (Лавров жинағы). – СПб.: МАЭ РАН, 2015. – Б. 204–210.
69. Попова Л. Ф. В. Н. Плотниковтың этнографиялық суреттер альбомындағы батыс қазақтарының қыз және әйел киімдері // Кунсткамера. Лавров (Орта Азия-Кавказ) оқулары. – 2019. – № 2 (4). – Б. 120–129.
70. Стасевич И. В. Қазақтардағы әйелдің әлеуметтік мәртебесі: дәстүрлер мен қазіргі заман. – СПб.: Наука, 2011. – 202 б.
71. Стасевич И. В. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы қыз, бойжеткен, әйел. Тәрбиенің ерекшелігі және әлеуметтік құрылымдағы орны // Рахмат-наме. Р. Р. Рахимовтың 70 жылдығына арналған мақалалар жинағы. – СПб.: МАЭ РАН, 2008. – Б. 318–337.
72. Стасевич И. В. Kazakh Women Wedding Headdress in the MAE RAS Collection // Manuscripta Orientalia. – Vol. 22. – № 1. – June 2016. – P. 20–36.
73. Стасевич И. В. Лайықжан Беркімбаев пен Хасан Иманбаевтың Санкт-Петербург Кунсткамера жинағындағы топтамасы // Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің Хабаршысы. – 2017. – № 3. – Б. 109–116.
74. Тохтабаева Ш. Ж., Каримова Р. У. Шетелдегі қазақтардың сәндік-қолданбалы өнерінің раритеттері. – Алматы: Таймас, 2008. – 203 б.
75. Қазақ кілемдері мен кілем бұйымдары. ҚР ОММ топтамасынан (ғылыми каталог). – Алматы: ICOS, 2012. – 384 б.
76. Дәстүрлі қазақ киімі. Суреттелген ғылыми каталог. Ғылыми жетекшісі Нұрсан Әлімбаев. – Алматы: Өнер, 2009. – 344 б.

77. Сальмухаметова А. Мұражай қорындағы сүлгілер жинағы туралы. – URL: <https://aktomuzey.kz/pages/ns15.html> (өтініш берілген күні 14.09.2022).
78. Сальмухаметова А. Жинақтардағы тарих. – URL: <https://aktomuzey.kz/pages/ns13.html> (өтініш берілген күні 14.09.2022).
79. Сальмухаметова А. Музей топтамасынан. – URL: <https://aktomuzey.kz/pages/ns19.html>. (өтініш берілген күні 14.09.2022).
80. Дюсенбаева А. Музей экспозициясындағы «Ата-бабаларымыздың қарулары». – URL: <https://aktomuzey.kz/pages/ns6.html> (өтініш берілген күні 14.09.2022).
81. Этнография. – URL: <https://kraeved-kst.kz/ru/etnografiya/nashi-fondy/etnografiia.html> (өтініш берілген күні 14.09.2022).
82. Абыкешова Ш. Қол әшекейлері. Білезіктер // Музей альманахы. – 2020. – № 1. – Б. 46–49.
83. Бейсембаева Т. Көшпелі қазақ материалдық мәдениеті. Торсық // Музей альманахы. – 2019. – № 5. – Б. 36–39.
84. Қасенова К. Б. Қазақ кілемдерін жіктеудегі функционалдық талдау және белгі аспектілері // Көпұлтты тоқыма өнері: Ф. Х. Валеевтің 100 жылдығына арналған халықаралық симпозиум материалдары, Қазан қ., 16–17 желтоқсан 2021 ж. – Қазан: Артефакт, 2021. – Б. 61–74.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Конвенция об охране нематериального культурного наследия. Париж 17 октября 2003 года. – URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/cultural_heritage_conv.shtml (дата обращения 23.07.2022 г.).
2. Оперативное руководство по выполнению Конвенции об охране нематериального культурного наследия. – URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000234631_rus (дата обращения 23.07.2022 г.).
3. Сабитов Н. С. Этнографическая работа в Казахстане // Советская этнография. – 1949. – № 3. – С. 211–214.
4. Сабитов Н. С. Некоторые итоги этнографического изучения восточных и юго-восточных областей Казахстана // Вестник АН КазССР. – 1949. – № 8. – С. 67–75.
5. Сабитов Н. С. Этнографическая экспедиция в Меркенский район Джамбулской области // Советская этнография. – 1953. – № 3. – С. 196–200.
6. Корбе О. А. Культура и быт казахского колхозного аула // Советская этнография. – 1950. – N 3. – С. 67–91.
7. Корбе О. А., Махова Е. И. Декоративное искусство колхозниц Казахстана // Краткие сообщения Института этнографии АН СССР. – 1950. – № 9. – С. 44–59.
8. Васильева Г. П., Кисляков Н. А. Вопросы семьи и быта у народов Средней Азии и Казахстана в период строительства социализма и коммунизма // Советская этнография. – 1962. – № 6. – С. 3–16.
9. Махова Е. И., Чепелевец Г. Л. Выставка декоративного искусства казахского народа // Советская этнография. – 1959. – № 3. – С. 115–124.
10. Есов С. С., Оразбаева Н. А. Казахский народный костюм. – Алма-Ата: Казгослитиздат, 1958. – 60 с.
11. Басенов Т. М. Прикладное искусство Казахстана. – Алма-Ата: Казгослитиздат, 1958. – 47 с.
12. Басенов Т. М. Казахский народный орнамент. – Алма-Ата: Изд-во Академии наук КазССР, 1957. – 98 с.
13. Культура и быт казахского колхозного аула. – Алма-Ата: Наука, 1967. – 303 с.
14. Оразбаева Н. А. Комплекс женских украшений работы мастеров Западного Казахстана в собраниях Центрального государственного музея КазССР // Известия АН КазССР. Сер. общественных наук. – 1968. – № 6. – С. 76–86.
15. Народное декоративно-прикладное искусство казахов. – Ленинград: Аврора, 1970. – 207 с.
16. Мынжасарова Ш. Ж. Ювелирное искусство казахов Западного Казахстана // Советская этнография. – 1978. – № 4. – С. 99–106.
17. Востров В. В., Кауанова Х. А. Материальная культура казахского народа на современном этапе. – Алма-Ата: Наука, 1972. – 272 с.
18. Микульская Е. Декоративно-прикладное искусство Казахстана. История искусства народов СССР: в 9 т. – М.: Изобраз. искусство, 1972. – Т. 7. – С. 337–344.
19. Шкляева С. А. Проблемы развития прикладного искусства Казахстана: советская эпоха – период независимости (XX – начало XXI вв.): диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения: 17.00.00. – Алматы: КазНАИ им. Т. Жургенова, 2010. – 114 с.
20. Басенов Т. Орнамент Казахстана в архитектуре. – Алма-Ата: Академия наук КазССР, 1957. – 223 с.
21. Масанов Э. А. Ювелирное производство. Кузнечное и ювелирное ремесла в казахском ауле // Новые материалы по археологии и этнографии Казахстана. – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1961. – С. 156–170.
22. Масанов Э. А. Из истории казахского ремесла // Советская этнография. – 1958. – № 5. – С. 31–49.
23. Масанов Э. А. Заметки о резьбе по кости и камню у казахов (вторая половина XIX – начало XX века) // Труды института истории, археологии и этнографии им. Ч. Ч. Валиханова АН КазССР. – 1963. – Т. 18. – С. 103–121.
24. Касиманов С. Қазақ халқының қолөнері. – Алматы: Қазақстан, 1969. – 248 б.

25. Мұқанов С. Халық мұрасы. – Алматы: Қазақстан, 1974. – 235 б.
26. Тәжімұратов Ә. Шебердің қолы ортақ. – Алматы: «Қазақстан баспасы», 1977. – 96 б.
27. Ювелирное искусство Средней Азии и Казахстана XIX-начала XX века. – Алматы: Өнер, 1986. – 256 с.
28. Муканов М. С. Казахские домашние художественные ремесла. – Алма-Ата: Казахстан, 1979. – 79 с.
29. Муканов М. С. Казахская юрта. – Алма-Ата: Кайнар, 1981. – 224 с.
30. Джанибеков У. Д. Культура Казахского ремесла. – Алма-ата: Өнер, 1982. – 144 с.
31. Джанибеков У. Д. Эхо... По следам легенды о золотой домбре. Об истории и этнографии казахского народа. – Алма-ата: Өнер, 1990. – 304 с.
32. Маргулан А. Х. Казахское народное прикладное искусство. Том 1. – Алма-Ата: Өнер, 1986. – 256 с.
33. Маргулан А. Х. Казахское народное прикладное искусство. Том 2. – Алма-Ата: Өнер, 1987. – 282 с.
34. Маргулан А. Х. Казахское народное прикладное искусство. Том 3. – Алма-Ата: Өнер, 1994. – 248 с.
35. Маргулан А. Х. Мир казаха. – Алматы: Институт развития Казахстана, 1997. – 57 с.
36. Арғынбаев Х. Қазақ халқының колөнері. – Алма-Ата: Өнер, 1987. – 128 б.
37. Ли К. Поэзия быта и проза мастерства // Декоративное искусство СССР, 1986. – № 3. – С. 43–49.
38. Уразбековой Л., Ли К. Казахская юрта – идеальный дом для кочевника // Декоративное искусство СССР, 1980. – N 2. – С. 45–47.
39. Захарова И. В., Ходжаева Р. Д. Головные уборы казахов (опыт локальной классификации). В Сборнике «Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана». – М.: Наука, 1989. – С. 202–226.
40. Альдербаев М. А., Дабабаев Б. Д. Дом без углов. – Алма-Ата: Кайнар, 1986. – 144 с.
41. Мендикулов М. М. Памятники народного зодчества Западного Казахстана. – Алма-Ата: Өнер, 1987. – 160 с.
42. Такибаева С. С. Тайны небесной глазури [о мавзолее Х. А. Ясави в г. Туркестане]. – Алма-Ата: Казахстан, 1987. – 119 с.
43. Тохтабаева Ш. Ж. Серебряный путь казахских мастеров. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 474 с.
44. Тохтабаева Ш. Ж. Шедевры Великой степи. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 240 с.
45. Тохтабаева Ш. Ж. Кошмовойлочное искусство казахов. – Алматы: Алматы кітап баспасы, 2014. – 247 с.
46. Тохтабаева Ш. Ж. Художественный войлок казахов. – Алматы: LA GRACE, 2017. – 156 с.
47. Кажгали улы Алибек. Органон орнамента. – Алматы, 2003. – 456 с.
48. Нурдабаева А. Р. Кииз уй: структура пространственности: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата архитектуры: 18.00.01. – М.: Московский архитектурный институт, 1997. – 26 с.
49. Шалабаева Г. К. Ковроткачество как феномен мировой культуры // MUNDƏRİCAT, 2018. – С. 96–107.
50. Ашурмадова Т. Народное искусство таджиков и казахов: параллели и семантика // Историк (Муаррих), 2015. – № 2. – С. 131–135.
51. Жұмабайұлы Б. Ою өрнек әлемі. – Алматы: «Үш қыян», 2018. – 285 б.
52. Жукенова Ж. Д. Художественная вышивка казахов // Journal of Clothing Science. – 2019. – № 2. – 1–11 p.
53. Жукенова Ж. Д., Жекибаева Ж. Ж. Этапы развития современного ювелирного искусства Казахстана // Обсерватория культуры. – 2019. – № 3. – С. 322–332.
54. Жукенова Ж. Д. Сырмақ – формула «позитив-негатив» // Декоративное искусство и предметно-пространственная среда. Вестник МХГПА. – 2018. - N 4. – С. 231–237.
55. Бекешов С. С., Бекенжанова А. А. Дәстүрлі ағаш бұйымдардағы ою – өрнектің бедерленуі // Вестник КазНПУ им. Абая. Серия «Исторические и социально-политические науки». – 2021. – № 1 (68). – С. 252–257.
56. Serik E. Azhigali. The kazakh yurt (nomads' tent) production process // European researcher. 2011. – № 9 (12). – P. 1235–1241.
57. Жанбосинова А. С., Кульшанова А. А., Шаймерденова М. Дж. Промыслово-ре-

- месленные занятия казахского населения в середине XIX – начале XX веков // Былые годы. – 2019. – N 51. – С. 241–251.
58. Нургожина Б. Е. Особенности декоративно-прикладного искусства в традиционной одежде казахов в XVIII–XIX вв. // Материалы международной научнопрактической конференции «III-Аргынбаевские чтения. Современная этнографическая наука и ее роль в модернизации общественного сознания». – Алматы: КНУ им. Аль-Фараби. – 2018. – С. 211–215.
 59. Баженова Н. А. Казахское народное ткачество. – URL: <https://roerich.kz/publication/kazahskoe-narodnoe-tkachestvo.htm> (дата обращения 20.09.2022).
 60. Баженова Н. А. Казахские традиции ткачества в коврах «арабы кілем». – URL: <https://roerich.kz/publication/kovry-araby-kilem.htm> (дата обращения 20.09.2022).
 61. Кукашев Р. Ш. Современные женские художественные ремесла казахов Монголии. – URL: <https://www.gmirk.kz/ru/issledovaniya/25-sovremennye-zhenskie-khudozhestvennye-remesla-kazakhov-mongolii> (дата обращения 20.09.2022).
 62. Ахметова Ш. К. Традиционное женское прикладное творчество в культуре казахов Западной Сибири // The creativity via Anthropological dimension. Collection of Scientific Papers. – Omsk: Publishing House "Nauka", 2013. – С. 260–265.
 63. Ахметова Ш. К. Прощай алаша: к проблеме исчезновения ковроткачества у казахов Западной Сибири // Казахи Евразии: история и культура: сб. науч. трудов. – Омск: Изд-во Ом. гос. ун-та им. Ф.М. Достоевского, 2016. – С. 33–42.
 64. Попова Л. Ф. Факторы инноваций в казахском костюме XIX в. // Жилище и одежда как феномен этнической культуры: Материалы Седьмых Санкт-Петербургских этнографических чтений. – СПб.: РГПУ им. А. И. Герцена, 2008. – С. 294–300.
 65. Попова Л. Ф. Казахские женские свадебные головные уборы саукеле: опыт локальной классификации (по материалам РЭМ) // Музей. Традиции. Этничность. XX–XXI вв., Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию Российского Этнографического музея. – СПб.: Издательство Нестор-История, 2002. – С. 136–140.
 66. Попова Л. Ф. Ювелирные украшения в культуре казахов Актюбинской области // Арало-Каспийский регион в истории и культуре Евразии: Материалы Международной научной конференции. – Алматы-Актобе, 2011. – С. 220–224.
 67. Попова Л. Ф., Стасевич И. В. Казахский костюм в собраниях Российского этнографического музея и Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) Российской академии наук // Түркі дүниесі. – Астана: Фолиант, 2012. – С. 604–628.
 68. Попова Л. Ф., Кубель Е. Л. Нагрудник в девичьем/женском костюме тюркских народов Средней Азии и Казахстана // Материалы XXXVIII и XXXIX Среднеазиатско-Кавказских чтений 2014–2015 гг. (Лавровский сборник). – СПб.: МАЭ РАН, 2015. – С. 204–210.
 69. Попова Л. Ф. Девичья и женская одежда западных казахов в альбоме этнографических рисунков В. Н. Плотникова // Кунсткамера. Лавровские (Среднеазиатско-Кавказские) чтения. – 2019. – № 2 (4). – С. 120–129.
 70. Стасевич И. В. Социальный статус женщины у казахов: традиции и современность. – СПб.: Наука, 2011. – 202 с.
 71. Стасевич И. В. Девочка, девушка, женщина в традиционном обществе казахов. Специфика воспитания и место в социальной структуре // Рахмат-наме. Сборник статей в честь 70-летия Р.Р. Рахимова. – СПб.: МАЭ РАН, 2008. – С. 318–337.
 72. Стасевич И. В. Kazakh Women Wedding Headdress in the MAE RAS Collection // Manuscripta Orientalia. – Vol. 22. – No. 1. – June 2016. – P. 20–36.
 73. Стасевич И. В. Коллекция Лайыкжана Беркимбаева и Хасана Иманбаева в собрании Петербургской Кунсткамеры // Вестник Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова. – 2017. – № 3. – С. 109–116.
 74. Тохтабаева Ш. Ж., Каримова Р. У. Раритеты декоративно-прикладного искусства казахов за рубежом. – Алматы: Таймас, 2008. – 203 с.
 75. Казахские ковры и ковровые изделия. Из коллекции ЦГМ РК (научный каталог). – Алматы: ICOS, 2012. – 384 с.

76. Традиционная казахская одежда. Иллюстрированный научный каталог. Научный руководитель Нурсан Алимбай. – Алматы: Өнер, 2009. – 344 с.
77. Сальмухаметова А. О коллекции полотенец в фондах музея. – URL: <https://aktomuzey.kz/pages/ns15.html> (дата обращения 14.09.2022).
78. Сальмухаметова А. История в коллекциях. – URL: <https://aktomuzey.kz/pages/ns13.html> (дата обращения 14.09.2022).
79. Сальмухаметова А. Из коллекции музея. – URL: <https://aktomuzey.kz/pages/ns19.html>. (дата обращения 14.09.2022).
80. Дюсенбаева А. «Оружие наших предков» в экспозиции музея. – URL: <https://aktomuzey.kz/pages/ns6.html> (дата обращения 14.09.2022).
81. Этнография. – URL: <https://kraeved-kst.kz/ru/etnografiya/nashi-fondy/etnografiia.html> (дата обращения 14.09.2022).
82. Абыкешова Ш. Украшения для рук. Браслеты//Музейный альманах. – 2020. – № 1. – С. 46–49.
83. Бейсембаева Т. Көшпелі қазақ материалдық мәдениеті. Торсық//Музейный альманах. – 2019. – № 5. – С. 36–39.
84. Касенова К. Б. Функциональный анализ и знаковые аспекты в классификации казахских ковров // Многонациональное искусство ткачества: материалы Международного симпозиума, посвященный 100-летию Ф. Х. Валеева, г. Казань, 16–17 декабря 2021 г. – Казань: Артефакт, 2021. – С. 61–74.

REFERENCES

1. Konventsii ob ohrane nematerialnogo kulturnogo nasledia. Parij 17 oktiabria 2003 goda. [Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage. Paris, 17 October 2003]. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/cultural_heritage_conv.shtml (Date of access 23.07.2022) (in Russian).
2. Operativnoe rukovodstvo po vypolneniiy Konventsii ob ohrane nematerialnogo kulturnogo nasledia. [Operational Guidelines for the Implementation of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage]. – URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000234631_rus (Date of access 23.07.2022). (in Russian).
3. Sabitov N. S. Etnograficheskaia rabota v Kazahstane [Ethnographic work in Kazakhstan] // Soviet Ethnography. – 1949. – No. 3. – P. 211–214. (in Russian).
4. Sabitov N. S. Nekotorye itogi etnograficheskogo izucheniia vostochnyh i iygo-vostochnyh oblastei Kazahstana. [Some results of ethnographic study of eastern and south-eastern regions of Kazakhstan] // Bulletin of the Kazakh SSR Academy of Sciences. – 1949. – No. 8. – P.67–75. (in Russian).
5. Sabitov N. S. Etnograficheskaia kspeditsiia v Merkenskii raion Djambulskoi oblasti. [Ethnographic expedition to Merken district of Jambul province] // Soviet Ethnography. – 1953. – No. 3. – P. 196–200. (in Russian).
6. Korbe O. A. Kultura i byt kazahskogo kolhoznogo aula [Culture and life of the Kazakh collective farm aul] // Soviet Ethnography. – 1950. – No. 3. – P. 67–91. (in Russian).
7. Korbe O. A., Makhova E. I. Dekorativnoe iskusstvo kolhoznits Kazahstana [Decorative art of female collective farmers of Kazakhstan] // Short reports of the Institute of Ethnography of the USSR Academy of Sciences. – 1950. – No. 9. – P. 44–59. (in Russian).
8. Vasilyeva G. P., Kislyakov N. A. Voprosy semi i byta u narodov Srednei Azii i Kazahstana v period stroitelstva sotsializma i kommunizma [Issues of family and everyday life among the peoples of Central Asia and Kazakhstan during the construction of socialism and communism] // Soviet Ethnography. – 1962. – No. 6. – P. 3–16. (in Russian).
9. Makhova E. I., Chepelevets G. L. Vystavka dekorativnogo iskusstva kazahskogo naroda [Exhibition of Decorative Art of the Kazakh People] // Soviet Ethnography. – 1959. – No. 3. – P. 115–124. (in Russian).
10. Esov S. S., Orazbaeva N. A. Kazahskii narodnyi kostiym [Kazakh folk costume]. – Alma-Ata: Kazgoslitizdat, 1958. – 60 p. (in Russian).
11. Basenov T. M. Prikladnoe iskusstvo Kazahstana [Applied Art of Kazakhstan]. – Alma-Ata: Kaz-Goslitizdat, 1958. – 47 p. (in Russian).
12. Basenov T. M. Kazahskii narodnyi ornament [Kazakh folk ornament]. – Alma-Ata: Publishing house of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1957. – 98 p. (in Russian).
13. Culture and life of the Kazakh collective farm aul [Kultura i byt kazahskogo kolhoznogo aula]. – Alma-Ata: Nauka, 1967. – 303 p. (in Russian).
14. Orazbaeva N. A. Kompleks jenskih ukrašenii raboty masterov Zapadnogo Kazahstana v sobraniiah TSentralnogo gosudarstvennogo muzeia KazSSR [Complex of female ornaments made by masters of Western Kazakhstan in the collections of the Central State Museum of the Kazakh SSR] // Izvestia of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Ser. of Social Sciences. – 1968. – No. 6. – P. 76–86. (in Russian).
15. Narodnoe dekorativno-prikladnoe iskusstvo kazahov. [Folk arts and crafts of the Kazakhs]. – Lenin-grad: Aurora, 1970. – 207 p. (in Russian).
16. Mynzhasarova Sh. Zh. IYvelirnoe iskusstvo kazahov Zapadnogo Kazahstana [Jewelry Art of Kazakhs of Western Kazakhstan] // Soviet Ethnography. – 1978. – No. 4. – P. 99–106. (in Russian).
17. Vostrov V. V., Kauanova X. A. Materialnaia kultura kazahskogo naroda na sovremennom tape [Material culture of the Kazakh people at the present stage]. – Alma-Ata: Nauka, 1972. – 272 p. (in Russian).
18. Mikulskaya E. Dekorativno-prikladnoe iskusstvo Kazahstana. [Decorative and

- applied art of Kazakhstan]. The History of Art of the Peoples of the USSR: in 9 vols. – Moscow: Izobraz. Art, 1972. – VOL. 7. P. 337–344. (in Russian).
19. Shklyaeva S. A. Problemy razvitiia prikladnogo iskusstva Kazakhstana: sovetskaia poha – period nezavisimosti (XX – nachalo XXI vv.) [Problems of Applied Art Development in Kazakhstan: Soviet Era – Independence Period (XX – early XXI centuries)]: thesis for the degree of Candidate of Art History: 17.00.00. – Almaty: KazNAI named after T. Zhurgenov, 2010. – 114 p. (in Russian).
 20. Basenov T. Ornament Kazakhstana v arhitekture [Ornament of Kazakhstan in architecture]. – Alma-Ata: Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1957. – 223 p. (in Russian).
 21. Masanov E. A. IYvelirnoe proizvodstvo. Kuznechnoe i iyvelirnoe remesla v kazahskom aule [Jewellery production. Blacksmithing and jewelry crafts in Kazakh aul] // New materials on archeology and ethnography of Kazakhstan. – Alma-Ata: Publishing house of the Kazakh SSR Academy of Sciences, 1961. – P. 156–170. (in Russian).
 22. Masanov E. A. Iz istorii kazahskogo remesla [From the History of Kazakh Crafts] // Soviet Ethnography. – 1958. – No. 5. – P. 31–49. (in Russian).
 23. Masanov E. A. Zametki o rezbe po kosti i kamniy u kazahov (vtoraiia polovina XIX – nachalo XX veka) [Notes on bone and stone carving among the Kazakhs (second half of XIX - beginning of XX century)] // Proceedings of the Institute of History, Archaeology and Ethnography named after Ch. THE FIRST HALF OF THE 19TH AND THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURIES. Valikhanov AN Kazakh SSR. – 1963. – T. 18. – P. 103–121. (in Russian).
 24. Kasimanov S. Qazaq khalkynynyn kholoneri. – Almaty: Kazakhstan, 1969. – 248 p. (in Kazakh).
 25. Mukanov S. Khalyk murasy. – Almaty: Kazakhstan, 1974. – 235 p. (in Kazakh).
 26. Tazhimuratov A. Sheberdin koly ortak. – Almaty: «Kazakhstan Baspasy», 1977. – 96 p. (in Kazakh).
 27. IYvelirnoe iskusstvo Srednei Azii i Kazakhstana XIX – nachala XX veka [Jeweller's Art of Central Asia and Kazakhstan in the nineteenth and early twentieth centuries]. – Almaty: Oner, 1986. – 256 p. (in Russian).
 28. Mukanov M. S. Kazahskie domašnie hudojestvennye remesla [Kazakh domestic art crafts]. – Alma-Ata: Kazakhstan, 1979. – 79 p. (in Russian).
 29. Mukanov M. S. Kazahskaia iyrta [Kazakh yurt]. – Alma-Ata: Kainar, 1981. – 224 p. (in Russian).
 30. Dzhanibekov U. D. Kultura Kazahskogo remesla [The culture of Kazakh crafts]. – Alma-ata: Oner, 1982. – 144 p. (in Russian).
 31. Dzhanibekov U. D. Eho... Po sledam legendy o zolotoi dombre. Ob istorii i tnografii kazahskogo naroda [Echoes... On the traces of the legend of the golden dombra. On the history and ethnography of the Kazakh people]. – Alma-ata: Oner, 1990. – 304 p. (in Russian).
 32. Margulan A. Kh. Kazahskoe narodnoe prikladnoe iskusstvo [Kazakh National Applied Art]. Volume 1. – Alma-Ata: Oner, 1986. – 256 p. (in Russian).
 33. Margulan A. Kh. Kazahskoe narodnoe prikladnoe iskusstvo [Kazakh National Applied Art]. Volume 2. – Alma-Ata: Oner, 1987. – 282 p. (in Russian).
 34. Margulan A. Kh. Kazahskoe narodnoe prikladnoe iskusstvo [Kazakh National Applied Art]. Volume 3. – Alma-Ata: Oner, 1994. – 248 p. (in Russian).
 35. Margulan A. H. Mir kazaha [The World of the Kazakh]. – Almaty: Institute for Development of Kazakhstan, 1997. – 57 p. (in Russian).
 36. Argynbaev H. Qazaq khalkynynyn koloneri. – Alma-Ata: Oner, 1987. – 128 p. (in Russian).
 37. Lee K. Poziia byta i proza masterstva [Poetry of everyday life and prose of craftsmanship] // Decorative Art of the USSR, 1986. – No. 3. – P. 43–49. (in Russian).
 38. Urazbekova L., Lee K. Kazahskaia iyrta – idealnyi dom dlia kochevnika [Kazakh yurt – an ideal home for a nomad] // Decorative Art of the USSR, 1980. – No. 2. – P. 45–47. (in Russian).
 39. Zakharova I. V., Khodjaeva R. D. Golovnye ubory kazahov (opyt lo-kalnoi klassifikatsii) [Headdresses of Kazakhs (the experience of lo-cal classification)]. In Collection

- «Traditional clothes of the peoples of Central Asia and Kazakhstan». – Moscow: Nauka, 1989. – P. 202–226. (in Russian).
40. Alderbaev M. A., Dababaev B. D. Dom bez uglov. [A house without corners]. – Alma-Ata: Kaynar, 1986. – 144 p. (in Russian).
 41. Mendikulov M. M. Pamjatniki narodnogo zodchestva Zapadnogo Kazakhstana [Monuments of folk architecture of Western Kazakhstan]. – Alma-Ata: Oner, 1987. – 160 p. (in Russian).
 42. Takibaeva S. S. Tajny nebesnoj glazuri [o mavzolee H. A. Jasavi v g. Turkestane]. [Secrets of celestial glaze [about the mausoleum of H. A. Yasawi in Turkestan]]. – Alma-Ata: Kazakhstan, 1987. – 119 p. (in Russian).
 43. Tokhtabaeva Sh. J. Serebrjanyj put' kazahskih masterov [Silver Way of Kazakh Masters]. – Almaty: Daik-Press, 2005. – 474 p. (in Russian).
 44. Tokhtabaeva Sh. J. Shedevry Velikoj stepi [Masterpieces of the Great Steppe]. – Almaty: Dike-Press, 2008. – 240 p. (in Russian).
 45. Tokhtabaeva Sh. J. Koshmovojlochnoe iskusstvo kazahov [Koshmovolok art of the Kazakhs]. – Almaty: Almaty kitap baspasy, 2014. – 247 p. (in Russian).
 46. Tokhtabaeva Sh. Zh. Hudozhestvennyj vojlok kazahov [Artistic Felt of the Kazakhs]. – Almaty: LA GRACE, 2017. – 156 p. (in Russian).
 47. Kazhgali uly Alibek. Organon ornamenta [Organon of Ornament]. – Almaty, 2003. – 456 p. (in Russian).
 48. Nurdabaeva A. R. Kiiz uj: struktura prostranstvennosti [Kiiz uy: the structure of spatiality]: dissertation abstract for the degree of Candidate of Architecture: 18.00.01. – Moscow: Moscow Architectural Institute, 1997. – 26 p. (in Russian).
 49. Shalabaeva G. K. Kovrotkachestvo kak fenomen mirovoj kul'tury [Carpet weaving as a phenomenon of world culture] // MUNDƏRİCAT, 2018. – P. 96–107. (in Russian).
 50. Ashurmadova T. Narodnoe iskusstvo tadjikov i kazahov: paralleli i semantika [Folk Art of Tajiks and Kazakhs: Parallels and Semantics] // Historian (Muarrich), 2015. – No 2. – P. 131–135. (in Russian).
 51. Zhumabayuly B. Oyu ornek alemi. – Almaty: «Ushkyan», 2018. – 285 p. (in Kazakh).
 52. Zhukenova J. D. Hudozhestvennaja vyshivka kazahov [Artistic embroidery of Kazakhs] // Journal of Clothing Science. – 2019. – No 2. – 1–11 p. (in Russian).
 53. Zhukenova J. D., Zhekibaeva J. J. Jetapy razvitiya sovremennogo juvelirnogo iskusstva Kazakhstana [Stages of development of modern jewellery art in Kazakhstan] // Culture Observatory. – 2019. – No. 3. – P. 322–332. (in Russian).
 54. Zhukenova J. D. Syrmak – formula «pozitiv-negativ» [Syrmak – formula «positive-negative»] // Decorative Art and Object-spatial Environment. Bulletin of MHPA. – 2018. – No. 4. – P. 231–237. (in Russian).
 55. Bekeshov S. S., Bekenzhanova A. A. Dasturli agash buyimdardagy oyu – ornektin bederleri // Vestnik of Abai KazNPU. Series «Historical and sociopolitical sciences». – 2021. – No. 1 (68). – P. 252–257. (in Russian).
 56. Serik E. Azhigali. The kazakh yurt (nomads' tent) production process // European researcher. 2011. – No. 9 (12). – P. 1235–1241. (in English).
 57. Zhanbosinova A. S., Kulshanova A. A., Shaimerdenova M. J. Promyslovo-remeslennye zanjatija kazahskogo naselenija v seredine XIX – nachale XX vekov [Handicrafts of the Kazakh population in the mid XIX – early XX centuries]. – 2019. – No. 51. – P. 241–251. (in Russian).
 58. Nurgozhina B. E. Osobennosti dekorativno-prikladnogo iskusstva v tradicionnoj odezhde kazahov v XVIII–XIX vv. [Features of arts and crafts in the traditional dress of the Kazakhs in the XVIII–XIX centuries]. // Materials of the international scientific-practical conference «III-Argynbaev readings. Modern ethnographic science and its role in the modernization of public consciousness. – Almaty: Al-Farabi Kazakh National University. – 2018. – P. 211–215. (in Russian).
 59. Bazhenova N. A. Kazahskoe narodnoe tkachestvo [Kazakh folk weaving]. – URL: <https://roerich.kz/publication/kazahskoe-narodnoe-tkachestvo.htm> (Date of access 20.09.2022). (in Russian).
 60. Bazhenova N. A. Kazahskie tradicii tkachestva v kovrah «araby kilem» [Kazakh traditions of weaving in carpets «Araby kilem».] – URL: <https://roerich.kz/publication/kovry-araby-kilem.htm> (Date of access 20.09.2022). (in Russian).

61. Kukashev R. Sh. Sovremennye zhenskie hudozhestvennye remesla kazahov Mongolii [Modern women's arts and crafts of ka-zakhs of Mongolia]. - URL: <https://www.gmirk.kz/ru/issledovaniya/25-sovremennye-zhenskie-khudozhestvennye-remesla-kazahov-mongolii> (Date of access 20.09.2022). (in Russian).
62. Akhmetova Sh. K. Tradicionnoe zhenskoe prikladnoe tvorчество v kul'ture kazahov Zapad-noj Sibiri [Traditional female applied art in the culture of the Kazakhs of Western Siberia] // The creativity via Anthropological dimension. Collection of Scientific Papers. – Omsk: Publishing House «Nauka», 2013. – P. 260–265. (in Russian).
63. Akhmetova Sh. K. Proshhaj alasha: k probleme ischeznovenija kovrotkachestva u kazahov Za-padnoj Sibiri [Farewell Alasha: Towards the Problem of the Disappearance of Carrot Quality among the Kazakhs of Western Siberia] // The Kazakhs of Eurasia: History and Culture: Collection of Scientific Works. – Omsk: Publishing house of Omsk State University named after F. M. Dostoevskogo, 2016. – P. 33–42. (in Russian).
64. Popova L. F. Faktory innovacij v kazahskom kostjume XIX v. // Zhilishhe i odezhda kak fenomen jetnicheskoj kul'tury [Factors of innovation in the Kazakh costume of the XIX century // Dwelling and clothing as a phenomenon of ethnic culture]: Materials of the Seventh St. Petersburg Ethnographic readings. – St. Petersburg: Russian State Pedagogical University named after A. I. Herzen, 2008. – P.294–300. (in Russian).
65. Popova L. F. Kazahskie zhenskie svadebnye golovnye ubory saukele: opyt lokal'noj klassifikacii (po materialam RJeM) [Kazakh female wedding headdresses saukele: the experience of local classification (on the materials of the REM)] // Museum. Traditions. Ethnicity. Materials of the International scientific conference devoted to the 100 anniversary of the Russian Museum of Ethnography. – St. Petersburg: Nestor-History Publisher, 2002. – P. 136–140. (in Russian).
66. Popova L. F. Juvelirnye ukrashenija v kul'ture kazahov Aktjubinskoj oblasti // Ara-lo-Kaspijskij region v istorii i kul'ture Evrazii [Jewellery in the culture of the Kazakhs of Aktobe region // The Aral-Caspian region in the history and culture of Eurasia]: Proceedings of the International Scientific Conference. – Almaty-Aktobe, 2011. – P. 220–224. (in Russian).
67. Popova L. F., Stasevich I. V. Kazahskij kostjum v sobranijah Rossijskogo jetnograficheskogo muzeja i Muzeja antropologii i jetnografii im. Petra Velikogo (Kunstkamera) Rossijskoj akademii nauk [The Kazakh costume in the collections of the Russian-Soviet ethnographic museum and the museum of anthropology and ethnography named after Peter the Great (Kunstkamera)] // Turki duniessi. – Astana: Foliant, 2012. – P. 604–628. (in Russian).
68. Popova L. F., Kubel E. L. Nagrudnik v devich'em/zhenskom kostjume tjurkskih narodov Srednej Azii i Kazahstana [Bib in maiden/woman costume of Turkic peoples of Central Asia and Kazakhstan] // Materials of XXXVIII and XXXIX Central Asian-Caucasian Readings 2014–2015 (Lavrov Collection). – St. Petersburg: MAE RAS, 2015. – P. 204–210. (in Russian).
69. Popova L. F. Devich'ja i zhenskaja odezhda zapadnyh kazahov v al'bome jetnograficheskikh risunkov V.N. Plotnikova [Maiden and Women's Clothing of Western Kazakhs in an Album of Ethnographic Drawings by V. N. Plotnikov] // Kunstkamera. Lavrovskie (Central Asian-Caucasian) readings. – 2019. – No. 2 (4). – P. 120–129. (in Russian).
70. Stasevich I. V. Social'nyj status zhenshhiny u kazahov: tradicii i sovremennost'. [The Social Status of Women among the Kazakhs: Traditions and Modernity]. – SPb.: Nauka, 2011. – 202 p. (in Russian).
71. Stasevich I. V. Devochka, devushka, zhenshhina v tradicionnom obshhestve kazahov. Specifika vospitanija i mesto v social'noj strukture [Baby girl, girl, woman in the traditional society of the Kazakhs. Specifics of upbringing and place in the social structure] // Rahmat-name. Collection of articles in honor of the 70th anniversary of R. Rakhimov. – SPb: MAE RAS, 2008. – P. 318–337. (in Russian).
72. Stasevich I. V. Kazakh Women Wedding Headdress in the MAE RAS Collection // Manuscripta Orientalia. – Vol. 22. – No. 1. – June 2016. – P. 20–36. (in English).
73. Stasevich I. V. Kollekcija Lajykzhana Berkimbaeva i Hasana Imanbaeva v sobranii Pe-terburgskoj Kunstkamery [Collection

- of Laikzhan Berkimbayev and Khasan Imanbayev in the collection of St. Petersburg Kunstkamera] // Bulletin of K. Zhubanov Aktobe Regional State University. – 2017. – No. 3. – P. 109–116. (in Russian).
74. Tokhtabaeva Sh., Karimova R. U. Raritety dekorativno – prikladnogo iskusstva kazahov za rubezhom [Rarities of arts and crafts of Kazakhs abroad]. – Almaty: Taymas. 2008. – 203 p. (in Russian).
 75. Kazahskie kovry i kovrovye izdelija [Kazakh carpets and rugs]. From the collection of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (scientific catalogue). – Almaty: ICOS, 2012. – 384 p. (in Russian).
 76. Tradicionnaja kazahskaja odezhda [Traditional Kazakh clothing. Illustrated scientific catalogue]. Scientific supervisor Nursan Alimbay. – Almaty: Orner, 2009. – 344 p. (in Russian).
 77. Salmukhametova A. O kolekcii polotenec v fondah muzeja [On the collection of towels in the museum collections]. URL: <https://akmomuzey.kz/pages/ns15.html> (Date of access 14.09.2022) (in Russian).
 78. Salmukhametova A. Istorija v kolekcijah [History in collections]. – URL: <https://akmomuzey.kz/pages/ns13.html> (Date of access 14.09.2022) (in Russian).
 79. Salmukhametova A. Iz kolekcii muzeja [From the museum's collection]. – URL: <https://akmomuzey.kz/pages/ns19.html>. (Date of access 14.09.2022) (in Russian).
 80. Dyusenbayeva A. «Oruzhie nashih predkov» v jekspozicii muzeja [«Weapons of our ancestors» in the museum exposition]. – URL: <https://akmomuzey.kz/pages/ns6.html> (Date of access 14.09.2022). (in Russian).
 81. Etnografija [Ethnography]. – URL: <https://kraeved-kst.kz/ru/etnografiya/nashi-fondy/etnografiia.html> (Date of access 14.09.2022) (in Russian).
 82. Abykeshova Sh. Ukrashenija dlja ruk. Braslety [Hand jewellery. Bracelets]//Museum Almanac. – 2020. – No. 1. – P. 46–49. (in Russian).
 83. Beisembaeva T. Koshpeli kazak materialdyk maedeniyeti. Torsyk// Museum Almanac. – 2019. – No. 5. – P. 36–39. (in Kazakh).
 84. Kassenova K. B. Funkcional'nyj analiz i znakovye aspekty v klassifikacii kazahskih kovrov [Functional analysis and iconic aspects in the classification of Kazakh carpets] // Multinational Art of Weaving: Proceedings of the International Symposium dedicated to the 100th anniversary of F. H. Valeev, Kazan, 16–17 December 2021 – Kazan: Artifact, 2021. – P. 61–74. (in Russian).